

Національний інститут стратегічних досліджень
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПИЛИПЧЕНКО ОЛЕГ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 338.24.021.8(477) + 343.37

ДИСЕРТАЦІЯ

«ПРОТИДІЯ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ»

05 – «Соціальні та поведінкові науки»

051 – «Економіка»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О.О. Пилипченко

Науковий керівник

Бегма Віталій Миколайович,
доктор економічних наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Пилипченко О.О. Протидія тінізації економіки України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальності: 051 «Економіка» (05 «Соціальні та поведінкові науки»). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2021.

Дисертацію присвячено комплексному та ґрунтовному аналізу проблематики протидії тінізації економіки України. У роботі з'ясовано специфіку економічної природи тіньової економіки. Встановлено, що тіньова економіка є зворотною стороною легальної економіки, вона «вбудована» в офіційну господарську діяльність суспільства і спрямована на незаконний перерозподіл доходів, на максимальне отримання незаконного прибутку. Розкрито критерії, які дозволяють інтерпретувати економіку як тіньову: по-перше, це здійснення діяльності, яка не контролюється офіційно та приховується від контролюючих органів суб'єктами підприємництва; по-друге, це здійснення діяльності, яка направлена на отримання вигоди у формі незаконного привласнення економічних благ та прав на економічні блага.

Виділено такі етапи становлення поглядів на сутність тіньової економіки:

1) перший етап (з 1970 по 1990 роки) можна охарактеризувати накопиченням інформації, присвяченої тіньовій економіці, її осмисленням та аналізом;

2) другий етап (з 1990 по 2000 роки), присвячений історії становлення поглядів на тіньову економіку, ми пов'язуємо з розпадом СРСР та зміною соціально-політичної ситуації в новоутворених країнах. У цей період на території СНД з'являється ціла плеяда робіт, присвячених тіньовій економіці;

3) третій етап (з 2000 року по теперішній час) характеризується дослідженнями тіньової економіки на міждержавному рівні міжнародними організаціями та спільнотами.

Аргументовано, що на розвиток тіньової економіки впливає низка факторів. Ці фактори можна об'єднати в декілька груп за сферами прояву: економічні (високий податковий тягар, висока частка державного сектора в економіці, надмірна регламентація економічної діяльності, неефективна система управління економікою, економічна нестабільність та ін.); політичні («флюгерна» влада, політична нестабільність та ін.); соціальні (розшарування суспільства, зменшення доходів населення, падіння рівня і якості освіти, погіршення соціального фону, безробіття та ін.); правові (недосконалість та постійні зміни правової бази, диференціація населення при дотриманні норм законів та ін.). Основним фактором появи тіньової економіки у світі стали обмеження ринку та природа ринкових відносин.

Визначено зарубіжний досвід, спрямований на боротьбу з тіньовою економікою, обмеження та запобігання її зростання. Виділено наступні перспективні заходи направлені на боротьбу з тіньовою економікою: по-перше, політична воля, метою якої повинна бути боротьба з корупцією по всій горизонталі та вертикалі влади, і сформована на її основі єдина державна антикорупційна політика; по-друге, створення атмосфери прозорості в роботі державних органів та службовців; по-третє, організований контроль з боку громадянського суспільства за роботою державного апарату; по-четверте, жорстка регламентація роботи різних антикорупційних органів України, які в цілому не виконують своїх правоохоронних функцій, а виконують винятково політичні функції, поділ їх повноважень та припинення боротьби за «сфери впливу».

Відзначено, що оцінка тіньової економіки має багато методик. Але існуючі методики здебільшого є неточними, їх підрахунки приблизні та спотворені. Усе це робить застосування традиційних методів оцінки тіньової економіки приблизними. В дисертації, визначаючи розміри й динаміку тіньової економіки, застосовується інтегральний показник. Аргументовано, що тіньова економіка становить близько 35 % від легальної (законної).

З урахуванням існуючих методик виявлено загальні тенденції розвитку тіньової економіки в Україні. На сьогоднішній день вони є критичними: тіньова економіка повністю інтегрувалася в офіційну економіку України, в ній переплетені найрізноманітніші інтереси, які, по суті, обумовлюють її розвиток. Встановлено, що основні негативні впливи тіньової економіки на економіку України полягають у наступному: 1) тіньова економіка зменшує приплив грошових коштів до бюджету України у вигляді податків, скорочує потенційну базу оподаткування. Це призводить до: браку грошей у державному бюджеті України, нарощування позикових коштів та збільшення державного боргу України; 2) на території України під дією тіньової влади виникла «держава в державі», яка проникла у легальні сфери та суспільне життя. Відповідно, частина рішень у сфері економічної політики приймається врозріз із державними інтересами; 3) тіньовий сектор економіки робить участь господарюючих суб'єктів у легальному секторі економіки малоприбутковою, а часто – й нерентабельною справою; 4) тіньова економіка впливає на точність офіційних даних економічної статистики, спотворює уявлення про реальну продуктивність економіки України, ускладнює розробку адекватних державних стратегій або програм розвитку економіки; 5) тіньова економіка впливає на економічний рівень розвитку областей та регіонів України, що спричиняє виникнення економічного дисбалансу, соціальної напруги та деструктивних явищ у масштабі всієї країни.

Аргументовано, що серед основних шляхів зменшення тінізації економіки України є наступні: збалансована розумна податкова політика; репатріація капіталів; усунення адміністративних бар'єрів; створення сприятливого інвестиційного клімату; нейтралізація корупції; зміна правосвідомості. В Україні необхідно розробити і ввести в дію єдину політику боротьби з тіньовою економікою. Основними складовими такої політики повинні бути: створення системи антикризового регулювання та системи державного антимонопольного регулювання; фінансове оздоровлення економіки шляхом залучення заощаджень населення у ринкові процеси;

проведення податкової реформи з метою зниження не лише загальної кількості податків, але й скорочення ставок оподаткування; децентралізація влади та обмеження державного регулювання економічних процесів; вдосконалення органів державної влади з метою зміцнення організаційних, матеріальних, інформаційних, професійних, правових, наукових та інших основ їх функціонування; контроль за дотриманням діючих норм законодавства та обмеження постійного внесення змін до існуючих законів і кодексів; кратне підвищення заробітної плати державним службовцям, введення для них та їх сімей системи пільг. Одночасно з цим – введення жорстких санкцій за порушення державними службовцями законів; боротьба з проявом правового нігілізму, формування в суспільстві політичної та податкової культури, а також негативного ставлення до тіньової економіки в будь-яких її проявах; забезпечення сталого і гармонійного зростання продуктивних сил, модернізація вже існуючих та впровадження нових технологій на основі прискорення науково-технічного прогресу.

Виокремлено такі основні напрями вдосконалення діяльності правоохоронних органів в економічній сфері: створення єдиної державної політики, спрямованої на боротьбу з економічною злочинністю, розробка дієвої системи заходів протидії тіньовій економіці, посилення взаємодії між правоохоронними органами як всередині України, так і з закордонними колегами, вдосконалення правової бази, вдосконалення ресурсного забезпечення правоохоронних органів, боротьба з корупцією у правоохоронних органах. При цьому вирішення вищезазначених проблем має здійснюватися комплексно, одночасно.

Ключові слова: тіньова економіка, причини тіньової економіки, розвиток тіньової економіки, масштаб тіньової економіки, протидія тіньовій економіці, подолання тіньової економіки, економічна сфера, економіка України.

ANNOTATION

Pilipchenko O.O. Countering shadowing economy of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the scientific degree of the Philosophy Doctor in specialty 051 «Economics» (05 «Social and behavioral studies»). – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the complex and substantial analysis of problems in countering shadowing economy of Ukraine. The paper clarifies the specifics of the economic nature of the shadow economy. It has been estimated, that shadow economy acts as a reverse side of legal economy, it is built into official economic activity of the society and is aimed at illegal redistribution of income and getting maximum illegal profit. Criteria, which allow to interpret the economy as shadow are presented: firstly, carrying out activity which is not controlled officially and is hidden from the regulatory authorities by business entities; secondly, carrying out activity which is aimed at getting profit in the form of illegal appropriation of economic goods and rights to economic goods.

The following stages of formation of views on the essence of the shadow economy are highlighted:

1) the 1st stage (1970 – 1990) is characterized by accumulation of information, devoted to the shadow economy, its comprehension and analysis;

2) the 2nd stage (1990 – 2000) is devoted to the history of formation of views on the shadow economy and related to the collapse of the USSR and the changing socio-political situation in the newly formed countries. During this period a whole galaxy of works on the shadow economy appears in the CIS;

3) the 3rd stage (2000 – present times) is marked by studies of the shadow economy at the interstate level by international organizations and communities.

It is argued that the development of the shadow economy is influenced by a number of factors. These factors can be grouped into several groups by areas of manifestation: economic (high tax burden, high share of the public sector in the economy, excessive regulation of economic activity, inefficient economic

management system, economic instability, etc.); political («weather vane» power, political instability, etc.); social (stratification of society, declining incomes, falling levels and quality of education, deteriorating social background, unemployment, etc.); legal (imperfection and constant changes in the legal framework, differentiation of the population in compliance with the law, etc.). The main factor in the emergence of the shadow economy in the world were market restrictions and the nature of market relations.

The foreign experience in countering the shadow economy, limiting and preventing its growth is defined. The following perspective measures aimed at combating the shadow economy are highlighted: firstly, political will, the purpose of which has to be countering corruption across the horizontal and vertical of power as a basis for the united state anti-corruption policy; secondly, creating an atmosphere of transparency in the work of government agencies and officials; third, organized control by civil society over the work of the state apparatus; fourth, strict regulation of the work of various anti-corruption authorities in Ukraine, which generally do not perform their law enforcement functions, but perform exclusively political functions, division of their powers and termination of the struggle for «spheres of influence».

It is noted that shadow economy assessment has many methods, that are the results of the need of planning the development of Ukraine. However, the calculations are approximate and distorted. All this results in approximate application of traditional methods of the shadow economy assessment. An integrated indicator is used to determine the size and dynamics of the shadow economy. It is argued that the shadow economy makes about 35% of the legal one.

General tendencies in development of the shadow economy in Ukraine are determined taking into account existing methods. Today they are critical: the shadow economy is fully integrated into the official economy of Ukraine, it intertwines a variety of interests, which, in fact, determine its development. It is established that the main negative effects of the shadow economy on the economic security of Ukraine are as follows: 1) the shadow economy reduces the inflow of funds to the budget of Ukraine in the form of taxes, reduces the potential tax base. This leads to:

lack of money in the state budget of Ukraine, increase in borrowed funds and increase in government debt of Ukraine; 2) on the territory of Ukraine under the influence of the shadow government there emerged a «state within a state», which penetrated into the legal spheres and public life. Accordingly, some decisions in the field of economic policy are made contrary to state interests; 3) the shadow sector of the economy makes the participation of economic entities in the legal sector of the economy a low-profit, and often unprofitable business; 4) the shadow economy affects the accuracy of official economic statistics, distorts the perception of the real productivity of Ukraine's economy, complicates the development of adequate state strategies or programs for economic development; 5) the shadow economy affects the economic level of development of regions of Ukraine, that causes economic imbalances, social tensions and destructive phenomena throughout the country.

It is argued that among the main ways to reduce the shadowing economy of Ukraine are the following: balanced prudent tax policy; repatriation of capital; removal of administrative barriers; creating a favorable investment climate; neutralization of corruption; change of legal consciousness. It is necessary to develop and implement the common countering shadowing economy policy in Ukraine. The main components of such a policy should be: the creation of a system of anti-crisis regulation and a system of state antitrust regulation; financial recovery of the economy by attracting savings to market processes; tax reform to reduce not only the total number of taxes, but also reduce tax rates; decentralization of power and restrictions on state regulation of economic processes; improvement of public authorities in order to strengthen the organizational, material, informational, professional, legal, scientific and other foundations of their functioning; control over observance of the current norms of the legislation and restriction of constant modification of the existing laws and codes; multiple increase in salaries of civil servants, introduction of a system of benefits for them and their families. At the same time – the introduction of severe sanctions for violations of the law by state officials; combating the manifestation of legal nihilism, the formation of political and tax culture in society, as well as a negative attitude towards the shadow economy in all

its manifestations; ensuring sustainable and harmonious growth of productive forces, modernization of existing and introduction of new technologies based on the acceleration of scientific and technological progress.

The following main areas of improving the activities of law enforcement agencies in the economic sphere are identified: creation of a common state policy aimed at combating economic crime, development of an effective system of measures to counter the shadow economy, strengthening cooperation between law enforcement agencies both within Ukraine and with foreign colleagues, improving the legal framework, improving the resource provision of law enforcement agencies, and combating corruption in law enforcement agencies. Herewith, the solving the above mentioned problems should be carried out comprehensively and simultaneously.

Key words: the shadow economy, causes of the shadow economy, development of the shadow economy, scale of the shadow economy, countering the shadow economy, overcoming the shadow economy, economic sphere, economic security.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових виданнях України:

1. Пилипченко О. О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Економіка*, 2015. № 4. С. 32 – 36.
2. Пилипченко О. О. Генеза розвитку поглядів на тіньову економіку. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки*, 2015. № 68. С. 80 – 92.
3. Пилипченко О. О. Методи оцінки тіньової економіки та їх класифікація. *Судова апеляція*, 2015. № 2(39). С. 57 – 64.
4. Пилипченко О. О. Тіньова економіка: поняття, причини виникнення та напрями подолання. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки*, 2015. № 67. С. 193 – 203.
5. Пилипченко О. О. Тіньова економіка в Україні: причини, методи вимірювання та фактори негативної дії на економічну безпеку. *Економіка. Фінанси. Право*, 2016. № 9. С. 27 – 31.
6. Пилипченко О. О. Показники та індикатори впливу тіньової економіки на економічну безпеку України. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*, 2019. № 1 (25). С. 46 – 59.

Статті та тези в іноземних наукових виданнях:

7. Pilipchenko O. O. Ways to reduce the shadow economy in Ukraine. *Slovak international scientific journal. VOL.2*, 2018. № 14. P. 9 – 12.
8. Pilipchenko O. O. Calculation of indicators of economic security of Ukraine. *Proceedings of XV International scientific conference «Millennium science»*. Morrisville, Lulu Press, 2018. P. 73 – 7.
9. Pilipchenko O. O. Directions of overcoming the shadow economy in Ukraine. *Proceedings of XXVI International scientific conference – New trends in the scientific world*. Morrisville, Lulu Press, 2018. P. 70 – 73.
10. Pilipchenko O. O. Directions of the fight against the shadow economy in

foreign countries. *Proceedings of XXX International scientific conference – Scientific development prospects*. Morrisville, Lulu Press, 2018. P. 81 – 84.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ.....	13
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	21
1.1. Сутність та економічна природа тіньової економіки.....	21
1.2. Еволюція поглядів на тіньову економіку та сучасний стан її дослідження.....	33
1.3. Аналіз тенденцій розвитку тіньової економіки в Україні.....	54
Висновки до розділу 1.....	73
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЙОГО ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ.....	75
2.1. Методичні підходи щодо оцінки масштабу тіньової економіки.....	75
2.2. Вплив тіньової економіки на економіку України.....	105
Висновки до розділу 2.....	128
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ЗМЕНШЕННЯ РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ.....	130
3.1. Зарубіжний досвід протидії тінізації економіки.....	130
3.2. Напрями зменшення тінізації економіки України.....	147
3.3. Напрями вдосконалення діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з тіньовою економікою.....	170
Висновки до розділу 3.....	179
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ.....	210

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ

ВВП – валовий внутрішній продукт

ДСЕ – державний сектор економіки

ЄС – Європейський Союз

ЄСВ – єдиний соціальний внесок

КНР – Китайська Народна Республіка

МВФ – Міжнародний валютний фонд

МОП – Міжнародна організація праці

ПАР – Південно-Африканська Республіка

ПДВ – податок на додану вартість

ПДФО – податок на доходи фізичних осіб

ПЕК – паливно-енергетичний комплекс

СЕЗ – спеціальні (вільні) економічні зони

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СНР – системи національних рахунків

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

FATF – The Financial Action Task Force

ВСТУП

Актуальність теми. Тіньова економіка пронизує всі сфери життєдіяльності людини. На нинішньому етапі існування людства вона впливає на всі стадії відтворювального процесу, формує сучасний економічний ринок. Без урахування тіньового сектора економіки достовірне прогнозування макроекономічного розвитку практично неможливе. Тіньова економіка займає фундаментальне місце в економічній діяльності, впливаючи при цьому на процеси модернізації та глобалізації, які відбуваються в усьому світі.

Існування і зростання обсягу тіньової економіки зумовлює викривлення офіційної статистики, втрату державою податкових надходжень, погіршує життя кожного громадянина. Корупція й хабарництво на всіх рівнях влади, нелегальне виробництво товарів та послуг, оборот і приховування тіньових доходів, відмивання «брудних» грошей – усе це призводить до перетікання значних грошових мас з легального сектору економіки в тіньовий.

Більшість держав, у тому числі й Україна, намагаються стримати тіньову економіку різними заходами покарання чи силового впливу, а не за допомогою реформ податкової та соціальної систем, які, на наш погляд, могли б поліпшити динаміку офіційної економіки. Як наслідок, Україна стала європейським лідером за обсягом тіньової економіки.

Для подолання негативних наслідків тінізації економічного життя держави важливо визначити причини її появи, масштаби та кількість людей задіяних у тіньовій діяльності. Від наявності зазначених відомостей буде залежати не лише якість вжитих заходів щодо протидії тіньовій економіці, але й економічна стабільність України.

Серед зарубіжних дослідників глобальних проблем тіньового сектора економіки необхідно виділити таких науковців, як: С. Генрі [207], Г. Гроссман [204], П. Гутманн [205], А. Каценелинбойген [210], Д. Кауфман [211], Е. де Сото [195], Е. Фейг [201; 202], К. Харт [206] та інші.

Серед учених, які присвятили свої роботи вивченню тіньової економіки в СРСР, а після його розпаду – в нових незалежних державах, ми можемо виділити: М.М. Алхлаєва [3], С.Є. Белкіна [11], Т.І. Заславську [46], Т.І. Корягіну [64], Ю.В. Латова [76; 77], Ю.М. Попова [121; 122], М.Є. Тарасова [165], О.Ю. Шевякова [103; 104] та ін.

Серед сучасних вітчизняних науковців, які займались вивченням феномену детінізації економіки доцільно відзначити З.С. Варналія [21; 22; 111; 170], В.О. Гончарову [32], В.В. Засанського [44; 45], С.М. Івасенко [49], Ю.І. Кіржецького [56; 57], С.О. Коваленко [7], І.І. Мазур [82; 83; 84], В.О. Мандибуру [88], Н.Є. Поліщук [116; 117], О.С. Рибчак [153], О.В. Турчинова [172; 173; 174], О.М. Халковського [182], Ю.М. Харазішвілі [183] та інших.

Незважаючи на величезну кількість наукової літератури, присвяченої тіньовій економіці залишається велика кількість спірних питань і моментів, оскільки зазвичай вони є фрагментарними (стосуються окремих аспектів), обмежуються вузькими часовими рамками і не носять ретроспективного характеру, тобто не дозволяють досягнути характер тіньових економічних відносин та їх вплив на економіку держави.

Сплеск росту тіньового сектору економіки в Україні та його вплив на економіку держави зумовлюють потребу в подальших поглиблених дослідженнях у даному напрямку. Важливим залишається питання вироблення універсального державного механізму протидії тіньовій економіці як дестабілізуючого фактору економіки країни.

Отже, актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю розробки науково-обґрунтованих прикладних рекомендацій щодо дієвих напрямів зі зменшення тіньового сектора економіки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тематика дисертації відповідає міжнародним, європейським та вітчизняним стратегічним пріоритетам щодо управління національною економікою, зокрема резолюції № 1847 Парламентської асамблеї Ради Європи «Тіньова економіка: загрози демократії, розвитку та верховенству права», Рекомендаціям № R204

Міжнародної організації праці щодо переходу від тіньової до формальної економіки, Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів на період до 2020 р. (затвердженій розпорядженнями Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1407 та від 30.08.2017 р. № 601), Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017-2020 роки (затвердженій розпорядженнями Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 р. № 142-р), Директиві 2005/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання коштів та фінансування тероризму (затвердженій Європейським Парламентом 26 жовтня 2005 року) та ін. Наукові результати, висновки та рекомендації були використані у науково-дослідній роботі Національного інституту стратегічних досліджень за темами: «Оборонна політика України в сучасних воєнно-політичних умовах» (номер д/р 0118U003508); «Пріоритети та напрями зміцнення Збройних Сил України, підвищення їх спроможностей, удосконалення озброєння та військової техніки (номер д/р 0119U000013).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в дослідженні соціально-економічної природи тіньової економіки та визначенні напрямів протидії тінізації економіки України.

Досягнення поставленої мети передбачало вирішення наступних завдань:

- проаналізувати сутність та економічну природу тіньової економіки;
- визначити еволюцію поглядів на тіньову економіку та сучасний стан досліджень присвячених тіньовій економіці;
- виявити тенденції розвитку тіньової економіки;
- проаналізувати методичні підходи щодо оцінки масштабу тіньової економіки;
- виявити напрями впливу тіньової економіки на економіку України;
- дослідити зарубіжний досвід протидії тінізації економіки;
- визначити шляхи зменшення тінізації економіки України;
- надати пропозиції щодо напрямків вдосконалення діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з тіньовою економікою.

Об'єктом дослідження виступає тіньова економіка України.

Предметом дослідження виступають економічні відносини, що утворюють сутнісну і змістовну основу протидії тінізації економіки України.

Методи дослідження. В основу методології дослідження покладено загальнонаукові методи та підходи до визначення тіньової економіки як загрози економічній безпеці України, а саме: метод діалектичної логіки – для розкриття становлення та розвитку поглядів на тіньову економіку (розділ 1); соціологічний метод – при аналізі чинників та суспільних процесів, які зумовили виникнення тіньової економіки як суспільного явища (розділ 1); метод теоретичного узагальнення та порівняння – для аналізу методики виявлення та оцінювання масштабів тіньової економічної діяльності (розділ 2); абстрактно-логічний метод – для обґрунтування сутності проблем тінізації та детінізації економіки (розділ 1); метод наукового узагальнення – для встановлення теоретичних і практичних висновків, підведення підсумків роботи (розділи 1, 2, 3). Також методологічну основу, враховуючи багатоаспектність предмета дослідження, складають такі методи, як графічний (розділи 1, 2), структурно-функціональний (розділи 1, 2, 3) та метод експертних оцінок (розділи 1, 2, 3).

Інформаційною базою дослідження є законодавчі акти України, публікації в періодичних виданнях та мережі Інтернет, реферативні огляди, а також матеріали наукових та практичних конференцій, статистичні дані державних органів України та міжнародних організацій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є ґрунтовним дослідженням, присвяченим актуальній на сьогоднішній день проблемі, а саме – протидії тінізації економіки України. Найбільш вагомими науковими результатами, які містять елементи наукової новизни, отримані особисто та виносяться на захист, є наступні:

Вперше:

– обґрунтовано періодизацію історичного досвіду щодо еволюції поглядів на тіньову економіку, яка, на відміну від існуючих, сформована на

основі критерію наукового залучення та наукової зацікавленості до проблематики тіньової економіки, що дало змогу з'ясувати природу та чинники виникнення тіньової економіки, і на основі цього обґрунтувати методичні підходи до оцінки їх впливу на економіку держави, покласти їх в основу розробки програм детінізації національної економіки;

Удосконалено:

– понятійно-категоріальний апарат у контексті визначення дефініції «тіньова економіка» як зворотної сторони легальної економіки, що «вбудована» в офіційну господарську діяльність суспільства та спрямована на незаконний перерозподіл доходів і максимальне отримання незаконного прибутку. Дане визначення, на відміну від позицій інших дослідників, вказує на спорідненість тіньової та легальної економік, як невід'ємних частин одна одної, підкреслює неоднозначність проявів даного феномену;

– основні напрямки державної політики щодо детінізації економіки із зазначенням їх основних переваг, визначено можливості їх застосування. Перш за все, мова йде про створення системи антикризового та антимонопольного регулювання; проведення податкової реформи; децентралізацію влади та обмеження державного регулювання економічних процесів. Доводиться необхідність переважного використання ліберальної державної політики щодо детінізації економіки у тандемі з використанням заходів щодо протидії корупції;

– теоретичні підходи щодо класифікації факторів, які викликають розвиток тіньової економіки, сформованої на основі критерію їх прояву;

Дістали подальшого розвитку:

– прогнозні оцінки масштабів тіньової економіки шляхом обрання інтегрального показника, який, на відміну від інших, найбільше відповідає тенденціям зміни динаміки рівня тінізації в досліджуваній період;

– обґрунтування доцільності використання зарубіжного досвіду обмеження і скорочення тіньової економіки, який включає комплекс заходів, спрямованих на попередження й усунення причин і передумов існування

тіньової економіки, що сприятиме прозорості та зміцненню економічної системи країни;

– підходи до зменшення рівня тінізації економіки шляхом розробки заходів збалансованої детінізації економічної діяльності, які передбачають, на відміну від загальновідомих, врахування сучасного стану політичної, соціальної та економічної сфер функціонування української держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення, узагальнення та висновки, які містяться в дисертації, можуть бути використані при проведенні подальших досліджень впливу тіньової економіки на економічну стабільність України:

– у навчально-методичній роботі – при викладанні курсів з економічної теорії, національної економіки, національної безпеки, а також при підготовці навчальних і методичних видань;

– в науково-дослідній роботі – як основа для подальшої розробки напрямів зменшення тінізації економіки України;

– у практичній діяльності – як рекомендації для практичних працівників системи державного управління нашої країни;

– у правотворчості – при підготовці пропозицій щодо вдосконалення чинного вітчизняного законодавства.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконано здобувачем особисто, отримані при цьому результати є його власними напрацюваннями.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи оприлюднені на 3 наукових і науково-практичних конференціях: Pilipchenko O.O. Calculation of indicators of economic security of Ukraine. *Proceedings of XV International scientific conference «Millennium science»*. Morrisville, Lulu Press, 2018. P. 73 – 75; Pilipchenko O.O. Directions of overcoming the shadow economy in Ukraine. *Proceedings of XXVI International scientific conference – New trends in the scientific world*. Morrisville, Lulu Press, 2018. P. 70 – 73; Pilipchenko O.O. Directions of the fight against the shadow economy in foreign countries. *Proceedings of XXX International scientific conference – Scientific*

development prospects. Morrisville, Lulu Press, 2018. P. 81 – 84.

Публікації. Основні положення дисертації відображені у 7 публікаціях, у тому числі 6 наукових статтях, що вийшли друком у виданнях, визнаних ВАК України фаховими, а саме: Пилипченко О. О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Економіка*, 2015. № 4. С. 32 – 36; Пилипченко О.О. Генеза розвитку поглядів на тіньову економіку. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки*, 2015. № 68. С. 80 – 92; Пилипченко О.О. Методи оцінки тіньової економіки та їх класифікація. *Судова апеляція*, 2015. № 2(39). С. 57 – 64; Пилипченко О.О. Тіньова економіка: поняття, причини виникнення та напрями подолання. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки*, 2015. № 67. С. 193 – 203; Пилипченко О. О. Тіньова економіка в Україні: причини, методи вимірювання та фактори негативної дії на економічну безпеку. *Економіка. Фінанси. Право*, 2016. № 9. С. 27 – 31; Пилипченко О. О. Показники та індикатори впливу тіньової економіки на економічну безпеку України. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*, 2019. № 1 (25). С. 46 – 59; 1 наукова праця – у іноземному фаховому виданні: Piliрchenko O.O. Ways to reduce the shadow economy in Ukraine. *Slovak international scientific journal. VOL.2*, 2018. № 14. P. 9 – 12.

Структура і обсяг дисертації. Структура даної роботи обумовлена метою та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, загального висновку, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації – 218 сторінок, з них основного тексту – 166 сторінок, додатків – 7 сторінок (4 додатки), списку використаних джерел (229 найменувань) – 23 сторінки. Дисертація містить 20 таблиць та 8 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Сутність та економічна природа тіньової економіки

Тіньова економіка – це явище, яке присутнє в кожній країні і у всіх шарах та верствах суспільства, незалежно від рівня їх розвитку. Вона торкається найбільш чутливих і важливих сторін життя держави. Слід констатувати той факт, що існуюча світова система ринкових відносин приховує значний сегмент негативних явищ тіньового змісту, в якому створюється до $\frac{2}{5}$ валового суспільного продукту [2]. В Україні це призвело до того, що існуюча парадигма економічної безпеки держави з її ідеологією та розумінням національних економічних інтересів уже не в змозі забезпечити формування ефективної політики протидії тіньовому сектору економіки.

Необхідно відзначити, що тіньова економіка як предмет дослідження є одним із найбільш проблемних в науці; це значною мірою пов'язано із браком реальних і правдивих даних, що характеризують дане явище. Як зазначає П. Оріховський [109], тіньова економіка це «певний віртуальний» феномен, який відносно легко визначити, але неможливо точно виміряти, тому практично вся інформація, яку вдається отримати, є конфіденційною і розголошенню не підлягає.

У зв'язку з наявністю різних визначень тіньової економіки, її непомітного та прихованого характеру, дуже важко отримати точні дані для оцінки даного явища в масштабі всієї країни. У даній дисертації ми будемо оцінювати розміри тіньової економіки за минулі роки та аналізувати наслідки, яких вона завдала економіці України.

Розглядаючи тіньову економіку слід зауважити, що й досі не існує єдиного визначення даного феномена, незважаючи на те, що досліджується вона вже багато десятиліть. Науковцям різних сфер діяльності поки що не вдається чітко окреслити причини виникнення тіньової економіки та описати

механізм її відтворення. Багато в чому наявна ситуація пояснюється тим, що, по-перше, в сучасному суспільстві існує безліч форм господарської діяльності, які не потрапляють до офіційної статистики та не вкладаються в рамки існуючого законодавства; по-друге, вчені, які намагаються охарактеризувати дане явище, користуються різними методами та критеріями дослідження; по-третє, тіньову економіку досліджують представники різних сфер знань; нарешті, по-четверте, одні вчені роблять наголос на практичному осмисленні тіньової економіки, інші – на теоретичному.

Слід зазначити, що будь-яка, навіть найбільш благополучна економіка розвинених країн, таких як Великобританія, США, Франція, Швейцарія та інших, містить в собі певну частину, яка не «вписується» в рамки законодавства. Але вченим так і не вдається до кінця з'ясувати, що ж таке тіньовий сектор економіки.

Існує думка, згідно із якою тіньова економіка – це та складова господарської системи, яка забезпечує задоволення особистих потреб людей (але не суспільства), шляхом створення й використання різних благ, з метою отримання доходів, які не враховуються державними органами [124, с. 29].

Е.Л. Фейг під тіньовою економікою має на увазі ті види економічної діяльності та доходи від них, які уникають або іншим способом ухиляються від державного регульованого оподаткування чи спостереження [202, с. 949]. Схожої точки зору дотримується і О.П. Кириленко [155], З.С. Варналій [22], Ю.І. Кіржецький [56] та інші вчені, які вважають що тіньова економіка – це економічна діяльність суб'єктів господарювання, яка не враховується, не контролюється та не оподатковується державою і спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства.

У свою чергу, П. Сміт пропонує декілька альтернативних визначень тіньової економіки [220, с. 2-3]. На думку П. Сміта, під тіньовою економікою у вузькому сенсі слід розуміти ринкове виробництво законних товарів і послуг, які не враховано у офіційних оцінках ВВП; в широкому сенсі тіньова економіка

– це ринкове виробництво товарів і послуг законним чи незаконним способами, які уникли виявлення або навмисно не включені до офіційних оцінок ВВП.

Ф. Шнейдер, вважає, що тіньова економіка – це різноманітні господарські дії, які впливають на створення (зростання) офіційного ВВП, але які безпосередньо не реєструються, не вимірюються або не декларуються [218]. Схожої точки зору дотримуються В.А. Предборський та В.П. Кунцевич. На думку даних науковців, тіньова економіка є частиною народного господарства, у рамках якої здійснюються ділові операції, що лежать поза правовим полем. В силу нелегальності продукція, вироблена в тіньовому секторі, повністю або частково приховується економічними агентами від офіційного обліку [126, с. 31].

На думку М.А. Сажині та Г.Г. Чибрикова, тіньова економіка – це виробництво товарів і надання послуг населенню за плату, яка не відображається в офіційній статистичній звітності, що з правової точки зору означає як дозволені, так і недозволені законом види діяльності [157, с. 195].

О.О. Шапуров розглядає тіньову економіку як приховану економічну діяльність в обхід діючих законодавчих актів і державних нормативів, сукупність неконтрольованих державою, нерегламентованих та протиправних видів економічної діяльності [188, с. 27].

С.М. Нікітін, М.П. Степанова та Є.С. Глазова доходять висновку, що тіньова економіка – це ринкове виробництво товарів та послуг, як заборонених, так і не заборонених законодавством, що не враховується офіційною статистикою національного продукту та не пов'язане з будь-якими зобов'язаннями зі сплати податків державі [102, с. 30].

Т.О. Каратаєва у своєму дослідженні приходять до висновку що під тіньовою економікою слід розуміти укриття від держави доходів і будь-яку діяльність, що приносить прибуток злочинним організаціям, заборонена законом не лише в економічній сфері, але і в інших сферах, а також не відображена в офіційній статистиці [53, с. 9].

А.В. Базилюк та С.О. Коваленко визначають тіньову економіку як результат порушення рівноваги між суб'єктами держави з приводу створення й розподілу продукту внаслідок дерегуляції економіки та порушення балансу інтересів [7, с. 18-20].

Цікавої точки зору дотримується О.Р. Дивесєв-Кириленко, який вважає, що тіньова економіка – це негативне явище у соціально-економічному житті країни, визнанні її іміджу [38, с. 19]. Як явище, тіньову економіку розглядає і З.С. Варналій. На думку науковця, тіньова економіка є складним явищем – сукупністю неконтрольованих і не регульованих економічних відносин (як протиправних так і законних) між суб'єктами економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу [21, с. 47].

Перераховані вище точки зору відображають тіньову економіку з різних сторін і, загалом, не суперечать одна одній.

Відзначимо, що в літературі, присвяченій тіньовій економіці, існує не лише проблема визначення точної дефініції поняття «тіньова економіка», але й проблема наявності великої кількості термінів, які вносять плутанину в дане визначення. У науковій літературі пишуть про «тіньову (shadow) економіку, «другу» (second) економіку, «заборонену» (illicit) економіку, «незаконну» (illegitimate) економіку, «нелегальну» (illegal) економіку, «злочинну» (criminal) економіку, «сіру» (grey) економіку, «чорну» (black) економіку і т.д., причому й ці терміни використовують у різних сенсах. Така безсистемність і невизначеність у дослідженнях тіньової економіки призвели до суперечок стосовно поняття, змісту, структури та причин її виникнення. Для внесення наукової конкретики С.Д. Головін [30] пропонує типологізувати тіньову економіку, виділяючи в якості її структурних елементів:

– неформальну економіку – систему економічних відносин, що ґрунтується на неформальній взаємодії між економічними суб'єктами, особистих відносинах і безпосередніх контактах між ними, яка доповнює або заміняє офіційно встановлений порядок організації та реалізації економічних зв'язків;

- другу економіку – систему економічних відносин, які або заборонені, або не зареєстровані в установленому порядку і тому ретельно приховуються від контролю;

- чорну або кримінальну економіку – систему кримінальних економічних відносин, вбудованих у офіційні відносини та повністю прихованих від усіх форм контролю.

У своїх дослідженнях О. Пономаренко [118], В.О. Исправніков та В.В. Куликов [51] запропонували розмежувати тіньову економіку на продуктивну й розподільну, виділяючи при цьому наступні її елементи: прихований, легальний і нелегальний сектори.

І.І. Мазур, у свою чергу, серед структурних елементів тіньової економіки виділяє неформальну, приховану та підпільну (кримінальну) [111]. Науковець вважає, що:

- неформальна економіка – це сегмент тіньової економіки, що виявляється в дозволених, але формально не зареєстрованих, а отже, не включених до статистичної звітності економічній діяльності;

- прихована економіка – легальна економічна діяльність, яка зовсім або частково не фіксується у статистичній звітності, а отже, у зв'язку із приховуванням доходів ухиляється від оподаткування;

- підпільна (кримінальна) економіка – це частина тіньової економіки, яка здійснюється навмисно, спрямована на збагачення, носить антисоціальний характер і більшою мірою є предметом дослідження правознавців.

Розглядаючи структуру тіньової економіки, Т.І. Корягіна [64] теж поділила її на три блоки:

- неофіційну економіку – до неї входять усі легальні види економічної діяльності, в рамках яких мають місце невраховане офіційною статистикою виробництво товарів і послуг та приховування цієї діяльності від оподаткування і т.д.;

- фіктивну економіку, тобто приписки, розкрадання, спекулятивні операції, хабарництво, різного роду шахрайство і т.п.;

- підпільну економіку – заборонені законом види економічної діяльності.

Розгорнуту класифікацію тіньової економіки розробив О.М. Шохін [193].

Вчений у структурі тіньової економіки виділив:

- неформальну економіку (функціонування механізмів «торгу» та виробництва ресурсів, що дозволяють використовувати їх у корисливих групових чи особистих інтересах; фактичне існування ринкових відносин формальної адміністративної регламентації);

- фіктивну економіку (фіктивна вартість – приписки та інші порушення звітності, виробництво фіктивної споживчої вартості – неякісної продукції, фіктивні, інфляційні компоненти в ціні продукції);

- нелегальну частину так званої другої економіки (нелегальне дрібне товарне виробництво та нелегальна сфера послуг, що існують внаслідок ухилення від оподаткування або побоювання легалізації, пов'язаних з можливою зміною політики держави);

- чорну економіку (класична економічна злочинність, зокрема, в таких формах, як здійснення заборонених видів діяльності, розкрадання власності й виробництво на цій основі продукції в межах підпільної економіки, корумпована економіка, «чорний» та «сірий» ринки і т.д.).

Ю.М. Попов і М.Є. Тарасов [121], використовуючи при визначенні структури тіньової економіки статистичний підхід, виділили при цьому три складові елемента тіньової економіки: прихований, невраховуваний та фіктивний.

На нашу думку, більш вірною та точнішою є класифікація запропонована Ю.В. Латовим та С.М. Ковальовим [77]. Взнявши за основу відношення тіньової економіки до офіційної (легальної, білої) економіки вони виділили наступні структурні елементи:

- другу економіку;
- сіру економіку;
- чорну економіку.

Під «другою економікою» мається на увазі економічна діяльність представників офіційної економіки, яка ніде не фіксується. Представники «другої економіки» займаються розподілом раніше створених суспільних доходів, при цьому вони не зайняті у виробничому процесі.

Як вірно відзначають В.І. Самаруха та В.Ю. Буров, «сіра економіка», яка представлена неформальним сектором економіки, є економічною діяльністю, яка дозволена законом, але при цьому ніде не реєструється. У цьому секторі тіньової економіки самостійні виробники або свідомо ухиляються від офіційного обліку, не бажаючи нести витрати, пов'язані з отриманням ліцензії, сплатою податків і т.п., або звіт про таку діяльність взагалі не передбачений [158, с. 26].

У свою чергу, під «чорною економікою» слід розуміти кримінальну економічну діяльність. Вона заборонена законом і несумісна із законною економічною діяльністю.

«Чорною» тіньовою економікою в широкому значенні слова можна вважати всі види діяльності, повністю виключені з нормального економічного життя, оскільки вони вважаються несумісними з нею, руйнують її. Цією діяльністю може бути не тільки перерозподіл, заснований на насильстві (крадіжки, грабежі, вимагання), але й виробництво товарів та послуг, що руйнують суспільство (наприклад, наркобізнес і рекет) [77, с. 16].

В літературі можна зустріти й інші варіанти класифікації, які більш детально розкривають усе різноманіття тіньових економічних явищ (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Варіанти класифікації явищ тіньової економіки, згруповані

В.В. Колесніковим

	Критерії класифікації	Розшифрування
1	За видами тіньової економічної діяльності	1. Кримінальна 2. Нелегальна 3. Фіктивна 4. Неформальна

2	За причиною виникнення	Породжена: 1. Правовими заборонами 2. Відсутністю будь-яких правових заборон в економіці 3. Високими податками, митними тарифами і т.п. 4. Злочинними цілями, незалежно від вищенаведених умов (наркобізнес)
3	За суб'єктами походження (ініціаторами та учасниками)	Породжена: 1. Кримінальними елементами: тіншовиками, босами кримінального світу, корумпованою частиною бюрократії (у випадку сполучення цих трьох блоків можна вести мову про мафіозно-корумповану тіншову економічну діяльність) 2. Некримінальними елементами: – суб'єктами бізнесу; – окремими громадянами та їх групами
4	За способом отримання доходів	За допомогою: 1. Нелегальної карно-кримінальної діяльності (наркобізнес та ін.) 2. Нелегальної криміналізованої діяльності (підпільне виробництво та ін.) 3. Легальної діяльності з кримінально-асоціальним ухилом (випуск фірмами товарів поганої якості, обман партнерів та покупців і т.п.) 4. Легальної діяльності, яка не має кримінальної та асоціальної спрямованості
5	За джерелом походження	Засоби: 1. Які мають карно-кримінальне походження (крадіжки, грабежі, рекети і т.п.) 2. Які отримуються за рахунок державного майна, грошових коштів і т.п. 3. Отримані від корупційно-державних структур 4. Отримані шахрайським способом
6	За орієнтацією на споживача	1. Які паразитують на людських вадах (нарко- та порнобізнес, незаконний ігровий бізнес, проституція) 2. Які орієнтовані на незадоволений попит легальних потреб
7	За формами відтворення	Тіншове: 1. Виробництво та послуги 2. Розподіл та обмін, включаючи «чорний ринок» 3. Споживання
8	За сферами економічної діяльності	Тіншові: 1. Виробничий (функціонуючий) капітал 2. Комерційна діяльність 3. Банківська діяльність 4. Діяльність у сфері фінансів та кредиту 5. Біржова діяльність 6. Інвестиційна діяльність 7. Інші види тіншової посередницької економічної діяльності
9	За рівнем (видами) криміногенності	1. Економічна злочинність, включаючи організовану економічну злочинність 2. Злочинність у сфері тіншової економіки (без економічної злочинності) 3. Кримінально карана тіншова економічна діяльність

Джерело: В. В. Колесников [58]

На нашу думку, ця типологія найбільше підходить для системного аналізу тіньової економіки. Відзначимо, що тіньова економіка, по суті, є універсальним соціальним явищем, яке властиве суспільству на всіх етапах його розвитку. Дана універсальність явища тіньової економіки обумовлює різноманітність її видів і форм.

Проте, незважаючи на універсальність явища тіньової економіки, можна визначити основні точки зору, на підставі яких аналізується й досліджується сутність тіньової економіки: економічну, юридичну, статистичну та етичну.

Економічна точка зору. Дана точка зору передбачає, що основним фактором вивчення тіньової економіки є її вплив на структуру економіки та економічну політику, ефективність використання економічних ресурсів, розробка методів її вимірювання та оцінки. З економічної точки зору дослідники аналізують тіньову економіку на глобальному рівні, макро- та мікрорівнях.

Юридична точка зору. З юридичної точки зору тіньовими можна назвати економічні процеси, які розходяться з правовими нормами. Явища тіньової економіки розглядаються як особлива сфера поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих, найбільш поширених і усталених норм.

Юридична наукова література дає визначення тіньової економіки як нелегальної економічної діяльності, що підлягає оподаткуванню та використовується для отримання незаконного прибутку в результаті даного виду діяльності. До даного визначення не входить незаконна діяльність, яка відноситься до злочинних дій (злочинство, грабіж, торгівля наркотиками і т.п.). Особлива увага при вивченні тіньової економіки з юридичної точки зору приділяється дослідженню таких форм економічної діяльності, які спричиняють настання різних видів юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної та ін.). Також вивчаються правові засоби боротьби з такими формами економічної діяльності.

Статистична точка зору. Згідно даної точки зору основним фактором вивчення тіньової економіки є її цифрові дані, точніше, їх відсутність у

офіційній статистиці. Тут використовується підхід, згідно з яким тіньова економіка – це всі види економічної діяльності, які офіційно не враховані, тобто не відображені в офіційній статистиці (економіка, прихована від статистичного обліку) [53, с. 9]. На підставі статистичної точки зору поняття тіньова економіка визначається, виходячи з основної мети системи національних рахунків (СНР) – максимально точного обліку всіх видів економічної діяльності, що забезпечують реальний вклад у виробництво валового внутрішнього продукту [66, с. 37].

З етичної точки зору тіньовою можна назвати економічну діяльність, що порушує моральні норми, які вважаються загальноприйнятими в економічних відносинах.

Можливі й інші точки зору та підходи до визначення сутності тіньової економіки. Наприклад, Д.В. Морозова [97, с. 27-28], до вищезазначених точок зору додає соціологічний, кібернетичний, міждисциплінарний та історичний підходи визначення сутності тіньової економіки.

Ми вважаємо, що основне дослідження тіньової економіки повинно проводитися з економічної точки зору, оскільки тіньова економіка, по-перше, впливає на економічний сектор держави, а по-друге – на соціальну сферу й сектор державного управління. На першочерговість економічного чинника також вказує й те, що тіньова економіка виникла одночасно з товарно-грошовими відносинами. Тіньова економіка – це зворотна сторона легальної економіки держави, й існує вона стільки ж часу, скільки існує сама держава. Наприклад, з'явилася держава з державними службовцями – відразу ж з'явилася корупція; як тільки держава почала збирати податки, знайшлися ті, хто не хотів їх сплачувати й ухилявся від сплати; з'явилися кордони держав – з'явилися контрабандисти і так далі.

Досліджуючи економічну природу тіньової економіки відзначимо, що їй притаманні певні риси (родові й видові), які дозволяють визначити її місце серед подібних економічних явищ. До родових відносяться ті риси, які дозволяють нам прийти до розуміння тіньової економіки як сукупності

суспільних відносин, що виникають у процесі економічної діяльності. Основною метою даної діяльності є отримання економічної вигоди в результаті реалізації товарів та послуг.

Видовими ознаками є ознаки, що відрізняють тіньову економіку від офіційної, основною серед яких можна назвати неконтрольованість тіньових економічних відносин. Тіньова економічна діяльність здійснюється з приховуванням від нагляду державних органів і всіх видів контролю, які можуть її виявити. Крім того, багато існуючих на сьогоднішній день видів економічної діяльності не потрапляють до сфери державного контролю через складнощі статистичного обліку, а також існуючі обмеження у зв'язку з неприпустимістю тотального контролю за всіма громадянами. Взяти курс на демократизацію суспільства та розвиток ринкових відносин Україна відмовилася від адміністративно-командної системи і притаманного їй жорсткого і в дечому – всеосяжного контролю.

Другою основною ознакою тіньової економіки є її суспільно шкідливий (деструктивний) характер. Тіньові процеси в економіці завжди завдають шкоди нормальному функціонуванню громадських інститутів, навіть у тому випадку, коли вони беруть участь у створенні національного багатства країни і мають певні позитивні аспекти. Статутна економіка за своїм змістом носить позитивний характер, але її частка в структурі тіньової економіки незначна, пов'язана із забезпеченням діяльності домогосподарств [87, с. 20].

Тіньова економіка також характеризується протиправністю, вона суперечить нормам, закріпленим у нормативно-правових актах, які регулюють суспільні відносини в нашій країні. Відзначимо, що окремі сектори тіньової економіки можна вважати правомірними, але, як ми вже підкресливали, у зв'язку із складнощами статистичного обліку їх важко контролювати.

Виходячи з наукових досліджень Д. Кауфманна та А. Каліберди [211], можна виділити кілька специфічних особливостей тіньової економіки, притаманних Україні та іншим країнам, які утворилися після розпаду СРСР.

По-перше, переплетення тіньового й офіційного секторів економіки, у зв'язку з чим суб'єкт господарювання залежно від наявних перед ним цілей може без особливих зусиль на час «піти в тінь» або вийти з неї. Крім того, це дозволяє даному суб'єкту перебувати одночасно і в офіційній, і в неофіційній сфері, що є показовим, враховуючи наявність «другої бухгалтерії» («чорної бухгалтерії») у багатьох суб'єктів господарювання.

По-друге, складність визначення обсягів та форм тіньової діяльності. На практиці підрахунок того, що намагаються приховати, є складним. Загалом лише за допомогою непрямих способів, зіставлення і багато в чому – за допомогою здогадок можна визначити рівень тіньового сектора економіки в нашій країні. Крім того, як ми вже зазначали, значна кількість суб'єктів господарювання працює відразу на «двох фронтах». При цьому неофіційна діяльність, здійснювана одночасно з офіційною, дозволяє першій досить успішно приховуватися і, в цілому, ускладнює визнання неофіційного походження її результатів.

По-третє, неофіційна економіка в більшості своїх проявів у нашій країні не пов'язана з криміналом, тобто насильницькими чи іншими злочинними діями. Відхід «у тінь» пояснюється небажанням сплачувати податки, прагненням уникнути тягаря адміністративних інструкцій, а не бажанням виробляти чи поширювати заборонені товари і займатися кримінальним бізнесом.

Таким чином, виходячи з нашого наукового дослідження можна зробити висновок, що тіньова економіка є зворотною стороною легальної економіки, вона «вбудована» в офіційну господарську діяльність і спрямована на незаконний перерозподіл доходів, на максимальне отримання незаконного прибутку.

Тіньова економіка відноситься до економічної діяльності, яка знаходиться за межами сфери регулювання та здійснюється за певними правилами й законами (не офіційними). Ця діяльність, як правило, ніде офіційно не фігурує, а отже, не підлягають оподаткуванню і її фінансові операції, які не

враховуються при розрахунку валового внутрішнього продукту. Виділимо критерії, які дозволяють інтерпретувати економіку як тіньову:

- по-перше, це здійснення діяльності, яка не контролюється офіційно та приховується від контролюючих органів суб'єктами підприємництва;
- по-друге, це здійснення діяльності, яка направлена на отримання вигоди у формі незаконного привласнення економічних благ та прав на економічні блага.

Таке розуміння тіньової економіки хоча й не змінює обсяг даного поняття, але дає нам більш конструктивне уявлення про його структуру, що має значення для розробки напрямів боротьби з тіньовою економікою як загрозою економічній стабільності України.

1.2. Еволюція поглядів на тіньову економіку та сучасний стан її дослідження

Глобалізаційні явища, як найбільш впливові процеси у світі, сьогодні охоплюють найважливіші аспекти соціально-економічного розвитку людства та сприяють модернізації всього нашого суспільства. Триваючий розвиток науки і техніки полегшує життя людей, роблячи його значно комфортнішим. Наприклад, в Україні на 2 осіб припадає 3 мобільних телефони [95]. Зараз мобільні телефони можуть підключатися до мережі Інтернет у будь-який час і в будь-якому місці. Для користувачів мобільних додатків нічого не вартує вийти в Інтернет замовити товар, купити квитки чи оформити надання будь-яких інших послуг. Але, як це не парадоксально, майже половина користувачів в Україні [52] (як і у всьому світі) як і раніше покладаються у більшості випадків на старомодний спосіб оплати товарів та послуг за допомогою готівки. Використання готівки, частина якої походить з неофіційних джерел та прихована від влади, продовжує розпалювання одного з найбільш руйнівних суспільних явищ, назва якого – тіньова економіка.

Обороти грошових коштів, пов'язаних з тіньовою економікою в Європі, за останні роки становили більше 2,1 трильйона євро [2, с. 77]. Не дивує той факт, що уряди різних країн намагаються сповільнити темп її зростання, узяти під контроль і перевести до офіційного сектору економіки. З цією метою виділяються величезні кошти на дослідження явища тіньової економіки та шляхів боротьби з нею. Ми вважаємо, що для більш повного розкриття сутності тіньової економіки необхідно розглянути періодику дослідження цього явища та проаналізувати сучасний стан дослідження даної проблеми.

Незважаючи на те що, офіційно вивчення тіньової економіки розпочалося в 1970 році, варто, на нашу думку, відзначити дослідження британського публіциста Г. Мейх'ю, які він здійснив у середині XIX ст. І хоча Г. Мейх'ю не оперує економічною термінологією, він, проте, розкриває передумови та чинники виникнення в економіці явища, яке через 120 років отримає назву «неформальний сектор».

Г. Мейх'ю у 50-х роках XIX ст. здійснював польові дослідження лондонських нетрів і нічліжок. У результаті світ побачила книга під назвою «London Labour and the London Poor» (1851) [213], в якій Мейх'ю намагається дати відповідь на питання, як виживають лондонські бідняки без кваліфікації і трудових навичок, ніде не працюючи. Він також сформулював принцип, згідно з яким правильний спосіб життя несумісний з нерегулярними доходами, і що причина бідності полягає в експлуатації, якої зазнають британські жебраки. У зв'язку з тим, що Г. Мейх'ю проводив свої дослідження в середині XIX ст. його висновки не набули широкого розголосу, і, спричинивши масові невдоволення серед заможних верств населення, він змушений був покинути Великобританію.

Але праця Г. Мейх'ю не пропала марно, наприкінці 60-х років XX ст. британський учений К. Харт на основі робіт Г. Мейх'ю провів власні дослідження життя бідняків у нетрях Аккри (Республіка Гана, Африка).

К. Харт опублікував свої польові дослідження [206], дійшовши в результаті висновку, що їх жителі не беруть участі в офіційних економічних

відносинах. Проводячи місяці серед нетрів та людей, які їх населяли, К. Харт вивчав їх побут і повсякденне життя. Він помітив, що міська економіка Аккри виглядає як величезне скупчення майстерень і крамниць, які забезпечують жителів міст простими повсякденними товарами і надають дрібні послуги, офіційно не реєструючись, ігноруючи всі вимоги уряду до бізнесу. Описуючи дане явище, дослідник ввів термін «неформальний сектор» та окреслив критерії неформальності, зазначивши, що відмінність між формальними та неформальними можливостями доходу базується на різниці між роботою за заробітну платню та самозайнятістю. Враховуючи це, люди з низів міського пролетаріату, знедолені структурою формальних можливостей, шукають неформальних способів для збільшення своїх доходів.

Спираючись на протиставлення «формального – неформального» і «законного – незаконного» всередині неформального сектора, К. Харт виділив три групи доходів громадян:

а) формальні доходи – офіційна заробітна плата в державному та приватному секторах, трансфертні платежі (пенсії, допомоги по безробіттю);

б) законні неформальні доходи – від зайнятості у первинному (сільське господарство), вторинному (ремісники, шевці, кравці, виробники пива і т.д., які працюють за контрактами або самостійно) і третинному (будівництво, транспорт, велика і дрібна торгівля) секторах, від виробництва послуг (праця музикантів, перукарів, медичні та ритуальні послуги) та від приватних трансфертних платежів (подарунків, позик, жебрацтва);

в) незаконні неформальні доходи – від послуг (праця нелегальних лихварів, скупників краденого, продавців наркотиків, повій, сутенерів, контрабандистів, рекетирів і т.д.) та трансфертів (крадіжок, злочинства, розтрат, гемблінгу) [186, с. 28-29].

Аналізуючи групи доходів громадян К. Харт дійшов висновку, що неформальний сектор є одним із типів міської економіки, і враховуючи цей факт, підкреслив неефективність офіційної статистики, яка не бере його до уваги. Відкриття та обґрунтування К. Хартом неформального сектора

економіки поширилося науковими колами після конференції, проведеної Інститутом вивчення розвитку на тему «Міське безробіття в Африці» у вересні 1971 р. На цій конференції К. Харт презентував свою доповідь щодо неформального сектору економіки. Завдяки цьому подібні дослідження були проведені в інших країнах «третього світу», в результаті чого, у 1972 р. Міжнародна організація праці (МОП) опублікувала дослідження зайнятості в Кенії, де концепція неформальної економічної діяльності використовувалася як наукова доктрина.

У дослідженні МОП відмінності між формальним та неформальним секторами пояснювалися наступним чином.

Для неформальної діяльності характерні:

а) легкість вступу у виробництво; б) опора на власні ресурси; в) сімейна власність на підприємства; г) малі масштаби діяльності; д) трудоінтенсивні та гнучкі технології; е) навички, які набуваються поза офіційною шкільною системою; ж) нерегульованість і конкурентність ринків.

Для діяльності у формальному секторі характерні:

а) ускладнений вступ у виробництво; б) постійна опора на зовнішні ресурси; в) корпоративна власність; г) значні масштаби функціонування; д) капіталоінтенсивні, часто імпортні технології; е) формально набуті навички; ж) ринки перебувають під протекціоністським захистом (за допомогою тарифів, квот, торгових ліцензій) [200].

У концепції неформальної економічної діяльності Міжнародна організація праці наголошувала на необхідності допомоги країнам. А сама неформальна економічна діяльність трактувалася як амортизатор соціально-економічних потрясінь, інкубатор підприємницького шару і порятунк від бідності широких верств населення

Як зазначає Р. Бромлей, концепція неформального сектора швидко завоювала міжнародну популярність, пропонуючи зручні рекомендації для міжнародних організацій та урядів, які не вдаються до крайнощів. Підтримка неформального сектора передбачає можливість «допомагати бідним, не

загрожуючи багатим», тобто компроміс між вимогами перерозподілу доходів і багатства, з одного боку, і бажанням еліти жити в атмосфері стабільності – з іншого [199, с. 1036]. Цьому сприяло трактування неформальної зайнятості як породження відсталості, бідності та злиднів.

Продовжувачем досліджень тіньової економіки «третьох країн», які проводилися К. Хартом, був Е. де Сото. Він у своїй книзі «Інший шлях» [195], розкрив механізм економічного підпілля у слаборозвинених країнах (на прикладі Перу). Його аналіз змінив уявлення про економічний розвиток та зовнішню політику з боку розвинених держав по відношенню до країн «третього світу». Ліберальні ідеї Е. де Сото дуже сильно вплинули на сучасну економічну думку та на політиків різних країн.

Е. де Сото пояснював виникнення тіньового сектору економіки принципово новим підходом, який до нього ніким і ніколи не розглядався. До появи його дослідження вважалося, що неформальний (тіньовий) сектор економіки – це відсталий пережиток традиційної економіки. Е. де Сото зазначив, що основною причиною розростання міського неформального сектора є не відсталість, а бюрократична заорганізованість, яка перешкоджає вільному розвитку конкурентних відносин. Він довів, що економіка країн, які розвиваються, пронизана бюрократизмом до такої міри, що саме учасники тіньового сектора економіки, по факту, встановлюють демократичний економічний порядок, організовуючи його за принципами вільної конкуренції.

Серед новаторських ідей Е. де Сото слід підкреслити його інтерпретацію подій буржуазних революцій у Західній Європі. Дослідник відзначає їх як боротьбу і перемогу капіталістів-нелегалів над бюрократичною владою. По суті, «третій світ» повторює зараз історичну драму, вперше розіграну в XVI-XVIII ст. Меркантилістські держави Західної Європи, які захищали інтереси монополістів-«рентошукачів», вводили детальні виробничі стандарти (наприклад, у Франції за часів Кольбера зведений виробничий регламент охоплював 7 томів обсягом більше 3 тис. сторінок), проте натиск нелегального конкурентного виробництва неухильно зростав. Зрештою, мирним (як у

Великобританії) чи насильницьким (як у Франції) шляхом меркантилістська система була зламана, монополії поступово позбулися правового захисту та практично все населення отримало вільний доступ до підприємництва [76].

Як зазначає в кінці своєї книги Е. де Сото, «щоб уникнути насильства і бідності, потрібно визнати власність і працю людей, яких легальний сектор нині відштовхує... Коли люди відчують незалежність і повірять у плідність своїх зусиль, вони зможуть повірити в себе і в економічну свободу» [195, с. 213]. Е. де Сото наголошував на необхідності легалізації праці людей, які зайняті економічною діяльністю в тіньовій економіці, шляхом чіткого закріплення прав власності та лібералізації контролю за бізнесом. Слід зазначити, що свої переконання Е. де Сото відстоював не тільки в теорії, а й на практиці, коли, будучи головним економічним радником президента Перу в 90-х роках ХХ ст., домігся проведення реформ, які сприяли легалізації тіньової економічної діяльності.

На наш погляд, загальний стан тіньових економік сучасної України і Перу кінця 80-х років дуже схожий, і тому висновки та запропоновані Е. де Сото шляхи вирішення проблем тіньової економіки, для нашої держави можуть виявитися вельми корисними. Якщо виходити з принципу схожості стану тіньових економік України і Перу, то можна зробити висновок, що Україна страждає не стільки від надмірного, скільки від недостатнього розвитку ринкових відносин. Виходячи з цього, легалізація тіньового сектора дозволить загальній економіці України стати більш зрілою та налагодити розвинені ринкові відносини.

Із середини 70-х років ХХ ст. інтерес до тіньової економіки проявили і США. При цьому дослідження проводилися не лише для визначення тіньового сектора економіки в Америці, але й у СРСР.

Серед найбільш значущих робіт, присвячених у цей період тіньовій економіці США, на наш погляд, слід виділити дослідження Е. Фейга [201].

Е. Фейг здійснив класифікацію видів підпільної економіки, використавши для цього неоінституційний підхід до економічного розвитку. Він виділив

нелегальний, «неповідомлений», незафіксований та неформальний типи економічної діяльності, визначив методи їх вимірювання, а також виділив концептуальні та емпіричні відмінності між ними. Також, Е. Фейг оцінив тіньову економіку США в третину офіційного ВВП.

Слід зазначити, що в цей час дослідження тіньової економіки розділилися на декілька напрямків. Перший напрям дослідження присвячений безпосередньо тіньовій економіці як явищу, що виникає в економіці держави. Дані дослідження проводили економісти, публіцисти та фінансисти. Другий напрям досліджень розкривав кримінальну сторону тіньової економіки: хабарництво, корупцію, механізми відмивання грошей та інші економічні злочини. Завдяки виділенню юридичного напрямку за дослідження тіньової економіки активно взялися юристи – практики і теоретики.

Серед знакових робіт даного періоду, присвячених СРСР, слід виділити роботу американського економіста-радянолога Г. Гроссмана, який заслужено вважається родоначальником аналізу радянської тіньової економіки або, як її називав Г. Гроссман, «другої економіки». «Другою економікою» Г. Гроссман вважав економічну діяльність, до якої входять усі види виробничої та мінової діяльності, які відповідають хоча б одній із наступних вимог: слугують безпосередньо приватній вигоді; пов'язані з порушенням чинного законодавства [204, с. 39].

Г. Гроссман зробив висновок, що за завісою планової економіки приховується економічна система змішаного типу, де «друга економіка» та її неконтрольоване виробництво відіграє не меншу роль, ніж офіційне виробництво, і що держава намагається нав'язати «другій економіці» правила гри, але ця політика офіційно ніяк не оформляється. Дослідник виділяє три основні чинники взаємозв'язку між розвитком «другої економіки» та інституційними змінами в радянській господарській системі:

1. Радянська влада може усвідомити необхідність збільшити рівень оплати легальної праці до рівня конкуренції з грошовим стимулюванням праці у «другій» економіці.

2. Держава може розширити кількість легальних форм і видів підприємницької діяльності і тим самим сприяти зниженню цін та зменшенню корупції.

3. Що стосується ймовірності проведення економічних реформ у державному секторі (лібералізм, децентралізація), то слід мати на увазі, що тіньова економіка прикріплена до існуючої в СРСР інституційної системи як свого роду спонтанний замітник економічних реформ. Водночас, оскільки «друга» економіка в державному секторі – це джерело значних незаконних доходів, то існує велика кількість посадових осіб, зацікавлених у підтримці нелегальної економіки, що скорочує шлях СРСР до нормальних економічних відносин [204, с. 39].

Наприкінці своєї публікації «Друга економіка в СРСР» Г. Гроссман, робить на наш погляд, безпомилкове припущення, яке підтвердилося на практиці. Він зазначає, «що у будь-якому разі, здається, очевидно, що радянська «друга економіка» і явища, пов'язані з нею, продовжуватимуть існувати протягом тривалого часу, і разом з ними довго зберігатимуться ті соціальні інститути та громадська ментальність, які допомогли зробити їх тим, чим вони є сьогодні» [204, с. 40]. Дослідник цілком мав рацію, оскільки «друга економіка» не лише пережила розпад СРСР, але й міцно увійшла до його складових частин. Показовим у цьому плані є відсоткове співвідношення тіньового сектора економік України та Російської Федерації до їх ВВП. В Україні у 2014 році рівень тіньової економік досяг 42 %, у РФ – 40-50 %.

Також визначним дослідженням тіньового сектора економіки СРСР стала публікація А. Каценелинбойгена «Кольорові ринки в Радянському Союзі» [210]. У даній публікації автором була презентована докладна класифікація ринкових відносин у радянському господарстві.

А. Каценелинбойген виділив типи ринків властиві СРСР та оцінив їх. Дана оцінка коливалася залежно від легальності ринків з точки зору реалізованих на них товарів, джерел їх отримання та методів реалізації (Додаток А). Як зазначає А. Каценелинбойген, в СРСР існувало три групи

ринків: легальні, напівлегальні та нелегальні. Всередині кожної з цих груп автор різним кольором виділив підрозділи, які також відображають ступінь бажаності для влади відповідного ринку.

Якщо уряд і громадяни відкрито підтримують певний вид ринку – це легальний різновид, який позначається автором червоним, рожевим або білим кольором. Якщо громадяни визнають ринок, але держава «закриває на нього очі», то це – напівлегальний сірий ринок. Якщо частина громадян визнають ринок, який офіційно заборонений, то це нелегальний ринок і А. Каценелинбойген позначав його коричневим або чорним кольором [97, с. 15]. Такий підхід до економіки СРСР зумовив вивчення її радянським економістом як синтезу офіційних (планових) відносин з неофіційними (легальними, напівлегальними і нелегальними).

Слід відзначити, що роботи Г. Гроссмана і А. Каценелинбойгена започаткували системне вивчення тіньових економічних відносин у країнах соціалістичного табору.

Вагомий внесок у дослідження тіньового сектора економіки вніс П. Гутманн. У своїй статті під назвою «Підпільна економіка» [205] він довів, що нехтування тіньовою діяльністю в офіційній економіці неприпустиме. П. Гутманн розробив свій власний (заснований на монетарному методі) метод оцінки неспостережної (тіньової) економіки. Метод П. Гутманна був заснований на припущенні однаковості швидкості обігу грошей як у офіційному, так і в тіньовому секторах економіки.

Дослідник зазначав, що співвідношення грошової готівкової маси і депозитів змінюється в результаті зростання попиту на готівкові гроші, обумовленого латентними процесами. Таким чином, надлишок готівки у порівнянні з періодом, для якого характерні незначні його обсяги, пояснюється виключно неспостережною (тіньовою) економікою. Використовуючи свій метод, П. Гутманн виявив недооцінку ВВП США внаслідок функціонування неспостережної (тіньової) економіки. На початку 1980-х років метод П. Гутманна був доопрацьований Е. Фейгом.

Серед дослідників тіньової економіки слід виділити американського соціолога С. Генрі, представника теорії «економічного плюралізму». С. Генрі, вважаючи, що завдяки взаємопроникненню формальної й неформальної економіки реальне ринкове господарство перетворюється на товариство «економічного плюралізму» [207]. Досліджуючи це взаємопроникнення як основу існування ринково-капіталістичної системи господарства автор оцінює «революційний потенціал» неформальної економіки. В результаті чого С. Генрі доходить висновку, що неформальна економіка не є революційною альтернативою існуючому ладу, оскільки вона зовсім не прагне знищити цей лад.

Розкриваючи проблематику досліджень, присвячених тіньовій економіці, необхідно відзначити, що в даній сфері свій слід також залишили і радянські вчені, які у 80-х роках публікували свої роботи в радянській пресі. Тут слід виділити два напрямки досліджень. Перший напрямок було присвячено дослідженню форм економічної діяльності, які завдають шкоди інтересам СРСР, а другий – розкривав зміст тіньових явищ економіки в західних країнах.

Яскравим представником першого напрямку була Т.І. Заславська, яка вивчала економічні проблеми селищ Сибіру на початку 80-х років. При цьому Т.І. Заславська виокремила й класифікувала економічну діяльність, що завдає шкоди державі, виявила причини її появи.

У квітні 1983 року відбувся науковий семінар «Соціальний механізм розвитку економіки», де Т.І. Заславська виступила з доповіддю. У тексті її доповіді «Про вдосконалення виробничих відносин соціалізму та завдання економічної соціології» [46] було зазначено, що чинна система виробничих відносин в СРСР суттєво відстала від рівня розвитку продуктивних сил. Замість того, щоб сприяти їх прискореному розвитку, вона все більше перетворюється на гальмо їх поступального руху. Одним із проявів цього є неспроможність виробничих відносин забезпечити потрібні суспільству способи поведінки трудящих у соціально-економічній сфері.

Отже, соціалістичне суспільство зацікавлене в тому, щоб, регламентуючи ключові аспекти соціально-економічної діяльності трудящих, залишати їм

достатньо свободи для особистої поведінки. Звідси – необхідність управління власне поведінкою, тобто суб'єктивним ставленням працівників до соціально-економічної діяльності. Адміністративні методи управління тут безсилі. Управляти поведінкою можна лише опосередковано, за допомогою стимулів, що враховують економічні та соціальні потреби працівників, та спрямовують їх інтереси у потрібний суспільству бік ...» [46]. Таким чином, можна зробити висновок, що в якості основної причини тіньових явищ в економіці Т.І. Заславська називає похибки функціонування господарського механізму економічної системи СРСР. Для вирішення цих проблем вченою було запропоновано розпочати серйозну перебудову системи державного управління економікою, а саме – відмовитися від адміністративних методів управління з високою централізацією господарських рішень та здійснити послідовний комплексний перехід до економічних методів регулювання виробництва.

Другий напрямок досліджень тіньової економіки радянськими вченими був повністю присвячений заходу. Це було пов'язано, у першу чергу, зі зростанням ролі капіталізму в західних країнах та необхідності виявлення його слабких сторін. По-друге, розробкам у сфері вивчення тіньових явищ в економіці сприяла «команда зверху», спрямована на дискредитацію західної соціально-економічної системи. Даними дослідженнями займалися О.Ю. Шевяков та М.І. Миколаєва [103; 104]. Радянська преса видавала результати цих досліджень за прояв кризи капіталізму і необхідності його заміни державним соціалізмом.

Наприкінці 80-х років інтерес до тіньової економіки різко зростає. Це було пов'язано з реформами і новою ідеологією СРСР в економічній та політичній структурах. Реформа всієї системи розпочалася в січні 1987 року, коли на пленумі ЦК КПРС було оголошено курс на «перебудову». Перебудова принесла з собою розвиток кооперації, легалізацію приватної власності, можливість створення спільних підприємств із зарубіжними компаніями і т.п. Це означало, що економіка зазнала повної реформації, коли за регулюючої ролі держави мало відбуватися поступове роздержавлення частини власності та

впровадження в економіку ринкових відносин. У цей період тіньові процеси в економіці описуються у працях С.Д. Головніна, Т.І. Корягіної, Ю.Г. Козлова, О.А. Крилова, О.В. Осипенко, А.А. Сергєєва, К.О. Улибіна, О.М. Шохіна, О.А. Шулуc та ін.

Серед усіх робіт даного періоду, хотілося б відзначити публікації Т.І. Корягіної, які, крім теоретичних напрацювань містять велику кількість статистичних даних. У своїх дослідженнях Т.І. Корягіна зазначає, що річна вартість нелегально вироблених товарів і послуг на початку 1960-х років становила приблизно 5 млрд. рублів, а в кінці 1980-х сягала вже 90 мільярдів рублів. За абсолютним обсягом нелегальної економіки серед усіх галузей народного господарства СРСР на першому місці в кінці 1980-х років перебувало сільське господарство – 23 млрд. рублів тіньових доходів. На цей сектор припадало близько $\frac{1}{3}$ всього обсягу тіньової економіки у сфері матеріального виробництва [64, с. 113]. Як зазначає Т.І. Корягіна, економіка СРСР за тридцятиріччя виросла у 3,6 рази, а тіньова економіка – в 14 разів. Якщо у 1960 році тіньова економіка по відношенню до офіційного ВВП становила 3,4 %, то до 1988 року цей показник зріс до 20 % [64, с. 119]. Відзначимо, що дані, якими Т.І. Корягіна оперує у своїх дослідженнях, відносяться лише до доходів, отриманих незаконним шляхом. Якщо ж до цих даних додати дані, які характеризують кількість коштів отриманих від легальних різновидів тіньової економіки, то вага всієї тіньової економічної діяльності за 1988 рік у СРСР відразу зросте до 30 % по відношенню до офіційного ВВП. Як зазначають Р. Кіран та Т. Кенні, якщо до даних Корягіної додати дані, отримані від легальних різновидів тіньової економіки, вийде вартість, яка майже повністю підтверджує висновки Г. Гроссмана, зроблені ним у праці «Таємна приватизація і процес розширення ринкових механізмів в СРСР» (1990) [54]. На наш погляд, схожість даних Г. Гроссмана і Т.І. Корягіної є досить показовою і вказує на системне й достовірне вивчення тіньової економіки в СРСР радянськими вченими в кінці 80-х років.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна дійти до висновку, що в радянській економічній науці до 80-х років тіньова економіка не була предметом наукового дослідження. Лише у 80-х роках проблематика тіньової економіки в СРСР стала предметом досліджень і наукових дискусій. Серед позитивних моментів дослідження тіньових процесів в економіці СРСР необхідно виділити, по-перше, наявність фактичного матеріалу та його безпосередній аналіз. По-друге, безпосереднє визнання самого факту існування тіньової економіки в СРСР, що зіграло важливу роль на шляху розвитку ринкових відносин в СРСР до його розпаду і потім – уже в незалежних державах. По-третє, виділення в якості однієї з причин розвитку тіньової економіки неефективну економічну політику держави.

Новий підхід до вивчення тіньової економіки був пов'язаний із розпадом СРСР. 8 грудня президенти РРФСР, України і Білорусії Б.М. Єльцин, Л.М. Кравчук та С.С. Шушкевич підписали угоду, в якій зазначалося, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування» [175]. Таким чином, на основі союзних республік були створені незалежні держави. Після розпаду СРСР в Україні почалися радикальні реформи, пов'язані з її переходом до ринкових форм господарювання.

Ліберальна економічна політика в Україні після розпаду СРСР призвела до поглиблення економічної кризи, яка знайшла відображення у зниженні найважливіших економічних показників, зростанні тіньового сектора економіки та корупції. Лібералізація в рамках перехідного процесу не призвела, як багато хто сподівався, до автоматичної легалізації тіньових капіталів та їх інтеграції в офіційну економіку. Розширення економічної свободи призвело до непропорційно сильного впливу тіньової економіки, учасники якої змогли оцінити переваги збереження свого тіньового положення в умовах лібералізованої економіки без наявності відповідної на той момент часу правової інфраструктури. Тіньова економіка, залишаючись частиною економічного життя після розпаду СРСР, по суті, витіснила легальні відносини між державою та бізнесом. Дані процеси не могли не зацікавити теоретиків і

практиків, які в період переходу пострадянських країн з планової економіки на ринкову вивчали тіньову економіку. Серед них можна виділити роботи В.М. Бородюка, Ю.В. Латова, Ю.М. Попова, Т.І. Приходько, М.Є. Тарасова, О.В. Турчинова, Д.В. Фролова та ін.

Після розпаду СРСР тіньову економіку на теренах України починають вивчати на державному рівні. В Національному інституті стратегічних досліджень починають аналізувати наслідки тіньової економіки. У 1994 році при НАН України створюється перша лабораторія присвячена дослідженню тіньової економіки.

Серед знакових подій на теренах України слід відзначити появу в 1997 році докторської дисертації О.В. Турчинова на тему «Тіньова економіка (методологія дослідження та механізми функціонування)» [172]. Серед робіт цього науковця, присвячених проблемам тіньової економіки в Україні, слід відзначити книги: «Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження» (1995) [173] та «Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки» (1996) [174].

У своїх працях О.В. Турчинов на підставі компаративного аналізу форм та методів існування тіньового сектору, запропонованих у зарубіжній та радянській науковій літературі, запропонував нову концепцію взаємопроникнення офіційної та тіньової економік. Автором, уперше в незалежній Україні, було досліджено сучасні тенденції й механізми її функціонування, визначено закономірності розвитку та причини виникнення тіньової економіки.

У 1998 році вийшла друком монографія «Тіньова економіка в Україні» [7]. В монографії було здійснено комплексне дослідження причин та масштабів поширення тіньової економіки в Україні. Авторами аналізувались закономірності її розвитку та форми прояву. Особливо слід підкреслити спроби С.О. Коваленко визначити можливості подолання тіньової економіки в Україні в умовах чинної на той час нормативно-правової бази.

Можна зробити висновок, що розробка проблем тіньової економіки в 90-х роках ХХ ст. характеризувалася, по-перше, бажанням дослідників типологізувати тіньові явища в економіці. По-друге, тіньову економіку стали розглядати як проблему світового співтовариства, нарівні з тероризмом, організованою злочинністю, глобальним потеплінням, забрудненням океанів та атмосфери і т.п. По-третє, досліджувалися також механізми здійснення операцій у тіньовому секторі економіці, дані операції були проаналізовані в різних сегментах економіки. По-четверте, в наукових колах пострадянських країн були висунуті й досліджені теорії, які пов'язували тіньову економіку з проблемами корупції в органах державної влади.

Однак, як зазначає М.Є. Тарасов [165], і з яким ми повністю згодні, незважаючи на відносно велику кількість літератури з тіньової економіки, яка сформувалася до кінця 90-х рр., ХХ ст., у цій сфері існують і певні лакуни:

- значна частина робіт виконана не економістами, а юристами, соціологами та ін., і, природно, що економічні аспекти проблеми не були головними у їх дослідженні;

- значна частина дослідників-економістів опинилася під домінуючим впливом правового підходу до тіньової економіки;

- основним критерієм розподілу тіньової економіки на сектори продовжує залишатися ступінь легітимності («чорний» і «сірий» ринок і т.п.) та ін.

На початку 2000-х років більшість дослідників дійшли висновку, що для нейтралізації процесів, які викликають тіньову економіку, необхідне знання їх механізму розвитку й утворюючої основи. У цей період розпочинається побудова прогнозних моделей розвитку сучасного суспільства з урахуванням тіньового сектора. Відповідно, у пізнанні цих явищ значно допомагає аналіз економічних відносин, які є передумовою виникнення тіньового сектора економіки, проведений українськими економістами у своїх дослідженнях.

У 2001 році В.О. Гончарова в своїй дисертаційній роботі здійснила осмислення проблеми взаємозв'язку офіційної та тіньової економіки,

формування та поширення тіньової економічної діяльності, а також можливості обмеження впливу тіньового сектора на економічну безпеку на етапі тотального розповсюдження. Автором було обґрунтовано взаємозв'язок офіційної та тіньової економіки, носіями якого є капітал та праця, і який відбувається за допомогою складових елементів структури тіньової економіки. Було доведено необхідність застосування заохочувальної економічної політики стосовно легалізації тіньової економіки [32].

В.О. Гончарова проаналізувала систему показників офіційної економіки України та на її основі визначила систему індикаторів економічної безпеки України. Цей аналіз дозволив їй запропонувати власну методику оцінки тіньової економіки, за даними джерел лише офіційних державних органів за деякими галузями сфери матеріального виробництва України, яка базується на моделюванні причинних зв'язків між наявними та прихованими змінними.

В 2003 році Б.П. Тимченко захистила дисертацію на тему «Вплив тіньової економіки на формування доходів населення в умовах ринкової трансформації» [168]. В роботі автором було здійснено теоретичне обґрунтування впливу тіньової економіки на стан доходів населення та розроблені практичні пропозиції щодо зменшення тіньового сектору і зростання добробуту населення залежно від доходів у офіційній економіці. Б.П. Тимченко виокремлює вплив тіньової економіки на декількох рівнях (макро-, мезо- і мікрорівень). Автор відзначає, що спільна активність суб'єктів різного рівня значною мірою визначає трансформацію інститутів таким чином, щоб максимально привласнювати тіньові доходи [169, с. 8]. Аналізуючи цю активність, Б.П. Тимченко пропонує комплексну систему заходів, спрямовану на попередження й усунення причин та передумов тіньових явищ на макро-, мезо- і мікрорівнях.

У цьому ж році були захищені дисертації Н.Є. Поліщук на тему «Науково-методичні основи визначення тіньової економіки в системі зовнішньоекономічних операцій» [117] та В.В. Засанським на тему «Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період (фінансово-кредитний аспект)» [45].

Н.Є. Поліщук дослідила причини появи, форми відтворення, джерела формування та канали реалізації тіньової економічної діяльності в експортно-імпортних операціях. На основі комплексного обліково-статистичного та формально-правового підходів автором було дано визначення тіньової економіки як економічної категорії, здійснена класифікація тіньових оборотів, підраховані їх обсяги на основі легального та нелегального вивозу капіталу та експертних оцінок [116, с. 2-3].

Праця В.В. Засанського була присвячена механізмам управління детінізацією економіки України, визначенню структурних зв'язків та складових такого механізму. Автором запропоновано варіант Програми – концепції фінансової безпеки України, розроблено моделі та класифікацію п'яти етапів розвитку держав при порушенні дії об'єктивних економічних законів і впливу на головні макро-управлінські механізми, економічну та фінансову системи криміногенних чинників, обґрунтовано етапи та подано авторську класифікацію порушень у фінансово-кредитній сфері, визначено три стадії корупційної економіки, доведено необхідність удосконалення структури регіональних аналітичних груп країн-членів FATF, сформульовано практичні рекомендації щодо механізмів управління детінізацією економіки України в умовах ринкової трансформації на основі ефективного функціонування фінансово-кредитної системи та запобігання відмиванню брудних коштів [44, с. 35].

У 2006 році О.В. Балко [8] була розроблена методика забезпечення оцінки та аналізу тіньової виробничої діяльності у промисловості, яка полягала у порівнянні обсягу виробництва продукції за даними бухгалтерської звітності з розрахунковим обсягом випуску продукції згідно із режимом роботи фірми. Результати цієї методики були впровадженні у діяльність податкових інспекцій, що дозволило виявити тіньові господарські процеси (без втручання у виробничий процес суб'єктів господарювання) та розробити заходи щодо запобігання злочинам у промисловості.

У 2007 році І.І. Мазур захистила дисертацію на тему «Детінізація економіки в трансформаційних суспільствах» [83], в якій були проаналізовані основні причини поглиблення й розширення тіньової економіки у трансформаційних суспільствах, що полягають не стільки у порушенні чинного законодавства, скільки у його невідповідності реаліям життя. Головними чинниками поширення тінізації економіки І.І. Мазур вважає недосконалість інституційного середовища, зокрема відсутність нормальних «правил гри» для підприємців, внаслідок лобіювання корпоративних інтересів у ході прийняття законів, неефективність регуляторної політики підприємницької діяльності, інституціоналізація тіньової економічної діяльності, недосконалості податкової системи, несформованості конкурентного середовища, корупційних відносин між суб'єктами економічної діяльності [82, с. 28].

І.І. Мазур виділяє наявність у тіньовій економіці нової складової – комунікаційної тіні, існування якої пояснюється сучасними процесами глобалізації, зокрема інформаційною та комунікаційною революціями, що призвели до виникнення Інтернету, завдяки якому виникли нові можливості приховувати економічну діяльність з метою отримання прибутків.

У 2011 році О.С. Рибчак в своєму дослідженні [153] запропонувала консервативну, ліберальну, радикальну та антикорупційну стратегії державного впливу на тіньову економіку із зазначенням їх основних переваг і недоліків, визначила їх можливості застосування. Перш за все, як зазначає авторка, мова йде про зміну співвідношення між регульованими та нерегульованими пропорціями економіки, посилення економічних ринкових інструментів та вплив соціального фактору на зміцнення і розвиток легальної економіки й правову дію щодо усунення тіньових складових. О.С. Рибчак було доведено, що консервативна стратегія передбачає боротьбу, передусім, з кримінальною складовою; ліберальна стратегія націлена, у першу чергу, на здійснення контролю над грошовими й кредитними потоками, і, таким чином, на значне зниження частки тіньової економіки, а радикальна стратегія спрямована на повне викорінювання усіх форм тіньової економіки. Аргументується

необхідність переважного використання в українських реаліях ліберальної стратегії державного впливу на тіньову економіку в поєднанні з використанням правових заходів щодо протидії корупції.

У 2015 році І.С. Вінничук захистив дисертацію на тему «Моделювання процесів функціонування легального та тіньового секторів економіки» [25], в якій уперше в історії України побудував комплекс динамічних моделей функціонування легального та тіньового секторів економіки у просторах змінних, що відображають економічну структуру суспільства, ціни на агрегований суспільний продукт, створений у кожному з цих секторів, а також частки тіньової складової у економіці. Автором було проведено імітаційні експерименти з моделями та знайдено їх розв'язки, що, на відміну від існуючих підходів, дозволяє дослідити закономірності розвитку соціально-економічних процесів в умовах тінізації економіки та підвищити ефективність управлінських рішень щодо реалізації регуляторних заходів детінізації економіки [25].

У 2016 році в дисертаційній роботі [182] О.М. Холковським було досліджено економічні передумови тінізації та виникнення корупції в національній економіці та висвітлено основні методологічні підходи до вивчення корупції. Обґрунтовано функціонування ринку корупційних послуг, визначено типи взаємодій між його суб'єктами та стратегії корумпованої поведінки. Досліджено сучасний стан тінізації економіки України у контексті світових тенденцій розвитку тіньової економіки. Виявлено сучасні тенденції, ризики та фактори впливу на детінізацію національної економіки. Здійснено кількісну та якісну оцінку корупції в Україні. Визначено найбільш загрозливі для національної економіки сфери присутності корупції та обґрунтовано основні напрями їх детінізації. Автором було запропоновано теоретико-методичне забезпечення вибору інструментів антикорупційної політики в системі детінізації національної економіки. Визначено пріоритетні напрями інституційного забезпечення формування антикорупційної політики [182].

У 2019 році О.О. Леонова захистила дисертацію [78], в якій було уточнено сучасні парадигмальні рамки, зовнішні об'єктивні тенденції,

закономірності та фактори, що визначають умови існування та функціонування тіньової економіки в Україні. Оцінено рівень тінізації економіки та її вплив на економічну безпеку держави. Запропоновано й обґрунтовано не тільки концепцію формування нової стратегії детінізації економічних відносин для сучасної України, а також підходи до виявлення тіньової економічної діяльності. О.О. Леонова за результатами дослідження виокремила й конкретизувала напрями вдосконалення методичних підходів до оцінювання тіньової діяльності в економіці України [78].

У 2019 році В.В. Кубатко в своєму дослідженні [71] удосконалила визначення сутності тіньового сектору національної економіки, систематизувала теоретико-методичне підґрунтя формування державної політики детінізації економіки, удосконалила методичні положення оцінювання рівня тінізації економіки за видами економічної діяльності, втрат бюджетних надходжень та еколого-економічного збитку від функціонування тіньового сектору економіки, виявила основні детермінанти його формування та напрями концентрації зусиль реалізації державної політики мінімізації економіко-екологічних наслідків його функціонування.

Більшість економічних поглядів на тіньову економіку в даний період дозволили зробити висновок, що дане явище виникло разом із появою товарно-грошових відносин. Також наголошується на розвитку й існуванні тіньової економіки паралельно з легальною економікою, як невід'ємною частиною економічної системи будь-якої держави. Подібні дослідження стали нормою для наукових кіл України – з кожним роком їх стає дедалі більше. Також слід відзначити проведення наукових конференцій і семінарів, присвячених проблемам тіньової економіки – як в Україні, так і за кордоном.

Таким чином, ми вважаємо, що історію становлення поглядів на сутність тіньової економіки можна поділити на три етапи.

Перший етап (з 1970 по 1990 роки) можна охарактеризувати накопиченням інформації, присвяченої тіньовій економіці, її осмисленням та

аналізом. У цей період світ побачили основоположні праці К. Харта, А. Каценелинбойгена, Г. Гроссмана, Е. Фейга, Е. де Сото та багатьох інших.

Другий етап (з 1990 по 2000 роки), присвячений історії становлення поглядів на тіньову економіку, ми пов'язуємо з розпадом СРСР та зміною соціально-політичної ситуації в новоутворених країнах. У цей період на території СНД з'являється ціла плеяда робіт, присвячених тіньовій економіці. Серед них можна виділити роботи А.В. Базилюка, В.М. Бородюка, Ю.В. Латова, Ю.М. Попова, Т.І. Приходько, С.О. Коваленко, М.Є. Тарасова, О.В. Турчинова, Д.В. Фролова та ін.

Третій етап (з 2000 року по теперішній час) характеризується дослідженнями тіньової економіки на міждержавному рівні міжнародними організаціями та спільнотами (в рамках МВФ проводились дослідження: «Shadow Economies Around the World: Size, Causes, and Consequences», «Shadow Economies around the World: what did we learn over last 20 years?» та ін.; в рамках МОП створена Експертна група по статистиці неформального сектора (Делійська група); Global Financial Integrity проводить дослідження присвячені рівню тіньової економіки по окремим країнам; Transparency International проводить дослідження рівня корупції по всьому світу тощо). В Україні, починаючи з 2000 року, систематично захищаються дисертаційні роботи, які розкривають різні аспекти тіньової економіки (С.О. Коваленко (2000), В.О. Гончарова (2001), Н.Є. Поліщук (2003), Б.П. Тимченко (2003), О.А. Фрадинський (2006), В.Н. Серафимов (2007), С.В. Кирпа (2012), О.С. Рибчак (2011), І.М. Слинько (2013), І.С. Вінничук (2015), О.М. Холковський (2016), О.О. Леонова (2019), В.В. Кубатко (2019) та ін.). Новітні дослідження, в ролі головного посилу, вказують на необхідність врахування тіньового сектору при прогнозуванні розвитку всієї економіки України.

1.3. Аналіз тенденцій розвитку тіньової економіки в Україні

В Україні виникла ситуація, за якої вже безглуздо заперечувати необхідність комплексної розробки на державному рівні методології, спрямованої на стримування поширення тіньової економіки (не кажучи вже про ліквідацію причин і факторів її появи та розвитку). При цьому слід розуміти, що в тіньовій економіці «мешкають» не лише кримінальні суб'єкти, а й звичайні українці, які не бачать і не отримують від держави можливості заробляти для себе та своєї сім'ї на життя, дотримуючись усіх правил, встановлених державою.

Особливістю тіньової економіки України є те, що вона абсорбувала величезну кількість фінансових ресурсів. За результатами дослідження стану тіньової економіки в Україні, що провела компанія Ernst & Young за підтримки Mastercard у рамках укладеного Меморандуму про співробітництво з Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Національним банком України та Державною службою статистики України четверту частину від офіційного ВВП України, або 846 млрд. гривень, становлять тіньові операції, з них: 19,7 % ВВП (702 млрд. грн.) становить готівкова тіньова економіка; 4,1 % ВВП (144 млрд. грн.) – домашнє виробництво товарів для власного кінцевого використання, тобто – не грошова тіньова економіка [39]. Вилучення вказаних грошових мас з офіційного обігу відбувається в умовах триваючої кризи прямого зовнішнього інвестування, коли інвестиційна діяльність пов'язана з іноземними інвесторами знаходиться в Україні на низькому рівні (табл. 1.2).

На основі представлених даних можна зробити висновок, що суттєвий негативний вплив на обсяги прямих іноземних інвестицій в Україну спричинила світова криза 2007 – 2009 рр. та політична нестабільність 2014 року, яка переросла у військові дії на окремих територіях країни та анексія АР Крим з боку Російської Федерації. У 2014 році спостерігається значне скорочення обсягу залучень більш ніж на 4 млрд. дол. США, в 2017 році на 1

млрд. дол. США. Позитивна динаміка залучення прямих іноземних інвестицій в Україну відсутня. В 2019 році обсяг залучень склав 1711 млн. дол. США, в порівнянні з попереднім роком обсяг зменшився на 644 млн. дол. США і досяг рівня 2004 року.

Таблиця 1.2

Динаміка прямих іноземних інвестицій в економіку України у 2005 – 2019 рр., млн дол. США

Рік	Іноземні інвестиції	Приріст/падіння
2003	1424	+731
2004	1715	+291
2005	7808	+6093
2006	5604	-2204
2007	9891	+4287
2008	10913	+1022
2009	4816	-6097
2010	6495	+1679
2011	7207	+712
2012	8401	+1194
2013	4499	-3902
2014*	410	-4089
2015**	2961	+2551
2016**	3284	+323
2017**	2202	-1082
2018**	2355	+153
2019**	1711	-644

* Без урахування даних АРК та м. Севастополя

** Без урахування даних АРК, м. Севастополя та Донецької і Луганської областей

Джерело: Державна служба статистики України [229], Міністерство фінансів України [227]

У зв'язку з цим постає питання щодо необхідності залучення фінансових ресурсів, які знаходяться на руках у населення, на потреби економічного зростання України. При цьому підкреслимо, що незнання тенденцій розвитку тіньової економіки, методів її вимірювання, особливостей впливу тіньового сектора на економіку країни не дозволять сформулювати правильну методологію, на якій має базуватися стратегія, спрямована на боротьбу з тіньовою економікою та виведенням тіньового капіталу «на світ».

Тіньова економіка є відповідною реакцією суспільства на існуючу економічну модель та політичну складову будь-якої держави. В даному виді тіньова економіка може бути представлена у вигляді «амортизатора» сучасної української економіки, який дає можливість людям займатися трудовою діяльністю і отримувати від цього прибуток, що дозволяє вижити в нестабільних економічних та політичних умовах. Ми повністю погоджуємося з С.О. Барановим, який стверджує, що в Україні вже практично завершився процес формування унікального «тіньового» гібриду, що має надпотужне «кримінально-чорне» ядро. Якісною особливістю цього системного «тіньового» конгломерату є ще невідома до цього часу у світовій практиці неймовірна стійкість цього феномена до будь-яких проявів впливу зовнішнього середовища, тобто його надзвичайна спроможність практично миттєво адаптуватися до будь-яких різких змін, економічних та політичних умов існування. Необхідно звернути увагу на те, як легко і досить природно відбулося тісне зрощування апаратної і тіньової приватизації. На трансформації форм власності, як і раніше, вирішальний вплив справляє позиція конкретних посадових осіб та їх особисті неформальні зв'язки, а не ринкові закони та відповідна їм досконала правова інфраструктура, що чітко регламентує економічні відносини [9, с. 51]. Якщо розглянути наявну ситуацію з даної точки зору, то можна прийти до висновку про необхідність боротьби з тіньовою економікою в сучасній Україні не шляхом її знищення, а шляхом легалізації. Дані починання, на нашу думку, будуть загально підтримані суспільством, і не викличуть протидії. У зв'язку з цим цікавими видаються висновки Е. де Сото, зміст яких зводиться до наступного:

1. «Позалегальна» економіка є стихійною реакцією населення на нездатність держави задовольняти його основні потреби.

2. «Чорний» ринок є реакцією трудящих мас на суспільну систему, яка ставить їх у становище жертв свого роду правового й економічного апартеїду. Система приймає закони, які роблять неможливим природне прагнення народу мати роботу і дах над головою. В результаті маси відкидають закон, виходять

на вулиці, щоб продати те, що можуть, заводять власні магазини і будують будинки на схилах пагорбів або на вільних клаптиках землі. Там, де немає роботи, вони винаходять роботу, навчаючись робити те, чим більшість до того часу навіть не цікавилася.

3. Залучені в тіньову діяльність верстви суспільства живуть більш благополучно, коли порушують закон, ніж тоді, коли поважають його. Незаконна діяльність процвітає, якщо правові обмеження перевищують соціально прийнятний рівень, якщо закон не визнає очікувань і вибору тих, хто не має доступу до нього, і при цьому держава не володіє достатньою силою примусу.

4. Представники суспільства, хто діє нелегальним чином, не входять до детермінованого або статичного сектору суспільства.

5. Звернувшись до причин явища, можна визначити тіньову економіку як пристанище тих, для кого витрати на дотримання існуючих законів при веденні звичайної господарської діяльності перевищують вигоди від досягнення своїх цілей. Дане поняття характеризує, перш за все, інституційні рамки, які окреслюють межі позалегальної економічної діяльності [195].

Відзначимо, що в даному випадку йдеться про тих, для кого тіньова економіка є способом виживання, отримання хоч якоїсь можливості для існування. Тобто, в тіньовій економіці починає переважати не злочинна діяльність (торгівля зброєю, наркоторгівля, проституція, контрабанда тощо), а діяльність, яка, по суті, є законною, але перебуває в тіні, наприклад у зв'язку з несплатою податків, без отримання дозволів та ліцензій і т.п.

Масштаби розвитку тіньових відносин у багатьох країнах, у тому числі й в Україні, свідчать про виникнення усвідомленої необхідності дослідження даної сфери економіки. Сутність та фактори розвитку тіньової економіки дають усі підстави вважати, що їх вивчення є необхідним для розуміння сучасного світу і, особливо, тієї ситуації, яка склалася нині в Україні. Підкреслимо, що розглядати тенденції розвитку тіньової економіки у відриві від існуючих економічних процесів неможливо, у зв'язку з чим ми вважаємо за необхідне

окреслити коло чинників, які обумовлюють масштаби та динаміку тіньової економіки в Україні.

На наш погляд, основним фактором появи тіньової економіки у світі стали обмеження ринку та природа ринкових відносин. Ринкові обмеження можуть на певний час придушити бажання отримати одразу велику суму грошей, але не усунути його повністю. Допоки прагнення до матеріальних благ буде переважати над духовними благами, людина буде ставити свої корисливі інтереси вище інтересів інших осіб або держави. Тіньова економіка та її функціонування забезпечують вигреш окремим групам, але суспільство загалом в особі держави, зазвичай, програє. Таким чином, стимули до розвитку тіньової економіки залежать від того, наскільки конфліктними є відносини між суспільством у цілому та окремими його членами. В Україні даний конфлікт перебуває на поверхні, підтвердженням цього були революції 2004 та 2014 років і ланцюжок подальших подій.

За весь період існування України її головною проблемою, що спровокувала зростання тіньової економіки, стала безсистемність і непослідовність трансформаційних процесів, які здійснюються керівництвом країни в економічній та соціальній сферах. Також слід відзначити й інші фактори: «непрозорість» грошових потоків, особливо у сфері зовнішньоекономічних відносин, ускладнених відсутністю контролю за фінансово-економічними процесами; неефективна, а іноді й суперечлива практика роботи правоохоронних органів країни щодо захисту прав та свобод підприємців тощо.

Тіньовій економіці в Україні також сприяли недосконалість і нестабільність законодавства та нормотворчості, які дозволяють тлумачити окремі положення і правила у прямо протилежному значенні; засилля бюрократів, які вимагають великих хабарів; свавілля й перевищення повноважень державною та місцевою владою і незахищеність підприємців; значна кількість та розміри податків – податковий тиск сягає 75 %; надто велика кількість різного роду пільг, ліцензій тощо; недосконалість процесу

формування і виконання державного бюджету; недосконалість, неефективність та зловживання у сфері управління державним майном; нерозвиненість ринкової інфраструктури [23, с. 144]; неефективне адміністрування податків [173, с. 157]; неврегульованість політичної сфери суспільства [99, с. 163]; неефективність функціонування судової та правоохоронної системи [48, с. 98]; низький рівень заробітної плати у державному секторі економіки [163, с. 127]; відсутність історичної практики дотримання норм та моральних стандартів законослухняної поведінки під час провадження господарської діяльності та сплати податків суб'єктами господарювання та громадянами [88].

Як правило, серед дослідників не існує єдиної думки стосовно чинників, які визначають масштаби і динаміку тіньової економіки. Наприклад, С.Є. Белкіна до таких чинників відносить: тягар оподаткування; розміри одержуваного доходу на душу населення; тривалість робочого часу; масштаби безробіття; роль державного сектора [11, с. 30]. А. Бочі та В. Поворозник, ототожнюючи фактори і чинники тінізації економіки, до останніх відносять: неефективне державне регулювання економіки, неефективне адміністрування податків, проблеми ринку праці, недосконале грошово-кредитне регулювання, недосконалість бюджетної системи, недосконалість судової та правоохоронної системи та рівень загальної злочинності [14, с. 4]. Ю.І. Кіржецький вважає, що міжнародний досвід дає змогу до факторів зростання тіньової економіки віднести: ускладнення ситуації на ринку праці в умовах структурної перебудови; масова імміграція з країн «третього» світу; характер державного втручання в економіку; відкриття зовнішніх ринків з подальшим загостренням конкурентної боротьби; зсув у трудових відносинах у бік більшої неформальності та гнучкості [57, с. 77].

Отже, ми можемо відзначити, що фактори, які впливають на виникнення, функціонування і розвиток тіньової економіки в Україні є дуже різноманітними. Незважаючи на це, на нашу думку, їх можна об'єднати в декілька груп за сферами прояву:

- економічні (високий податковий тягар, висока частка державного сектора в економіці, надмірна регламентація економічної діяльності, неефективна система управління економікою, економічна нестабільність та ін.);
- політичні («флюгерна» влада, політична нестабільність та ін.);
- соціальні (розшарування суспільства, зменшення доходів населення, падіння рівня і якості освіти, погіршення соціального фону, безробіття та ін.);
- правові (недосконалість та постійні зміни правової бази, диференціація населення при дотриманні норм законів та ін.).

До цих факторів можна ще додати низку наступних: формування у громадян правового нігілізму; формування світогляду всездозволеності та продажності; сповідування представниками влади подвійних, а то й потрібних моральних стандартів та ін.

Переходячи до аналізу факторів, які впливають на розвиток тіньової економіки в Україні, слід зазначити, що кожен з них, окремо взятий, впливає на зростання тіньової економіки більшою чи меншою мірою, але у своїй згрупованості вони отримують кумулятивний та синергетичний ефект. Наприклад, окремо політична й економічна нестабільність збільшують зростання тіньової економіки в середньому на 3 %, а якщо ці два фактори «працюють разом», то зростання дорівнює 7 % [179]. Ми вважаємо, що така взаємодія факторів між собою та рівень їх впливу на зростання тіньової економіки притаманний для всіх країн, а не лише для України.

Економічні фактори, на нашу думку, є основними факторами, що впливають на появу тіньової економіки в суспільстві, оскільки економіка, по суті, є основою суспільних відносин. Серед економічних факторів хотілося б виділити **високий рівень податкового тягара**.

Даний фактор, на думку більшості західних економістів (А. Василяускайте [222], Д. Вельбир [209], К. Йенсен [209], А. Лоредана [198], Ф. Палда [216] та ін.), вважається основним серед усіх факторів, які викликають зростання тіньової економіки, а багато спеціалістів виділяють даний фактор як першопричину існування й розвитку тіньової економіки.

Категорія «податковий тягар» у більшості випадків застосовується до рівня конкретного платника податків і відображає частку його сукупного доходу, яка вилучається до бюджету.

Згідно з даними аудиторської компанії PwC (PricewaterhouseCoopers) за 2020 рік, Україна займає 65 місце в рейтингу, присвяченому системам оподаткування. На сьогоднішній день рівень податкового тягара на прибуток модельної компанії в Україні знаходиться на рівні 45,2 %. Середній світовий рівень податкового тягара становить 40,8 %. Основним недоліком діючої податкової системи визначено складність нарахування та сплати податків. Вітчизняний бізнес витрачає на облік податків 328 годин на рік, що вдвічі більше, ніж в розвинених країнах. А по тривалості урахування ПДВ Україна посідає 176 місце з 190 [217].

Практика свідчить, що навіть при зменшенні кількості податків, зменшення загального податкового тягара, вітчизняні платники податків не відчують покращення. Такий стан речей перешкоджає виходу економіки з тіні. Ця проблема потребує якнайскорішого вирішення, оскільки існує загроза для економічної безпеки держави. Тому рівновага між тягарем та вигодами оподаткування, між примусом і свідомим вибором сплати податків і зборів дозволить забезпечити баланс потреб і можливостей держави та населення, інтересів публічного і приватного сектору. Ми згодні з позицією Л.П. Ткачик та І.С. Саніною, що необхідною умовою подолання наявної несприятливої для України ситуації є зниження рівня податкового тягара на вітчизняних суб'єктів підприємництва. Це сприятиме позитивним зрушенням у всіх сферах державного управління, підвищенню платоспроможного попиту, покращанню інвестиційного клімату, збільшенню масштабів діяльності й доходів платників податків, що, у свою чергу, призведе до збільшення ВВП та розширення податкової бази [159, с. 215].

Реформуючи податкову систему України, необхідно врахувати особливості оподаткування зарубіжних країн, зокрема щодо диференційованих ставок оподаткування для окремих податків, поступового зменшення ставки

ЄСВ та спрощення механізму адміністрування податків загалом, а також зниження рівня податкового тягара за рахунок удосконалення у сфері розподілу й перерозподілу ВВП [159, с. 215]. В державі мають бути створені всі умови для добровільної, своєчасної сплати податків. Потрібно створити такі умови, щоб різниця між тягарем і вигодою оподаткування платникам податків була очевидною, щоб свідома сплата податків була пріоритетною над примусом, щоб потреби й можливості держави не стояли вище потреб і можливостей населення, адже не людина створена та існує для держави, а навпаки [34, с. 106].

Державний сектор становить значну частку економіки України. Значні масштаби даного сектора, які ґрунтуються на відносинах, пов'язаних із розподілом бюджетних ресурсів у формі прямих і непрямих дотацій, субсидій, пільгових кредитів серед державних підприємств, – усе це також є підставою для формування неформальних і часто кримінальних відносин, пов'язаних із розподілом ресурсів. На основі безоплатного або пільгового розподілу бюджетних ресурсів формуються контрольовані підприємницькі структури, які створюються з метою незаконного привласнення цих ресурсів, а також для отримання інфляційного доходу, легалізації, інвестування, переказу за кордон [62, с. 95]. Слід підкреслити той факт, що висока частка перерозподілу ресурсів через державний сектор не буде мати негативного впливу на економіку України лише при дотриманні двох умов. По-перше, в суспільстві має панувати високий рівень довіри до державних установ; по-друге, в країні повинні бути сформовані та функціонувати якісні інститути, що відповідають за перерозподіл бюджетних ресурсів.

Надмірна регламентація економічної діяльності. Даний фактор зростання тіньової економіки знаходить своє вираження у двох формах.

Перша форма, пов'язана із збереженням значного розміру державного сектора без колишніх економічних та правових обмежень. Де-факто залишилася державною істотною частиною енергетики, паливно-енергетичного комплексу (ПЕК). Природно, держсектору потрібні прямі або непрямі дотації з

бюджету. У свою чергу, на основі розподілу бюджетних дотацій зростає особливий сектор тіньової економіки, коли високопоставлені чиновники (керівники міністерств, відомств і т.п.) через систему «дружніх» їм фірм розкрадають або «прокручують» державні гроші. Далі ці гроші «відмиваються», вкладаються в економіку або переводяться за кордон і т.д.

Друга форма полягає в надмірному і практично безконтрольному втручанні держави у підприємницьку діяльність. Це проявилось у створенні державних, напівдержавних або недержавних «уповноважених» компаній, через які приватні фірми зобов'язані виконувати будь-які нагальні функції (скажімо, створення муніципального банку, за допомогою якого всі організації регіону зобов'язані здійснювати розрахунки з бюджетом, енергетичними компаніями, залізницею та ін.). Функціонування компаній подібного типу – джерело тіньової активності, оскільки підприємці, прагнучи отримати дозвіл на свою діяльність або бажаючи обійтися без «уповноважених», змушені їм платити [194]. Зазначимо, що в Україні на сьогоднішній день надмірна регламентація економічної діяльності виражається у першій розглянутій нами формі.

Неефективна система управління економікою. Як зазначив голова Комітету економістів України А. Новак, «в українській економіці немає проблем, є проблеми в управлінні» [20]. Ми повністю згодні з висловлюванням А. Новака та хочемо підкреслити, що система управління економікою України довела свою неефективність і архаїчність. Після розвалу СРСР економіка України зазнала ряд істотних перетворень, які були здійснені без належного економічного обґрунтування.

На думку Т.О. Мельника фундаментальною помилкою ринкових реформаторів першої хвилі було хибне сподівання, що для успішної економічної трансформації достатньо зруйнувати адміністративну машину, а ринок згодом магічним чином «сам все відрегулює». Насправді ж, демонтаж планової моделі економіки апріорі не міг призвести до автоматичного формування на її місці ринкової моделі. Ринок – не природна стихія, а складний

механізм, який потребує колосальних зусиль і коштів для налаштування. Для його запуску треба було сконцентрувати зусилля на розбудові ринкової інфраструктури і формуванні соціально-економічних відносин, адекватних новим викликам. І лише тоді економіку слід було «очищати» від адміністративного «баласту». Очевидно, що такий еволюційний перехід потребував часу, але українська влада, намагаючись здійснити «ринковий ривок», обрала революційний шлях, в основі якого лежали принципи політики «шокової терапії», ефективність якої доводив МВФ. Різкий демонтаж ключових механізмів функціонування планової економіки призвів до зупинки реального сектору, що спровокувало похідні проблеми: крах фінансової системи, вибух інфляції, катастрофічне падіння ВВП, ріст безробіття [89, с. 44-45].

«Ефективність» системи управління економікою на державному рівні можна оцінити рівнем бідності населення. Акцентуємо увагу на тому, що в Україні рівень бідності за критерієм витрат нижче фактичного прожиткового мінімуму у 2019 році за даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України збільшився до 38,5 %. Для порівняння рівень глибокої матеріальної депривації для 28 країн ЄС за підсумками 2019 року становив 5,6 % [212]. В Україні цей показник з 2017 року знаходиться на рівні 27 % [18; 47]. Таким чином, рівень глибокої матеріальної депривації (фактично рівень «глибокої бідності») в Україні в 4,8 раза більше ніж в середньому по країнам ЄС, в тому числі і тих країн, які входили разом з Україною до складу СРСР (Естонія, Литва, Латвія).

Основний показник неспроможності державного управління економіки полягає в тому, що в Україні більшість галузей економіки без потужної державної підтримки припинить своє існування. Так у 2019 році на програми державної підтримки агропромислового комплексу було виділено 5,9 млрд. грн. Дотації у вугільну промисловість України за останні чотири роки склали 7,63 млрд. грн. Крім того, починаючи з 2016 року державні шахти були звільненні зі сплати ПДВ. До цього шахти накопичували борги по сплаті ПДВ, через що Державна фіскальна служба України не враховувала податковий кредит

покупців вугілля – Державної вугільної компанії та генеруючої державної компанії ПАТ «Центренерго». Вугільна продукція державних підприємств має продаватися за цінами, які встановлює Міністерство енергетики та вугільної промисловості (МЄВП). З 2018 року і ДТЕК, і ПАТ «Центренерго» імітують ринок, купуючи вугілля на біржі за договірними цінами. Насправді, ціна МЄВП є орієнтиром для продажу всього вугілля в країні. З 2016 по 2019 рік, ціна МЄВП на вугілля виросла більше, ніж у два рази. Але і сьогоднішня ціна не покриває витрат державних шахт на видобуток [31].

Загальні щорічні збитки державних вугільних об'єднань останні три роки перевищують 3 млрд. грн. Постійні збитки державних шахт стали одним з аргументів Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг при запровадженні нової методики формування витрат ТЕС на вугілля в 2016 році (Роттердам+) та закупівлі вугілля закордоном.

Економічна нестабільність. Як відомо, економіка будь-якої країни є структурою, що постійно розвивається. Даний розвиток не є стабільним і має циклічний характер. Економіка може переживати спад, депресію, поживавлення, підйом, що виражається в інфляції, коливаннях обмінного курсу, збільшенні чи зменшенні кількості робочих місць і т.п. Якщо держава не може оперативного реагувати на економічну ситуацію в країні, передбачати спади й депресію економіки, то в цьому випадку тіньова економіка отримує додатковий поштовх у своєму розвитку.

Політичні фактори, які впливають на зростання тіньової економіки в країні, є невіддільними від економічних, оскільки у більшості випадків вони мають причинно-наслідковий зв'язок (один фактор породжує інший).

«Флюгерна» влада. Влада, яка не має чіткого розуміння розвитку країни, постійними «змiнами курсу» викликає лише зростаюче невдоволення з боку населення. Чиновники і представники державного апарату, розуміючи, що вони в будь-який момент можуть залишитися без своїх «крісел», починають гнатися

за миттєвим прибутком і найчастіше – прибутком не для держави і народу, а для своєї кишені (корупційна складова).

Політична нестабільність. Даний фактор полягає у відсутності концептуальних стратегій у сфері розвитку національних інтересів, зовнішньої політики, будь-яких довгострокових стратегій і програм. Відсутність «плану дії» призводять до невизначеності у сфері забезпечення економічної й політичної безпеки України. На нашу думку, даний фактор зумовлений психологією тих, хто стоїть біля «керма» держави. А з огляду на те, то більшість із них мають психологію «тимчасового правителя», то ніхто не зацікавлений працювати «на майбутнє», на довгостроковий розвиток країни, оскільки все, що буде зроблено на майбутнє, буде вважатися, на думку «тимчасового правителя», не його заслугою, а заслугою майбутнього керівника. У результаті ніхто не хоче працювати на розвиток і перспективу, оскільки знає, що прийде той час, коли його в будь-якому випадку зарахують до «попередників».

Окрім економічних та політичних факторів, які сприяють розвитку тіньового сектора економіки, також існують і соціальні. В період незалежності суспільство України розшарувалося. Характерним проявом розшарування є значна різниця між рівнями доходів населення. Як показують дані статистичних досліджень, у тіньовій економіці в якості робочої сили (тобто безпосередніх виконавців злочинних економічних дій) використовуються представники незаможних верств населення. При цьому слід зазначити, що за останні роки відбулося стрибкоподібне зубожіння населення України. За даними Національного банку України у 2018 році в порівнянні з 2013 роком реальні доходи українців скоротилися на 18 % [17].

Падіння рівня і якості освіти. Рівень освіти населення, як зазначає С.О. Потокін, – це особливе «поживне» середовище для тіньової економіки. З одного боку, саме населення з низьким рівнем освіти формує основну масу зайнятих у тіньовій економіці. З іншого (і це особливо типово для країн з перехідною економікою) – основним «двигуном» розвитку тіньової економіки у різних

секторах економіки є те, що населення має високий освітній рівень. Якщо висококваліфіковані фахівці виявляються незатребуваними на офіційному ринку праці, велика їх частина спрямовує свій освітній потенціал в тіньовий сектор, де попит на них завжди перевищував пропозицію [124, с. 60].

Погіршення соціального фону. Даний фактор останніми роками проявився в Україні дуже чітко. На тлі політичної та економічної нестабільності, триваючої антитерористичної операції на Сході, в Україні почало зростати безробіття, постійно відбувається приплив біженців, які збільшують попит на робочі місця (кількість робочих місць при цьому зменшилася). Як показує практика, люди не мають можливості законним шляхом заробити грошей, щоб гідно утримувати себе та свою сім'ю, а отже, погоджуються на всі умови нелегальної, тіньової зайнятості. Їх можна зрозуміти – «зарплата в конверті» краще, ніж відсутність будь-якої заробітної плати. А де є попит, там є і пропозиція. Для роботодавця такі працівники вигідні, оскільки за них не потрібно сплачувати податки, подавати звітність, нести відповідальність та виплачувати компенсації у випадку виникнення непередбачуваних ситуацій (травми на виробництві і т.п.).

На сьогоднішній день вже не для кого не секрет, що безробіття є не лише фактором розвитку тіньової економіки, а і її показником, оскільки приховане безробіття означає наявність прихованої зайнятості.

За 2019 рік в Україні за даними Державної служби статистики України налічувалось 17,381 млн. економічно активного населення, з них безробітними (за методологією МОП) є 1,486 млн. осіб [110]. Це дані офіційної статистики, яка багато в чому не зовсім коректно відображає ситуацію, яка склалася на ринку праці в Україні. Пояснимо: за результати оцінки чисельності наявного населення України, яку провів уряд, працездатних українців (раннього, основного та зрілого працездатного віку) налічується 25,285 млн. осіб [115]. Вирахуємо із загальної кількості працездатних економічне активне населення і отримуємо 7,904 млн. працездатних українців, які знаходяться за сферою дії Державної служби зайнятості, які, в своїй більшості, і є робочою силою

тіньового сектору економіки. Зазначимо, що ця цифра перекликається із розрахунками проведеними в Міжнародній організації праці, Державній службі України з питань праці та Державній служби статистики України. В Державній службі України з питань праці розрахували, що в Україні 5 млн. осіб працюють «в тіні». За даними МОП близько 50 % працівників в Україні від офіційно зайнятого числа людей працюють у тіні. Державна служба статистики України кількість неформально зайнятого населення вираховує на рівні 3,460 млн. осіб [101].

Зазначимо, що багато безробітних «не стають на облік» до Центру зайнятості або працюють неофіційно. Крім того, офіційні дані не враховують АРК та непідконтрольні Києву території Донбасу. При цьому існує значний ризик зростання прихованого безробіття. У зв'язку з підвищенням мінімальної заробітної плати багато підприємств переводять співробітників на неповний робочий день або на півставки [10]. Підвищення мінімальних зарплат зумовлює підвищення фактичних сум, які повинні сплачуватись роботодавцями, в якості податків, за свої працівників. Все це зумовлює перехід роботодавців в тіньовий сектор економіки.

Слід підкреслити той факт, що офіційний рівень безробіття в Україні поступово зменшується і перебуває у «прийнятних» рамках. Така невідповідність повністю пояснюється наявністю в нашій країні прихованого від офіційної статистики «тіньового» сектора. Згідно з неофіційними даними кожен другий українець (як офіційно працюючий, так і безробітний) має тіньові джерела доходів [127]. Дана ситуація повинна викликати настороженість. У першу чергу це пов'язано з тим, що в Україні фіксується спад виробництва, який ми можемо прослідкувати через ВВП. Зауважимо, що динаміка ВВП України за останні 27 років демонструє падіння: на початок 2019 року цей показник становив 62,7 % від рівня 1991 року, який для порівняння ми визначили на рівні 100 %. За цей час економіка Польщі збільшилась на 265 %, Білорусі – 191 %, Туреччини – 330 % [171].

Ми погоджуємось з висловлюванням В. Власюка, головою комітету з промислової модернізації ТПП України, що особливо відчутними є втрати людського капіталу економіки – soft assets. Вони полягають у тому, що кваліфіковані робітники втрачають роботу, оскільки руйнуються цілі сектори економіки, найперше – в обробній промисловості. Люди у пошуках заробітку переміщуються в інші, менш кваліфіковані і менш продуктивні сектори, відбувається так звана внутрішня негативна трудова міграція. Там вони втрачають безцінні навички і знання, набуті в технологічних галузях.

Перелік таких галузей для України чималий: нафтохімія, суднобудування, автопром, літакобудування, електроніка, ракетно-космічна галузь, енергетика. Втрати у виробництві позначаються на втратах в освітніх і дослідницьких інститутах, які забезпечують ці виробництва розробками і робітниками. Це ланцюгова реакція. Масштаб цього явища в Україні ніхто серйозно не досліджував, але стан справ з людським капіталом у більшості секторів свідчить про процеси, які руйнують промисловий потенціал країни. Коли економічна система втрачає людський капітал та інфраструктуру, вона переходить у стан, за якого не здатна вигравати від економічно сприятливих зовнішніх обставин [26].

Сучасна законодавча база, на нашу думку, не дозволяє ефективно вирішувати проблеми безробіття. Більшість урядових заяв ґрунтуються на популізмі або декларуванні дій, які неможливо здійснити в наших економічних реаліях. Виходячи з цього, ми вважаємо, що в рамках державної програми вирішення проблеми безробіття доцільно посилити акцент на зміцнення служб зайнятості, перепідготовку незайнятих громадян, фінансування створення нових робочих місць (особливо, з огляду на реформування правоохоронних органів, постійне посилення армії і т.п.).

До четвертої групи факторів, які впливають на виникнення і зростання тіньової економіки в Україні, ми відносимо постійні зміни в нормативно-правовій базі, неоднозначне тлумачення законів, недосконалість законодавчого поля. Українське законодавство перманентно відстає від реалій економічного

життя, що дозволяє представникам тіньової економіки використовувати протиріччя між мінливими умовами ринкового господарства та існуючою нормативно-правовою базою у своїх інтересах.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що за роки незалежності в Україні були створені всі умови для процвітання і бурхливого розвитку тіньових процесів. Все це призвело до того, що країна отримала тіньову економіку, порівнянню за масштабами з легальною. Крім усього іншого, тіньова економіка на українському «чорноземі» набула унікальної форми, вона повністю адаптувалася і скопіювала механізми функціонування, притаманні офіційній господарській системі. В українській тіньовій економіці існують і свої затребувані професії, що підкоряються певним «правилами поведінки», функціонує самодостатня система інвестування й ціноутворення. Все це призвело до того, що на сьогоднішній день тіньова економіка дає роботу мільйонам українців, що з повним правом дозволяє говорити про існування в нашій країні «тіньового порядку».

Проаналізовані нами вище фактори, а також чинники девіації тіньової економіки, що входять до їх складу, є напрямками, впливаючи на які, можна зменшити рівень тіньової економіки в Україні. Але боротьба з тіньовою економікою буде ефективною лише в разі встановлення її соціально-економічної природи та дійсного рівня.

Аналізуючи перераховані вище фактори, можна стверджувати, що зменшення рівня тіньової економіки для України є дуже трудомісткою справою і вимагає колосальних затрат як усього суспільства, так і кожного його представника. Тому, для початку, потрібно хоча б обмежити поширення тіньової економіки, а вже потім викорінювати це згубне явище всіма способами і засобами, в тому числі шляхом легалізації окремих її проявів.

В Україні необхідно розробити і ввести в дію єдину політику боротьби з тіньовою економікою. При цьому дана боротьба повинна вестися на всіх рівнях державної структури. Зауважимо, що з розвитком держав змінювалися й методи боротьби з тіньовою економікою. Наприклад, до утворення національних

правових систем основною протидією недобросовісній господарській практиці була релігійна мораль. Етичні норми виходили на перший план, і норми поведінки формувалися на основі релігійних заповідей. З появою держави основним інструментом боротьби з тіньовою економікою стали її інститути та державне законодавство, які й на сьогоднішній день є провідниками сучасної політики боротьби з тіньовою економікою. На наш погляд, можна виділити наступні складові такої політики:

1. Створення системи антикризового регулювання та системи державного антимонопольного регулювання.

2. Фінансове оздоровлення економіки шляхом залучення заощаджень населення у ринкові процеси.

3. Проведення податкової реформи з метою зниження не лише загальної кількості податків, але й скорочення ставок оподаткування.

4. Децентралізація влади та обмеження державного регулювання економічних процесів.

5. Вдосконалення органів державної влади з метою зміцнення організаційних, матеріальних, інформаційних, професійних, правових, наукових та інших основ їх функціонування.

6. Контроль за дотриманням діючих норм законодавства та обмеження постійного внесення змін до існуючих законів і кодексів.

7. Кратне підвищення заробітної плати державним службовцям. Одночасно з цим – введення жорстких санкцій за порушення державними службовцями законів.

8. Боротьба з проявом правового нігілізму, формування в суспільстві політичної та податкової культури, а також негативного ставлення до тіньової економіки в будь-яких її проявах.

9. Забезпечення сталого і гармонійного зростання продуктивних сил, модернізація вже існуючих та впровадження нових технологій на основі прискорення науково-технічного прогресу.

Важливість проблеми пов'язана з масштабами тіньової економіки в Україні, а також із тим фактом, що вона може вирішуватися лише в тісному зв'язку з комплексом інших завдань. Усе це підводить нас до висновку про те, що політика державного впливу на «тіньову» економіку повинна знайти відображення в загальній стратегії соціально-економічного розвитку України.

Висновки до розділу 1

У першому розділі дисертаційного дослідження розглянуті теоретичні аспекти тіньової економіки. Проведений аналіз дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Тіньова економіка є зворотною стороною легальної економіки, вона «вбудована» в офіційну господарську діяльність суспільства і спрямована на незаконний перерозподіл доходів, на максимальне отримання незаконного прибутку. Тіньова економіка відноситься до економічної діяльності, яка знаходиться за межами сфери регулювання та здійснюється за певними правилами й законами (не офіційними). Ця діяльність, як правило, ніде офіційно не фігурує, а отже, не підлягають оподаткуванню і її фінансові операції, які не враховуються при розрахунку валового внутрішнього продукту. Виділимо критерії, які дозволяють інтерпретувати економіку як тіньову: по-перше, це здійснення діяльності, яка не контролюється офіційно та приховується від контролюючих органів суб'єктами підприємництва; по-друге, це здійснення діяльності, яка направлена на отримання вигоди у формі незаконного привласнення економічних благ та прав на економічні блага. Таке розуміння тіньової економіки хоча й не змінює обсяг даного поняття, але дає нам більш конструктивне уявлення про його структуру, що має значення для розробки напрямів боротьби з тіньовою економікою як загрозою економічній стабільності України.

2. В ході дослідження генези розвитку поглядів на сутність тіньової економіки було виокремлено три історичні етапи. Перший етап (з 1970 по 1990 роки) можна охарактеризувати накопиченням інформації, присвяченої тіньовій економіці, її осмисленням та аналізом. У цей період світ побачили основоположні праці К. Харта, А. Каценелинбойгена, Г. Гроссмана, Е. Фейга, Е. де Сото та багатьох інших. Другий етап (з 1990 по 2000 роки), присвячений історії становлення поглядів на тіньову економіку, ми пов'язуємо з розпадом СРСР та зміною соціально-політичної ситуації в новоутворених країнах. У цей

період на території СНД з'являється ціла плеяда робіт, присвячених тіньовій економіці. Серед них можна виділити роботи А.В. Базилюка, В.М. Бородюка, Ю.В. Латова, Ю.М. Попова, Т.І. Приходько, С.О. Коваленко, М.Є. Тарасова, О.В. Турчинова, Д.В. Фролова та ін. Третій етап (з 2000 року по теперішній час) характеризується дослідженнями тіньової економіки на міждержавному рівні міжнародними організаціями та спільнотами. В Україні, починаючи з 2000 року, систематично захищаються дисертаційні роботи, які розкривають різні аспекти тіньової економіки (С.О. Коваленко (2000), В.О. Гончарова (2001), Н.Є. Поліщук (2003), Б.П. Тимченко (2003), О.А. Фрадинський (2006), В.Н. Серафимов (2007), С.В. Кирпа (2012), О.С. Рибчак (2011), І.М. Слинько (2013), І.С. Вінничук (2015), О.М. Холковський (2016), О.О. Леонова (2019), В.В. Кубатко (2019) та ін.). Новітні дослідження, в ролі головного посилу, вказують на необхідність врахування тіньового сектору при прогнозуванні розвитку всієї економіки України.

3. Аналіз тенденцій розвитку тіньової економіки дозволив виявити фактори, які викликають розвиток тіньової економіки. Ці фактори можна об'єднати в декілька груп за сферами прояву: економічні (високий податковий тягар, висока частка державного сектора в економіці, надмірна регламентація економічної діяльності, неефективна система управління економікою, економічна нестабільність та ін.); політичні («флюгерна» влада, політична нестабільність та ін.); соціальні (розшарування суспільства, зменшення доходів населення, падіння рівня і якості освіти, погіршення соціального фонду, безробіття та ін.); правові (недосконалість та постійні зміни правової бази, диференціація населення при дотриманні норм законів та ін.). Основним фактором появи тіньової економіки у світі стали обмеження ринку та природа ринкових відносин.

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЙОГО ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

2.1. Методичні підходи щодо оцінки масштабу тіньової економіки

В економіці України в умовах наростаючої глобалізації важливим аспектом державної політики виступає боротьба з тіньовою економікою. У зв'язку з цим гостро стоїть питання не лише ефективної боротьби з проявами тіньової економіки, а й точного визначення її масштабів. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що всі учасники тіньової господарської діяльності прагнуть різними способами її приховати, а це негативно впливає на пошуки універсального методу визначення масштабів тіньової економіки. До того ж, визначення меж тіньової економіки ускладнюється низкою факторів, серед яких можна виділити трудомісткість оцінок, а також необхідність чіткого поділу і відповідного врахування окремих компонентів тіньової діяльності.

Пошуки універсального й ефективного методу оцінки тіньової економіки особливо важливі для української держави, яка стоїть перед об'єктивною необхідністю вирішення важливого завдання: побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки. Позитивне вирішення даного завдання можливе лише за умови значного скорочення обсягу тіньового сектора в системі національного господарства.

Необхідно констатувати факт, що на сьогоднішній день в науці відсутній єдиний методологічний підхід, який може бути застосований до визначення обсягів тіньової економіки на мікро- і макрорівні. Даний факт ускладнюється неадекватністю різних методів оцінки, які часто дають занижені або завищені результати досліджень таких обсягів.

Зважаючи на вищевикладене, в існуючих умовах розвитку й існування тіньової економіки в Україні визначення методики її оцінки є актуальним та значущим завданням. Але на сьогодні, незважаючи на чисельні наукові праці, можливості оцінки масштабів тіньової економіки досить обмежені в силу

самого характеру цього явища, яке передбачає приховування від обліку та контролю. Тому для оцінки використовуються різні методи, точність результатів яких залежить від дотримання багатьох умов.

Необхідно відзначити, що єдиної загальноприйнятої класифікації методів оцінки тіньової економіки на даний момент не існує. Кожен науковець або окрема група вчених пропонують свої критерії класифікації. Наприклад, Ю.В. Латов та С.М. Ковальов [77] усі використовувані методи об'єднують в дві групи: прямі методи (мікрометоди) та непрямі (макрометоди). Кожна з відповідних груп поділяється на підгрупи та підкатегорії. Дану класифікацію для більш зручного сприйняття ми зобразили у вигляді табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Методи вимірювання тіньової економіки запропоновані Ю.В. Латовим та С.М. Ковальовим

Прямі методи (мікрометоди)	Опитування, вибіркові обстеження		
	Методи відкритої перевірки		
	Спеціальні методи економіко- правового аналізу	Метод бухгалтерського аналізу	
		Метод документального аналізу	
		Метод економічного аналізу	Метод зіставлень
			Метод спеціальних розрахункових показників
			Метод стереотипів
Метод коригуючих показників			
Непрямі методи (макрометоди)	Метод розбіжностей	Порівняння доходів і витрат	
		Альтернативні оцінки макроекономічних показників	
		Метод товарних потоків	
	Монетарний метод		
	Метод м'якого моделювання (оцінка детермінантів)		
	Структурний метод		
	Експертний метод		
	Метод технологічних коефіцієнтів		
	Метод за показником зайнятості («італійський»)		

Джерело: Ю. В. Латов, С. М. Ковальов [77, с. 21]

У свою чергу, Д.В. Морозова [97] дає більш розширену класифікацію методів оцінки тіньової економіки. Авторка пропонує виділити три групи

методів виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності, а саме: статистичні методи, методи відкритої перевірки та спеціальні економічно-правові методи (табл. 2.2.).

Таблиця 2.2

**Методи виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності
згруповані Д.В. Морозовою***

Обліково-статистичні методи	Метод специфічних індикаторів	Прямі методи специфічних індикаторів			
		Непрямі методи специфічних індикаторів	Метод розбіжностей	метод порівняння доходів і витрат	
				альтернативні оцінки макроекономічних показників	
				метод товарних потоків	
				Метод за показником зайнятості (італійський метод)	
				Монетарний метод (аналіз попиту на готівку)	
		Структурний метод			
		Експертний метод			
		Змішаний метод			
		Спеціальні економіко-правові методи	Метод економічного аналізу	Метод пов'язаних зіставлень	Внутрішній порівняльний аналіз діяльності підприємства
Перевірка обороту (контрольна калькуляція)					
Метод спеціальних розрахункових показників	Зовнішній порівняльний аналіз однотипних підприємств				
	Зіставлення окремих підприємств				
	Порівняння контрольних цифр				
Метод стереотипів					
Метод аналізу чистої вартості					
Метод розрахунку касового дефіциту					

	Метод розрахунку грошового обороту
	Метод розрахунку покриття витрат
	Метод корелюючих показників
	Метод бухгалтерського аналізу
	Метод документального аналізу
Методи відкритої перевірки	

Джерело: Д. В. Морозова [97, с. 32-33]

Іншої думки стосовно методів визначення й аналізу тіньового сектору дотримується З.С. Варналій. Науковець відзначає, що залежно від характеру поставлених завдань та цілей оцінки іллегальної економічної діяльності можуть бути виділені три групи методів: обліково-статистичні; методи опосередкованого аналізу; методи безпосередніх перевірок [170]. Класифікацію методів визначення та аналізу тіньового сектору, запропоновану З.С. Варналієм, можна представити у вигляді табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Методи визначення та аналізу тіньового сектору запропоновані

З.С. Варналієм

Обліково-статистичні методи	Метод специфічних індикаторів
	Структурний метод
	Метод м'якого моделювання
	Експертний метод
	Балансовий метод
	Змішані методи
Методи опосередкованого аналізу	Спеціальні економічно-правові методи
	Метод документального аналізу
	Метод бухгалтерського аналізу
	Метод економічного аналізу
Методи безпосередніх перевірок	Соціологічні методи
	Інвентаризаційні методи
	Контролюючі методи

Джерело: З. С. Варналій [170]

Інші вчені (Н.Ч. Бокун, І.А. Кулібаба [13], С.О. Потокіна [124] та ін.) пропонують об'єднувати методи виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності не в дві чи три, а в чотири групи. Специфічна риса таких

класифікацій проявляється в наявності окремо виділеної змішаної групи методів. Крім того, основні групи методів теж мають поділ на підгрупи та підкатегорії. Відзначимо що підгрупи виділяються в різних основних групах методів залежно від того, в якій сфері діяльності спеціалізується вчений, що здійснює класифікацію. Наприклад С.О. Потокіна, розглядаючи у своїй дисертаційній роботі методи обліку та вимірювання тіньової економіки, здійснила комплексне дослідження і поділила на підгрупи лише індикаторні методи, при цьому детермінантні, структурні та змішані методи розглядаються вченою лише побіжно (табл. 2.4.).

Таблиця 2.4

Методи обліку та вимірювання тіньової економіки запропоновані

С.О. Потокіною

Індикаторні методи	Прямі методи		
	Непрямі методи	Методи розбіжностей (балансові методи)	Метод «товарних потоків» та ін.
		Методи, засновані на розрахунках показників зайнятості	Італійський метод та ін.
		Монетарні методи	Економетричний метод та ін.
Детермінантні (факторні) методи			
Структурні методи			
Змішані (комплексні) методи			

Джерело: С. О. Потокіна [124, с. 62-70]

Схожої думки дотримується В.В. Попов [120], який, використовуючи методи обліку та вимірювання тіньової економіки, запропоновані С.О. Потокіною, розширив її класифікацію і розділив змішані методи (табл. 2.5.).

Методи вимірювання тіньової економіки запропоновані В.В. Поповим

Методи використання специфічних індикаторів	Прямі методи	Опитування, вибіркові перевірки		
		Податкові перевірки, дані державного контролю		
	Непрямі методи	Метод розбіжності	Порівняння доходів, виміряних різними способами	
			Порівняння зареєстрованих доходів і витрат	
			Альтернативні оцінки макроекономічних показників	
			Метод товарних потоків	
		Метод за показником зайнятості		
		Монетарні методи	Аналіз обсягу грошових операцій	
	Аналіз попиту на готівку		Економічні методи	
			Метод Гутмана	
Метод Фейга				
Методи оцінки детермінантів				
Структурні методи				
Змішані методи	Метод прихованих змінних			
	Застосування комплексу різних методів			

Джерело: В. В. Попов [120]

Таким чином, визначивши класифікацію й види методів вимірювання тіньової економіки, можна прийти до висновку про різноманіття застосовуваних у світовій практиці методів, що свідчить про відсутність єдиної методики кількісної оцінки розмірів тіньових економічних структур та критеріїв достовірності її результатів.

На нашу думку, вірною є думка тих вчених, які всі методи вимірювання тіньової економіки поділяють на дві основні групи:

1) перша група включає методи, які здійснюють вимірювання тіньової економіки на макрорівні;

2) друга група включає методи, що здійснюють вимірювання на мікрорівні.

Спираючись на даний основоположний поділ, ми виділили підгрупи і види методів вимірювання тіньової економіки, які для наочності виклали у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Методи вимірювання тіньової економіки

Мікрорівневі методи	Економіко-правові методи	Метод економічного аналізу
		Метод документального аналізу
		Метод бухгалтерського аналізу
	Контрольні методи	Метод економічного контролю
		Метод фінансового контролю
		Метод соціального контролю
Макрорівневі методи	Обліково-статистичні методи	Метод використання специфічних індикаторів
		Метод технологічних витрат
		Структурний метод
		Метод оцінки детермінантів
		Експертний метод
		Змішаний метод

Джерело: розроблено автором

Під мікрорівневими методами ми розуміємо методи, засновані на зборі інформації шляхом спеціальних обстежень, опитувань та їх аналізу відповідно до вимог законодавства. Дані методи дозволяють вивчити структуру тіньової економіки, оперуючи базовими статистичними даними. Мікрорівневі методи використовуються, в основному, для виявлення розбіжностей між доходами й витратами окремих груп платників податків, а також для характеристики окремих аспектів тіньової діяльності.

Основним недоліком мікрорівневих методів, як зазначає С. Новик, є те, що використання цих методів зазвичай призводить до заниження оцінок розмірів тіньової економіки у зв'язку з навмисним приховуванням інформації респондентами та з інших причин [106, с. 27]. Незважаючи на це ми підтримуємо тих учених, які вважають що даний вид методів забезпечує

найповнішу реєстрацію тіньових економічних явищ для узагальнюючої характеристики процесу на основі виявлення і вивчення статистичних закономірностей [170].

У свою чергу, мікрорівневі методи можна поділити на економіко-правові та контрольні.

Економіко-правові методи ефективно застосовуються в юридичній практиці (в оперативно-розшуковій діяльності, кримінальному і цивільному процесі та ін.).

Під контрольними методами маються на увазі податкові, валютні, банківські перевірки порушень антимонопольного законодавства, санітарних норм і т.п., які здійснюються спеціально створеними державою контролюючими органами.

Макрорівневі методи охоплюють методи, засновані на аналізі макроекономічних індикаторів. Ці методи передбачають отримання інформації від зведених макроекономічних показників. Макрорівневі методи спрямовані на забезпечення найбільш повної реєстрації тіньових економічних явищ, виявлення та вивчення масових статистичних закономірностей.

Наукові дослідження [23; 84] показали, що макрорівневі методи найбільш повно відображають зміст та розміри тіньової економічної діяльності, тому вони є і найбільш інформативними. Ці методи розкривають всі недоліки офіційної статистики, які не фіксують приховане виробництво та інші невраховані види економічної діяльності, що не включаються до валового внутрішнього продукту. На наш погляд, до макрорівневих належать лише обліково-статистичні методи.

Загалом, дослідження тіньової економіки завжди зводиться до спроб виміряти її обсяг. На сьогодні не існує універсального методу для вимірювання тіньової економіки, який би давав абсолютну гарантію точності здійснених розрахунків. Кількість таких методів, як нами було зазначено вище, є численною та різноманітною, при цьому кожен окремий метод, при використанні його в розрахунках, показує різний рівень тіньової економіки по

відношенню до ВВП. У зв'язку з чим, для більш детальної оцінки потрібно використовувати індикатори, які найбільш повно зможуть виразити відсоткове співвідношення тіньової економіки з офіційною. До даних індикаторів можна віднести:

- монетарні індикатори;
- індикатори ринку праці;
- виробничі індикатори та ін.

Монетарні індикатори належать до непрямих методів розрахунку тіньового сектора економіки, а зміст їх полягає в тому, що «в тіні» при взаєморозрахунках переважають готівкові грошові кошти. Виходячи з цього припущення, функціонування тіньового сектора економіки можна виявити, обчисливши підвищений попит на готівку та її додатковий обіг. Виразитися це може в зміні грошових агрегатів M0 та M1.

Грошовими агрегатами є фінансові активи у формі готівкових коштів у національній валюті, переказних депозитів, інших депозитів, коштів за цінними паперами, крім акцій, що емітовані депозитними корпораціями та належать на правах власності іншим фінансовим корпораціям, нефінансовим корпораціям, домашнім господарствам та некомерційним організаціям, що обслуговують домашні господарства. Грошовий агрегат M0 включає готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями. Грошовий агрегат M1 – грошовий агрегат M0 та переказні депозити в національній валюті. Грошовий агрегат M2 – грошовий агрегат M1 і переказні депозити в іноземній валюті та інші депозити [92, с. 182]. Використання монетарних індикаторів виглядає наступним чином: грошовий агрегат M0 знаходиться у позитивній залежності від суми збору податків. У свою чергу, частина M0, яку становлять податки, є готівкою, яка бере безпосередню участь у функціонуванні тіньового сектора економіки.

$$\ln (C/M_2)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln (1 + TW)_t + \beta_2 \ln (WS/Y)_t + \beta_3 \ln R_t + \beta_4 \ln (Y/N)_t + u_t, (2.1.)$$

$$\beta_1 > 0, \beta_2 > 0, \beta_3 < 0, \beta_4 > 0,$$

де:

C/M_2 – відношення готівки до депозитних рахунків (M_0/M_2);

TW – зважена середня податкова ставка;

WS/Y – відношення заробітної плати до національного доходу;

R – відсоток, сплачений за ощадними депозитами;

Y/N – дохід на душу населення;

u – залишки.

Дане рівняння було розроблено і запропоновано для вимірювання розміру тіньової економіки в 1983 році В. Танзі [224]. Використовуючи отримане рівняння для визначення частки тіньової грошової маси, необхідно прирівняти до нуля ті елементи, які її стимулюють, і розрахувати частку грошової маси M_0 у M_2 , яка обслуговує офіційну економіку. Так буде знайдена «чиста» грошова маса. Віднявши від частки грошової маси M_0 у M_2 знайдену чисту частку грошової маси M_0 у M_2 , знаходимо частку готівки, яка обслуговує тіньовий ринок, у грошовій масі M_2 [65, с. 36]. Таким чином, отримана частка готівки і буде нашим основним показником, який необхідно використовувати при вимірюванні тіньового сектора економіки.

Слід зазначити, що в Україні формула, запропонована В. Танзі, при розрахунку тіньового сектора економіки не використовується. Ми підтримуємо думку С.А. Сілаєвої [160, с. 75], яка вважає, що застосовувати метод В. Танзі для розрахунку обсягів тіньової економіки не доцільно з наступних причин:

1) основне припущення автора при розробці даного методу полягало в тому, що кожне домогосподарство прагне зберегти свій дохід на тому рівні, на якому він перебував до вилучення обов'язкових платежів. Однак дане твердження видається не зовсім вірним, оскільки обсяг приховуваних доходів може набагато перевищувати величину обов'язкових вилучень, що особливо характерно для кримінальної економіки;

2) підхід, запропонований В. Танзі, є чутливим до вибору базового року і припущень відносно швидкості грошей в тіньовому секторі;

3) метод В. Танзі не дозволяє врахувати нелегальну тіньову економіку, оскільки в наборі пояснюючих чинників відсутні змінні, що відображають вплив нелегального сектора на стан грошової сфери;

4) аналіз зміни співвідношення «готівкові гроші / вклади» за офіційними статистичними даними можливий у державах зі стійким грошовим обігом.

У зв'язку з вищенаведеними причинами, замість формули В. Танзі в нашій країні прийнято використовувати методику розрахунків Гутманна. Рівень тіньової економіки в цьому випадку розраховується за наступною формулою:

$$X = (1 - f_t) / f_{t-1}, (2.2.)$$

де:

f_t – показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в періоді, що аналізується;

f_{t-1} – показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в аналогічному періоді попереднього року.

Показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату М2 (f) у зазначених періодах розраховується за такою формулою:

$$f = (D/M2) / (D_{t_0}/M2_{t_0}) = ((M2 - M0)/M2) / ((M2_{t_0} - M0_{t_0})/M2_{t_0}), (2.3.)$$

де:

М2 – грошова маса у відповідному періоді (млн. гривень);

Д – банківські депозити у відповідному періоді (млн. гривень);

М0 – гроші поза банками у відповідному періоді (млн. гривень);

t_0 – базовий період, за який прийнято 1991 рік.

За методом Гутманна (монетарний метод) скорочення відношення обсягу депозитів до грошового агрегату М2 у періоді, що аналізується, є свідченням тенденції збільшення рівня тіньової економіки. Зауважимо, що методика виявлення рівня тіньової економіки з використанням розрахунків Гутманна

була закріплена в Методичних рекомендаціях розрахунку рівня тіньової економіки, затверджених Наказом міністерства економіки України від 18.02.2009 р. № 123 [90].

Метод Гутманна має низку характерних недоліків. По-перше, в цілому знає критики гіпотеза про рівність швидкості обігу грошей в обох секторах. Ми також вважаємо, що дані показники не можуть бути порівняні за величиною, оскільки зростання даної величини в тіньовій економіці істотно впливає на збільшення швидкості обороту грошей. Пов'язано це, в основному, з мотивом та відносинами між суб'єктами в тіньовому секторі економіки. Мотив – отримання максимального прибутку за короткий період, взаємини – неформальні, що багато в чому полегшує отримання цього прибутку.

По-друге, слабкою точкою методу Гутманна є базовий рік, зміна якого докорінно впливає на отриманий результат. В Україні для розрахунків за базовий рік обрано 1991 рік.

По-третє, не коректним є твердження, що всі зміни у співвідношенні банківських депозитів та грошей, які перебувають поза банками, викликані існуванням тіньової економіки. Для громадян України це особливо актуально в останні роки, за наявності недовіри до банківської системи. Знецінення національної валюти, лавиноподібне банкрутство банків сприяють відтоку вкладів та зростанню кількості грошей на руках у населення. Очевидно, що дана ситуація не є результатом існування тіньової економіки; вона більшою мірою викликана неефективністю офіційної економіки та політичною нестабільністю в Україні.

Незважаючи на зазначені недоліки, монетарний метод використовується в Україні. Обсяг тіньової економіки за монетарним методом у 2018 році становив 24936,14 млн. дол. США (23 % реального ВВП) (табл. 2.7, рис. 2.1).

Обсяг тіньової економіки за 2010-2018 роки (за монетарним методом)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Рівень тіньової економіки, %	30	26	24	23	33	30	26	24	23
Індекс змін рівня тіньової економіки до попереднього періоду		-13,34	-7,7	-4,17	43,47	-9,1	-13,4	-8,3	-4,3
Рівень тіньової економіки, млн. дол. США	36048,9	37228,88	39170,88	40605,58	56381,49	27243,6	22740,64	21722,46	24936,14

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228], Міністерство фінансів України [227], Державна служба статистики України [229]

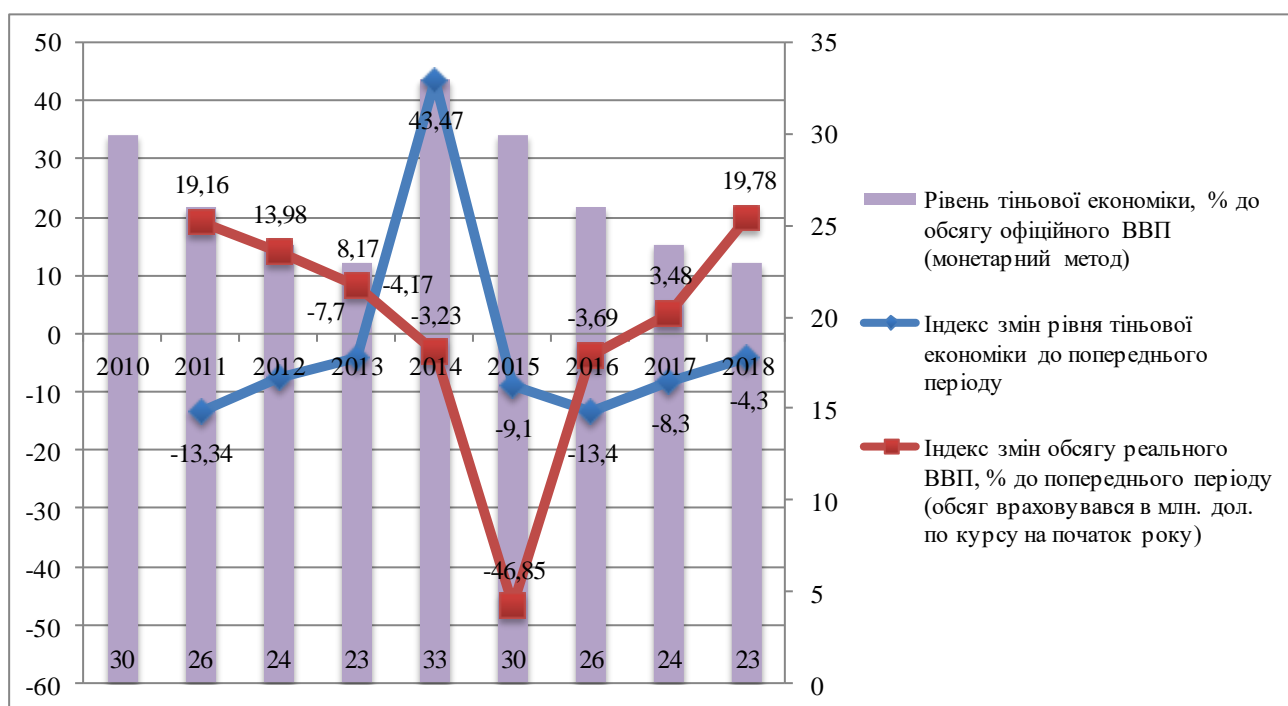

Рис. 2.1. Обсяги тіньової економіки за 2010-2018 рр. (за монетарним методом)

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228]

Як видно із рисунка 2.1, на кінець 2018 р. рівень тіньової економіки все ще має тенденцію до зменшення, набувши значення рівня тіньової економіки середини 2013 року. Одночасно із зменшенням рівня тіньової економіки

відбувалося і зростання питомої ваги реального ВВП. Якщо ми порівняємо динаміку індексів, представлених на рисунку 2.1, то побачимо, що коливання об'єму реального ВВП прямо впливає на рівень тіньової економіки. Чим менший рівень ВВП, тим більший відсоток у ньому займає тіньова економіка. Причиною цього є перехід суб'єктів із офіційної економіки до тіньового сектору. Остання в скрутні часи починає сприйматися як частина стратегії виживання. При цьому тіньовий сектор сприймається як благо не лише значною частиною підприємств, але й особами найманої праці. Зважаючи на це, ми можемо із впевненістю зазначити, що наступними індикаторами, виявлення яких найбільш повно може виразити співвідношення тіньової й офіційної економіки, є показники ринку праці. У даному випадку передбачається, що люди, які не працюють офіційно, так чи інакше отримують свій дохід з тіньового сектору.

Слід констатувати факт, що законодавець кожного не працюючого українця вважає суб'єктом тіньового сектору економіки. На сьогоднішній день у зв'язку зі скрутним становищем майже кожен українець може отримати від держави субсидію на оплату комунальних послуг. При цьому, згідно Постанови Кабінету Міністрів України «Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива» від 21.10.1995 р. № 848, якщо особа, що досягла 18-річного віку станом на початок періоду, за який враховуються доходи для призначення субсидії, не має доходів, то для розрахунку субсидії середньомісячний дохід такої особи визначається на рівні двох розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб станом на кінець періоду, за який враховуються доходи для призначення субсидії [146]. Тобто, незважаючи на фактично нульовий дохід, законодавець вважає, що особа неофіційно «заробила» 3524 грн. (прожитковий мінімум на 01.01.2018 р. для працездатної особи 1762 грн. \times 2).

Продовжуючи наше дослідження зазначимо, що індикатор показника ринку праці може бути розрахований за наступною формулою:

$$X = (U_{ilo} - U_{fsz}) / (L - U_{fsz}), (2.4.)$$

де:

X – індикатор показника ринку праці;

L – частка економічно активного населення. Населення країни, котре має чи бажає та потенційно може мати самостійне джерело засобів існування;

U_{ilo} – кількість безробітних згідно з опитуваннями служб зайнятості;

U_{fsz} – кількість офіційно зареєстрованих безробітних.

При використанні індикаторів ринку праці існує два способи виявлення рівня тіньової економіки. Перший полягає в тому, що фактичний рівень зайнятості оцінюється за статистичними даними, отриманими в результаті опитування домогосподарств, які поширюються на генеральну сукупність. Різниця, отримана внаслідок зіставлення з офіційними даними, які характеризують чисельність зайнятих по країні, та вибірковими даними опитування домогосподарств, є числовим значенням кількості зайнятих в тіньовому секторі економіки. Помноживши отримані дані на рівень середньої продуктивності праці, можна отримати величину, яка й буде характеризувати обсяг тіньової економічної діяльності в країні (2.5).

$$T = (T_{of} - T_s) \times W, (2.5.)$$

де:

T – обсяг тіньової економічної діяльності;

T_s – чисельність зайнятих, отримана на основі вибірових даних;

T_{of} – офіційно зареєстрована кількість зайнятих;

W – продуктивність праці по народному господарству.

Другий спосіб визначення рівня тіньової економіки використовує статистичні дані, отримані в результаті опитування домогосподарств, і полягає у використанні величини фактично відпрацьованого робочого часу членів даного домогосподарства на всіх видах оплачуваних робіт (як офіційних так і

неофіційних). При цьому, під час опитування респондент повинен зазначити лише кількість відпрацьованих годин, без уточнення кількості годин на офіційній та неофіційній роботі. Дана статистика надає відомості в цілому про середню кількість годин, відпрацьованих окремим членом домогосподарства за тиждень. У зв'язку з цим отримані дані слід вважати досить точними і можна застосувати в наступній формулі:

$$\text{ВВП} = (T_o/T_{of}) \times T_{of} \times W, (2.6.)$$

де:

T_o/T_{of} – загальна кількість відпрацьованих за рік годин в розрахунку на одного зайнятого, отримані в результаті опитування домогосподарств;

T_{of} – офіційно зареєстрована кількість зайнятих;

W – продуктивність праці по народному господарству.

Різниця між розрахованою за формулою 2.6 та офіційною величиною ВВП і буде характеризувати розмір тіньової економічної діяльності в країні.

Окрім наведених вище даних, від домашніх господарств шляхом інтерв'ю та періодичних обстежень може бути також отримана і статистика витрат, яка є загальною сумою витрат домашніх господарств на товари та послуги, придбані й одержувані різними способами. Обстеження рівня життя домашніх господарств дозволяє виявити:

1) сукупні витрати на непродовольчі товари, в тому числі придбані у приватних осіб і на ринку (показники даються в цілому і за окремими видами товарів);

2) витрати на послуги ЖКГ, в тому числі витрати щодо найму житла у приватної особи;

3) витрати на особисте підсобне господарство;

4) витрати на придбання медичного обладнання, ліків, відвідування медичних установ і т.п.

З метою отримання більш точної оцінки тіньового сектора доцільно при опитуванні зазначати розподіл витрат на ті товари, які були придбані офіційно (в магазинах, у постачальників і т.п.) та неофіційно («з рук»). Також слід додатково збирати дані про чайові, цінні подарунки та інші «подяки», виявляти витрати на придбання послуг без оформлення рахунку.

Відзначимо, що основною проблемою точного визначення рівня тіньової економіки на основі даних, отриманих від домашніх господарств, полягає у відсутності повномасштабних вибіркового обстежень. Недооблік обсягів тіньової економіки служить істотним джерелом помилок статистичних даних. Виходячи з того, що прямі обстеження з виявлення приховування товарних і грошових потоків неможливі, здійснюється опитування, і отримані в результаті показники є досить умовними. Про це свідчать істотні відмінності показників офіційних даних Державної служби статистики України та інших державних органів від даних приватних і незалежних аналітичних та статистичних центрів.

В Україні на сьогодні дані вибіркового дослідження домашніх домогосподарств спільно із даними загального обсягу продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання використовуються при обчисленні рівня тіньової економіки за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот».

Рівень тіньової економіки відповідно до цього методу може бути визначений за такою формулою:

$$T_{BH_PTt} = ((V_{гровт} \times K_{корт}) - (PT_{підвт} + PT_{фіз.осібт})) / (PT_{підвт} + PT_{фіз.осібт}) \times 100, (2.7.)$$

де:

T_{BH_PTt} – рівень тіньової економіки за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот»;

$V_{гровт}$ – споживчі грошові витрати домогосподарств на придбання товарів у періоді, що аналізується (млн. гривень);

$K_{корт}$ – коригуючий коефіцієнт;

$PT_{\text{підвт}}$ – обсяг роздрібного товарообороту підприємств, які здійснюють діяльність з роздрібною торгівлі та ресторанного господарства, у періоді, що аналізується (млн. гривень);

$PT_{\text{фіз.осіб}}$ – обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) у діючих цінах фізичних осіб – підприємців у періоді, що аналізується (млн. гривень).

При цьому коригуючий коефіцієнт розраховується за наступною формулою [90]:

$$K_{\text{корп}} = (ВН_t - Tr_{\text{соц}} - СП_{\text{загот}}) / В_{\text{грспожт}}, (2.8.)$$

де:

$ВН_t$ – витрати населення на придбання товарів та послуг у періоді, що аналізується (млн. гривень);

$Tr_{\text{соц}}$ – соціальні трансферти в періоді, що аналізується (млн. гривень);

$СП_{\text{загот}}$ – вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, у періоді, що аналізується (млн. гривень).

Застосовуючи даний метод, можна отримати наступні дані (табл. 2.8, рис. 2.2).

Таблиця 2.8

Обсяг тіньової економіки за 2010-2018 роки (за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот»)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Рівень тіньової економіки, %	44	48	46	51	58	57	51	48	46
Індекс змін рівня тіньової економіки до попереднього періоду		9,09	-4,17	10,86	13,72	-1,73	-10,53	-6,25	-4,34
Рівень тіньової економіки, млн. дол. США	52871,72	68730,24	75077,52	90038,46	99094,74	51762,84	44606,64	43444,8	49872,28

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228], Міністерство фінансів України [227], Державна служба статистики України [229]

Слід підкреслити, що статистика отримана від домашніх господарств, хоча й не є ідеальною (на чому наголошувалося раніше), проте на сьогодні вона вважається одним із перспективних напрямків розвитку статистичного обліку. На її основі можна успішно коригувати одержувані зведені дані макроекономічного рівня, що особливо актуально в Україні, з її величезним обсягом дорозрахунків економічних показників.

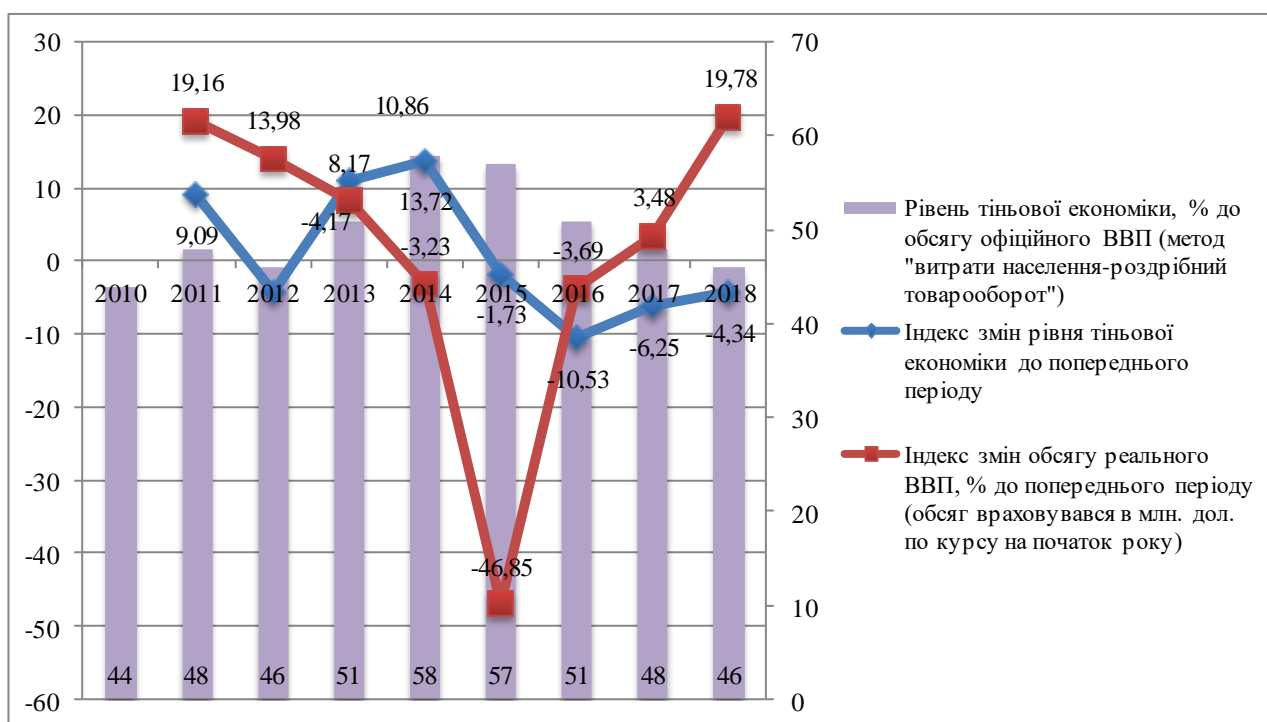

Рис. 2.2. Обсяги тіньової економіки за 2010-2018 рр. (за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот»), %

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228]

У світі, особливо у прогресивних країнах, досить поширеним є метод вимірювання рівня тіньової економіки за допомогою використання технологічних виробничих індикаторів. Даний метод ґрунтується на приблизному визначенні динаміки промислового виробництва на основі спостереження за виробництвом та споживанням електроенергії, перевезень вантажів транспортом та інших непрямих показників, облік яких досить просто здійснювати, для порівняння отриманих даних з офіційними даними. Однак необхідними умовами його застосування є високий розвиток ринкових

відносин та адекватні ціни на електроенергію й вантажні перевезення [156, с. 46].

На будь-якому підприємстві містяться дані як про вартість основних фондів, так і про їх склад та структуру. Дані відомості включають інформацію про використовувані приміщення, про потенційну потужність обладнання, про штатну чисельність співробітників та інші дані, необхідні для визначення розрахункового споживання електроенергії. Зробити це можливо завдяки діючій в Україні системі державних стандартів та заснованих на них методиках (наприклад, Регіональна методика нормування питомих витрат паливно-енергетичних ресурсів у суспільному виробництві Харківської області [152]), якими передбачено загальновиробничі питомі витрати на цехові технологічні потреби, опалення (електричне) та вентиляцію приміщень, освітлення виробничих приміщень, втрати у цехових електричних мережах, на водопостачання, постачання стисненого повітря, відкачування стічних вод, виробничі потреби допоміжних цехів та служб, освітлення території, внутрішньозаводський транспорт, а також невраховані витрати і втрати, втрати у заводських електричних мережах, втрати у трансформаторах тощо.

Виходячи з цього, за допомогою нормативів можна здійснити розрахунок електроенергії, необхідної для проведення робіт на підприємстві чи в організації, за формулою:

$$W1 = PWt, (2.9.)$$

де:

$W1$ – розрахункове споживання електроенергії, необхідне для проведення робіт;

P – кількість енергоспоживаючих одиниць;

W – розрахункова потужність точок;

t – час роботи (кВт·год).

За даними технічної документації аналогічно можна розрахувати споживання електроенергії обладнанням:

$$W_2 = N W t, (2.10.)$$

де:

W_2 – розрахункове споживання електроенергії обладнанням;

N – кількість обладнання;

W – потужність відповідно до технічної документації;

t – час роботи (кВт·год).

Використовуючи штатний розпис підприємства, можна підрахувати витрати електроенергії, необхідні для функціонування персоналу відповідно до вимог державних стандартів та відповідних їм методик, які регламентують організацію робочої зони:

$$W_3 = N_p W t, (2.11.)$$

де:

W_3 – витрати електроенергії;

N_p – штатна чисельність персоналу;

W – розрахункове споживання електроенергії на одного зайнятого;

t – час роботи (кВт·год).

Підсумувавши розрахункові величини споживання, отримаємо очікуваний обсяг електроенергії (W_s), який необхідний підприємству чи організації для виготовлення заявленого обсягу продукції:

$$W_s = W_1 + W_2 + W_3, (2.12.)$$

Очікуваний обсяг електроенергії (W_s) необхідно співвіднести із фактичним обсягом витраченої енергії (W_f), зафіксованим за допомогою

основного електролічильника організації чи підприємства. Результат відношення – це поправочний коефіцієнт до заявленого обсягу продукції, який є індикатором розвитку тіньової діяльності даної організації чи підприємства. Якщо поправочний коефіцієнт буде виражатися позитивним числовим значенням, то можна стверджувати, що на підприємстві або організації відбувається приховування одного із факторів виробництва, внаслідок чого частина «потужностей» працює на тіньову економіку.

Слід зазначити, що нині в Україні оцінка окремих підприємств за рівнем присутності в них тіньової діяльності не здійснюється. Для повернення тіньової економіки в легальне русло дані окремих підприємств за рівнем присутності в них тіньової діяльності можуть мати важливе значення, особливо це стосується тих даних, які можна отримати від «промислових гігантів», які, незважаючи на споживання величезної кількості електроенергії, декларують свою збитковість. Замість цього застосовується формула, на основі якої здійснюється розрахунок та порівняння внутрішнього споживання електроенергії з приростом ВВП (електричний метод). Рівень тіньової економіки за цим методом, згідно Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, визначається шляхом порівняння рівня тіньової економіки в аналізованому і базовому періодах та розраховується за наступною формулою [90]:

$$T_{Et(t)} = ((I_{Et(t)} - I_{ВВПt(t)}) / I_{ВВПt(t)}) \times 100, (2.13.)$$

де:

$T_{Et(t)}$ – рівень тіньової економіки за електричним методом;

$I_{Et(t)}$ – індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії в періоді, що аналізується, до базового періоду;

$I_{ВВПt(t)}$ – індекс зміни ВВП у періоді, що аналізується, до базового періоду;

t – період, що аналізується;

t_0 – базовий період, у якому індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії та індекс зміни ВВП дорівнюють одиниці. За базовий період прийнято 1990 рік.

Рівень тіньової економіки за електричним методом у періоді, що аналізується, з урахуванням розвитку науково-технічного прогресу розраховується за такою формулою [90]:

$$T_{Et} = ((I_{Et(t)} - (I_{ВВП(t)} + \Delta I_{\text{корп}})) / I_{ВВП(t)}) \times 100, (2.14.)$$

де:

T_{Et} – рівень тіньової економіки у періоді, що аналізується, з урахуванням розвитку науково-технічного прогресу;

$I_{Et(t)}$ – індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії в періоді, що аналізується, до базового періоду;

$I_{ВВП(t)}$ – індекс зміни ВВП у періоді, що аналізується, до базового періоду;

$\Delta I_{\text{корп}}$ – різниця між скоригованим індексом зміни ВВП та індексом зміни витрат палива, теплоенергії та електроенергії на технологічні потреби починаючи з 1998 року до періоду, що аналізується.

Застосовуючи даний метод, можна отримати наступні дані (табл. 2.9, рис. 2.3).

Таблиця 2.9

Обсяг тіньової економіки за 2010-2018 роки (за електричним методом)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Рівень тіньової економіки, %	37	29	29	30	38	35	31	28	27
Індекс змін рівня тіньової економіки до попереднього періоду		-21,62	0	3,44	26,66	-7,9	-11,43	-9,7	-3,6
Рівень тіньової економіки, млн. дол. США	44460,31	41524,52	47331,48	52963,8	64924,14	31784,2	27113,84	25342,8	29272,86

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228], Міністерство фінансів України [227], Державна служба статистики України [229]

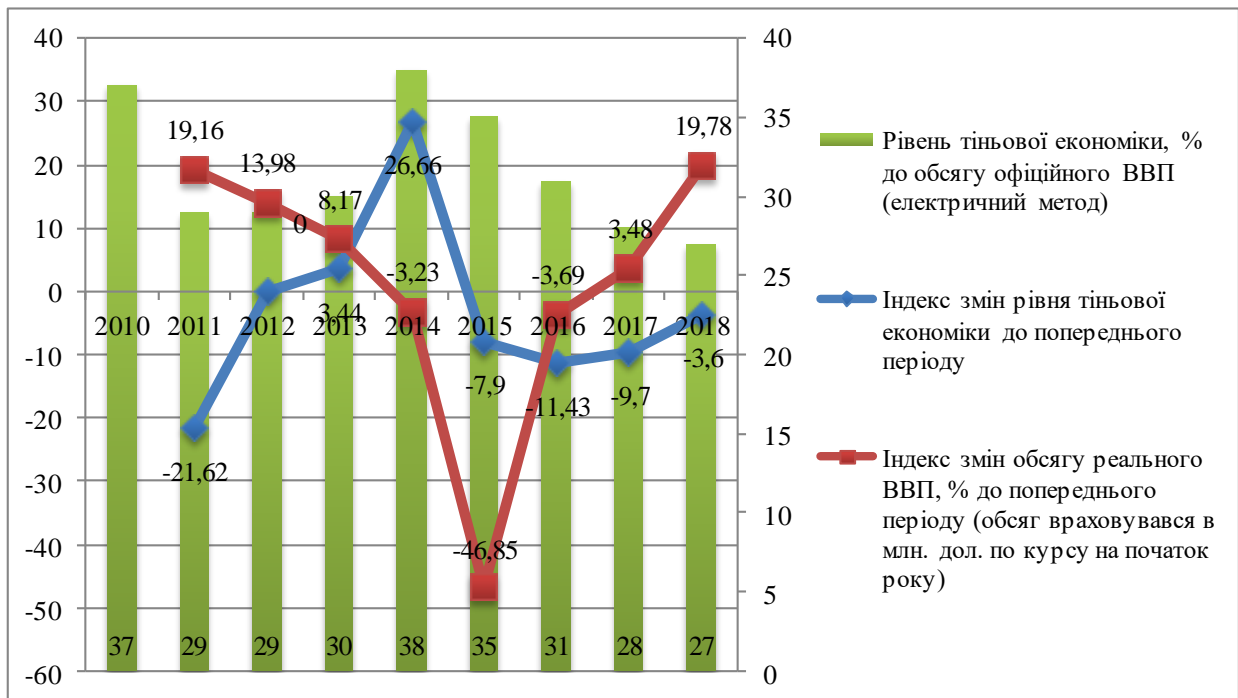

Рис. 2.3. Обсяг тіньової економіки за 2010-2018 рр. (за електричним методом), %

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228]

Як видно з рис. 2.3 рівень тіньової економіки, розрахований з використанням електричного методу, показує поступове її зменшення з 2014 року і станом на кінець 2018 року становить 27 % від рівня реального ВВП. Однак, незважаючи на зменшення рівня тіньової економіки до реального ВВП, її фактичний грошовий обсяг останні два роки має тенденцію на збільшення свого обсягу. Обсяг тіньової економіки за останні два роки зріс більш ніж на 2159,02 млн. дол. США

Наступним методом, який може бути використаний для оцінки обсягу тіньової економіки є метод збитковості підприємств. Обчислення рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств полягає у визначенні граничних мінімального та максимального коефіцієнтів тіньової економіки як частки ВВП, у межах яких перебуває рівень тіньової економіки. Під час використання методу збитковості підприємств використовуються такі припущення: по-перше, усі збиткові підприємства за офіційними статистичними даними фактично є прибутковими, що вважається завищенням обсягів тіньової економіки [185, с.

162]; по-друге, співвідношення витрат збиткових та прибуткових підприємств тотожне співвідношенню кількості таких підприємств [90]. Згідно Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, з урахуванням зазначених припущень граничний мінімальний коефіцієнт тіньової економіки може бути розрахований за наступною формулою:

$$K_{Tmint} = (M_{ПЗyt} + M_{ПЗофт}) / ВВП_t, (2.15.)$$

де:

K_{Tmint} – граничний мінімальний коефіцієнт тіньової економіки;

$M_{ПЗyt}$ – умовний прибуток збиткових підприємств у періоді, що аналізується (млн. гривень);

$M_{ПЗофт}$ – частина валової доданої вартості продукції збиткових підприємств, що за офіційними статистичними даними є збитком збиткових підприємств (млн. гривень);

$ВВП_t$ – обсяг ВВП у періоді, що аналізується (млн. гривень).

Граничний максимальний коефіцієнт тіньової економіки обчислюється з урахуванням припущення, що всі прибуткові підприємства відображають у звітах лише невикривлені дані, а всі збиткові підприємства приховують увесь обсяг валової доданої вартості виробленої ними продукції, а не лише прибуток. У цьому разі граничний максимальний коефіцієнт тіньової економіки розраховується за наступною формулою [90]:

$$K_{Tmaxt} = L_{Зофт} / (L_{Пофт} + L_{Зофт}), (2.16.)$$

де:

K_{Tmaxt} – граничний максимальний коефіцієнт тіньової економіки;

$L_{Зофт}$ – кількість збиткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць);

$L_{\text{Плофт}}$ – кількість прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць).

Застосовуючи даний метод, можна отримати наступні дані (табл. 2.10, рис. 2.4).

Таблиця 2.10

Обсяг тіньової економіки за 2010-2018 роки (за методом збитковості підприємств)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Рівень тіньової економіки, %	30	25	27	27	31	26	22	22	18
Індекс змін рівня тіньової економіки до попереднього періоду		-16,67	8	0	14,81	-16,13	-15,39	0	-18,2
Рівень тіньової економіки, млн. дол. США	36048,9	35797	44067,24	47667,42	52964,43	23611,12	19242,08	19912,2	19515,24

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228], Міністерство фінансів України [227], Державна служба статистики України [229]

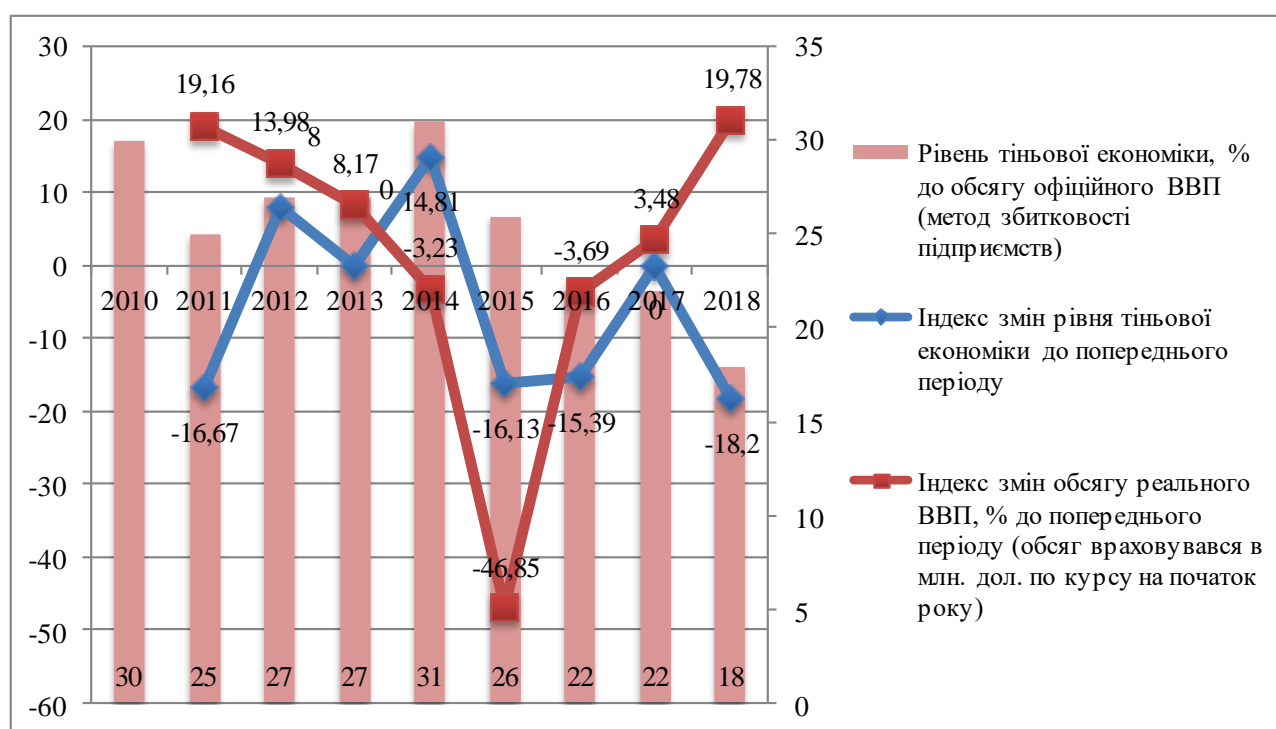

Рис. 2.4. Обсяги тіньової економіки за 2010-2018 рр. (за методом збитковості підприємств), %

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228]

Виходячи з даних рис. 2.4 ми можемо відзначити, що за останні роки відношення рівня тіньової економіки до реального ВВП поступово зменшується. При цьому дана динаміка прослідковується при використанні усіх методів розрахунку тіньової економіки, які ми розглянули вище.

У зв'язку з тим, що різні методики показують різні остаточні дані, в Україні у якості загального показника оцінки масштабу тіньової економіки застосовується інтегральний показник. Обчислення інтегрального показника рівня тіньової економіки в національній економіці загалом здійснюється шляхом зведення оцінок за методами «витрати населення – роздрібний товарооборот», фінансовим, монетарним та електричним методами – в один узагальнений показник з використанням коефіцієнтів, що застосовуються для оцінки рівня тіньової економіки за кожним методом у аналізованому періоді, з урахуванням стабільності оцінок за відповідним методом за попередні роки. Чим більш нестабільними є оцінки рівня тіньової економіки за кожним методом у попередньому періоді, тим меншим є вплив відповідного методу на інтегральний показник рівня тіньової економіки. Перевага надається методу, що має більш стабільні оцінки за останні п'ять років [90]. Застосовуючи інтегральний показник можна отримати наступні дані (табл. 2.11, рис. 2.5).

Таблиця 2.11

Обсяг тіньової економіки за 2010-2018 роки (за інтегральним показником)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Рівень тіньової економіки, %	38	34	34	35	43	40	35	32	30
Індекс змін рівня тіньової економіки до попереднього періоду		-10,53	0	2,94	22,85	-6,98	-12,5	-7,6	-6,25
Рівень тіньової економіки, млн. дол. США	45661,94	48683,92	55492,08	61791,1	73466,79	36324,8	30612,4	28963,2	32525,4

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228], Міністерство фінансів України [227], Державна служба статистики України [229]

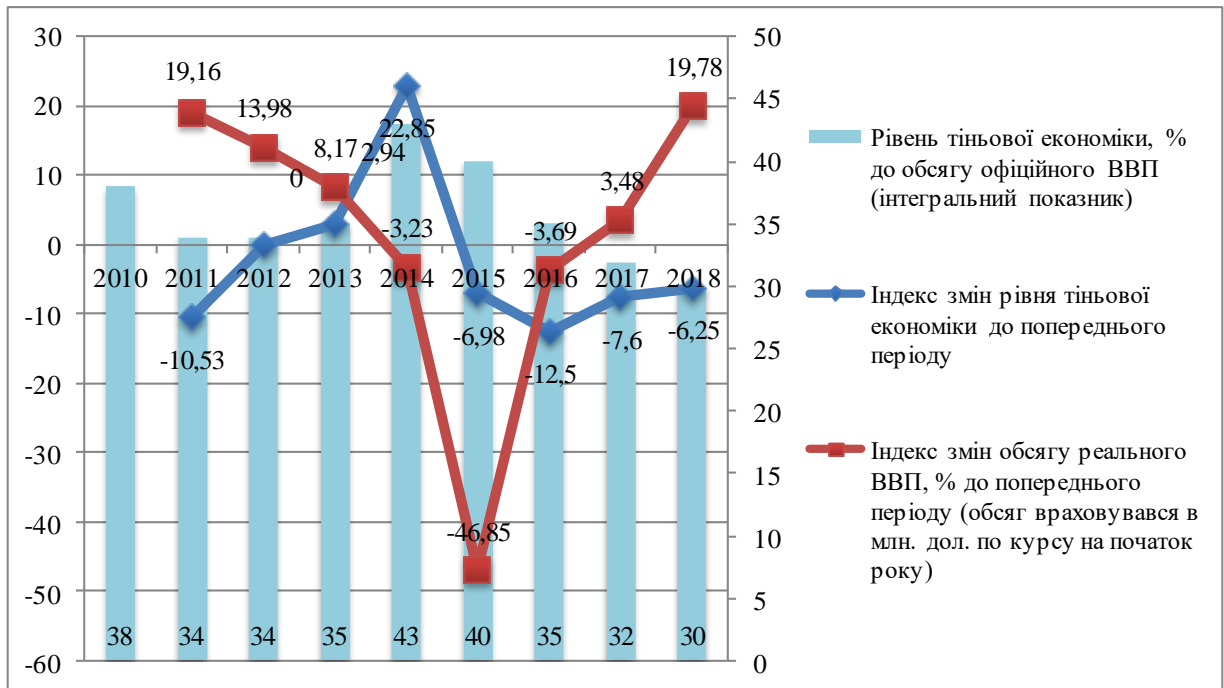

Рис. 2.5. Обсяги тіньової економіки за 2010-2018 рр. (за інтегральним показником), %

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228]

Зведений індекс рівня тіньової економіки за останні вісім років, враховуючи різні методи оцінки масштабу тіньової економіки, має наступний вигляд (рис. 2.6).

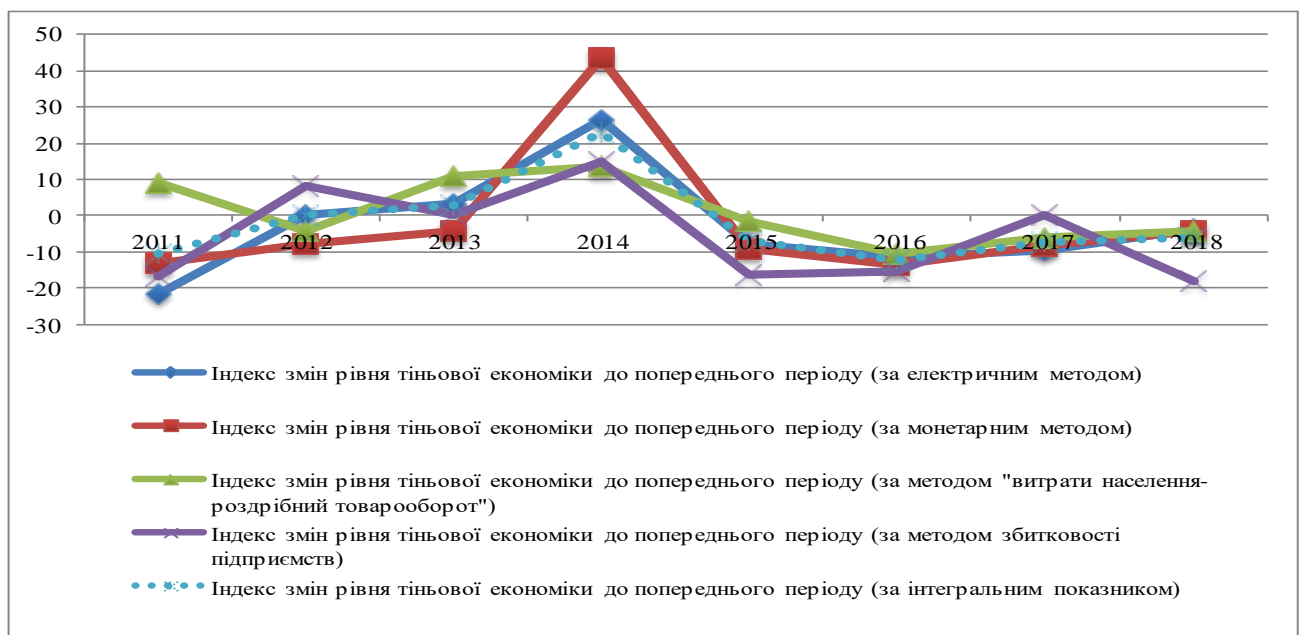

Рис. 2.6. Зведений індекс рівня тіньової економіки за 2010-2018 роки, %

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228]

Даний графік свідчить про стан тіньової економіки в Україні за останні роки. В цілому, показники тіньової економіки з 2010 по 2014 рік свідчать про тенденцію до різкого зростання рівня тіньової економіки по відношенню до попереднього періоду, з 2015 року простежується зворотна тенденція, яка характеризується зменшенням рівня тіньової економіки по відношенню до попереднього періоду, що було зумовлено кризовими явищами в економічній, політичній та соціальній складових країни.

Проте тут слід зазначити ту обставину, на яку часто не звертають увагу. Інтерпретація рівня тіньової економіки (як в бік зростання, так і зменшення), якщо його порівнювати з попередніми періодами багато в чому залежить від фактичного рівня реального ВВП в цих періодах. Наприклад, на кінець 2013 року рівень реального ВВП становив 176546 млн. дол. США (табл. 2.12). Це максимальний рівень, якого досягав ВВП за всі роки незалежності України. При цьому інтегральний показник тіньової економіки за 2013 рік дорівнював 35 %, що в грошовому еквіваленті становило 61791,1 млн. дол. США.

Таблиця 2.12

Рівень ВВП за 2010-2018 роки

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Рівень ВВП, млн. грн.	949293	1138346	1304064	1410609	1365123	1430290	2034430	2445587	3083409
Рівень ВВП, млн. дол. США	120163	143188	163212	176546	170853	90812	87464	90510	108418
Індекс змін рівня ВВП до попереднього періоду		19,16	13,98	8,17	-3,23	-46,85	-3,69	3,48	19,78

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228], Міністерство фінансів України [227], Державна служба статистики України [229]

Після революційних подій 2014 року рівень реального ВВП почав знижуватися і на кінець 2015 року впав у порівнянні з 2013 роком у 1,94 рази. При цьому рівень тіньової економіки у порівнянні з 2013 зріс і становив 40 % від ВВП (36324,8 млн. дол. США), а в грошовому вираженні в порівнянні з 2013 роком рівень тіньової економіки зменшився у 1,7 рази. Приходимо до висновку, що при падінні ВВП у 1,94 рази рівень тіньової економіки зменшився

лише у 1,7 рази. Виходячи з цього можна зробити висновок, що якість боротьби з даним явищем в Україні погіршилася. На зменшення рівня тіньової економіки вплинули не розроблені в країні способи боротьби з нею, а фактичне зменшення реального ВВП. Тільки на кінець 2016 року рівень ВВП к тіньовій економіці в порівнянні з рівнем ВВП к тіньовій економіці 2013 року співпав.

У 2018 році в Україні почав зростати обсяг реального ВВП, що також призвело до збільшення фактичного рівня тіньової економіки в грошовому еквіваленті. Даний факт не підлягає сумніву, оскільки фіксується майже всіма методиками, що використовуються для оцінки масштабу тіньової економіки в Україні (рис. 2.7.).

Рис. 2.7. Обсяг тіньової економіки за різними методами оцінки тіньової економіки, млн. дол. США

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228], Міністерство фінансів України [227], Державна служба статистики України [229]

Таким чином, скорочення показників тіньової діяльності відбулося, в основному, за рахунок негативних умов розвитку вітчизняної економіки, а не роботи контролюючих органів.

Підсумовуючи можна відзначити, що оцінка тіньової економіки має багато методик. Але існуючі методики здебільшого є неточними, їх підрахунки приблизні та спотворені. Усе це робить застосування традиційних методів оцінки тіньової економіки приблизними. Тому потрібно намагатися відшукати нові універсальні індикатори і методи оцінки тіньової економіки або застосовувати їх у сукупності. Незважаючи на це, визначаючи розміри й динаміку тіньової економіки, ми у своєму дослідженні використовували інтегральний показник, який з найбільш повною достовірністю показує рівень тіньової економіки. За нашими оцінками, які супроводжуються описом методів, тіньова економіка становить близько 35 % від легальної (законної). З урахуванням існуючих методик ми можемо виявити загальні тенденції розвитку тіньової економіки в Україні. На сьогоднішній день вони є критичними: тіньова економіка повністю інтегрувалася в офіційну економіку України, в ній переплетені найрізноманітніші інтереси, які, по суті, обумовлюють її розвиток.

2.2. Вплив тіньової економіки на економіку України

Реалізація інтересів, у тому числі й економічних, є основною метою розвитку суспільства в цілому (суспільні або громадські інтереси), так і окремих його індивідів (особистісні інтереси). Особистісні економічні інтереси пов'язані з громадськими економічними інтересами завдяки суспільно-практичній діяльності, в якій бере участь індивід. Реалізація взаємозв'язку суспільних та особистісних економічних інтересів формує державну економічну політику. Залежно від державної економічної політики, її пріоритету і способів проведення рівень тіньової економіки може зростати, знижуватися або залишатись на одному рівні.

У даний період одним із найбільш пріоритетних напрямів економічної політики України є зменшення тіньової економіки, про що свідчить прийняття низки законодавчих актів, таких як Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII [138], Закон України «Про внесення змін до

деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» від 12.02.2015 р. № 198-VII [140], Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14.10.2014 р. № 1702-VII [139]. Однак тенденції фактичного скорочення частки тіньового сектора в економіці України не спостерігається. Незважаючи на те, що в 2018 році інтегральний показник об'єму тіньового сектору економіки по відношенню до ВВП склав 30 %, що на 5 відсоткових пунктів менше ніж в 2016 році, фактичний об'єм тіньового сектору (по відношенню к 2016 року) зріс на 1913 млн. дол. США і досягнув відмітки в 32525,4 млн. дол. США. На наш погляд, неефективність практичних дій державної влади у даному напрямку обумовлена нерозумінням або ігноруванням факторів впливу тіньової економіки та її елементів (корупції, хабарництва тощо) на економіку України.

В економіці України, яка вже багато років знаходиться на незадовільному рівні, виник і тривалий час зростає негативний показник між потребами держави у фінансових ресурсах для вирішення ключових економічних завдань з одного боку, та можливостями їх задоволення – з іншого. Очевидним показником цієї ситуації є трильйонний гривневий державної борг [12].

В Україні функціонує і процвітає так звана «тіньова влада» у вигляді сімейних союзів та кланових структур утримувачів і керівників тіньового фінансового капіталу. Тіньова влада уже має всі атрибути державно-політичної системи, також необхідно враховувати, що вона частково входить до інститутів держави, чим створює ще більшу небезпеку для суспільства. Не на користь Україні слугує й те, що серед представників тіньової влади існує безперервна жорстка конкуренція і суперництво. Ці протистояння несуть в собі цілий ряд потенційних загроз, оскільки відбуваються всередині державних структур та у органах влади. Серед негативних факторів ми можемо виділити прояв лобізму в його негативних формах. Також можна виділити незаконний тиск на

представників влади, корупцію, хабарництво за допомогою яких приймаються рішення в інтересах тіньової влади [173]. Саме завдяки цьому в Україні була проведена така приватизація, яка призвела до економічного розшарування населення країни і виникнення олігархів та олігархічної моделі економіки. Корупція, хабарництво і кумівство характеризують прийняття рішень у політичній структурі держави. На даний момент ці явища також переважають в економічному секторі України.

На притаманну Україні корумпованість також вказують рейтинги неурядових зарубіжних організацій. Наприклад, як зазначається у звіті Transparency International [197], за 2016 рік Україна набрала 29 балів зі 100 можливих і зайняла 131 місце з 176 позицій за Індексом сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index), а в 2018 році її результат склав 32 бали та 120 місце серед 180 країн. У рейтингу корупційних ризиків TRACE Matrix за 2017 рік Україна зайняла 127 місце із 200 [225] (Додаток Б). Відзначимо, що рейтинги Transparency International і TRACE Matrix складені за принципом знижувального коефіцієнта – чим нижчою є відведена позиція, тим вища корупційна складова в державі. Результати дослідження «Шахрайство і корупція – легкий спосіб прискорити зростання?» (Fraud and corruption – the easy option for growth? [203]) (Додаток В), проведеного Ernst&Young в регіоні EMEA (Європа, Близький Схід, Індія і Африка) в 2015 році, також вказують на погіршення в Україні розвитку антикорупційних практик у бізнесі та на рівні держави. Згідно із дослідженням Україна посіла 7 місце з 38 в рейтингу, увійшовши в топ-10 країн за масштабністю поширення корупції та хабарництва.

Таким чином, порушуючи економічну та політичну стабільність в Україні, тіньова економіка є загрозою функціонування держави. Тіньова економіка з абстрактної загрози перетворилася на реальну. Це обумовлено тим, що тіньова економіка на сьогоднішній день вже комплексно перешкоджає розвитку легальної економіки: знищує середній та малий бізнес, пригнічує

рівень конкуренції, гальмує розвиток виробництва та ін. Виділимо основні прояви цієї загрози в Україні та визначимо їх вплив на економіку країни.

1. У зв'язку зі зростанням тіньового сектора економіки зменшується приплив коштів до бюджету України у вигляді податків та скорочується потенційна база оподаткування.

Слід зазначити, що обов'язок сплачувати податки вважається основною причиною виникнення тіньової економіки. У свою чергу, втрата урядом податкових надходжень вважається головним фактором, який сповільнює економічний розвиток держави. В Україні цей фактор простежується дуже виразно. Зменшення наповненості бюджету внаслідок зростання фактичного об'єму тіньової економіки в Україні (у розмірі 32525,4 млн. дол. США в 2018 році) призвело до нарощування позикових коштів та зростання державного боргу на кінець 2018 року до 2 168 627 млн. грн, що складає 60,9 % від ВВП (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Рівень тіньового сектору економіки та державного боргу України в 2010 – 2018 роках

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Рівень тіньового сектору економіки від ВВП, %	38	34	34	35	43	40	35	32	30
Державний борг від ВВП, %	39,9	35,9	36,6	40,1	70,2	79,4	81	71,8	60,9

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [228], Міністерство фінансів України [227]

Уряд змушений позичати гроші, залучаючи для цього внутрішні й зовнішні джерела для покриття дефіциту податкових надходжень. Зростання державного боргу, як ми бачимо на прикладі України, прямо пов'язане зі збільшенням обсягу платежів, спрямованих з бюджету на обслуговування цього

боргу (відсотків та основної суми), що в сукупності суттєво погіршило дефіцит державного бюджету.

На наш погляд, для отримання повної картини необхідно проаналізувати загальну динаміку державного боргу України за останні роки (Додаток Г). Аналізуючи дані додатку Г, можна дійти висновку, що протягом 2000-2007 років темпи зростання обсягів державного боргу були меншими від темпів зростання ВВП. Співвідношення державного і гарантованого боргу до ВВП в Україні скорочувалося протягом 2000-2007 років [229]. Показник сукупного державного боргу відносно внутрішнього продукту впав із 45,3 % у 2000 році до 12,3 % у 2007 році. Відзначимо, що в період з 2000 по 2007 роки зростанню ВВП також сприяло зменшення рівня тіньової економіки (з 33 % у 2000 р. до 32,4 % в 2007 р), що кількісно збільшило офіційно зареєстрований рівень ВВП. Це було пов'язано з активними діями уряду України щодо зміни умов господарської діяльності спрямованими на детінізацію економіки.

В загалом, до 2007 року відношення державного боргу до ВВП постійно зменшувалося за рахунок підтримки його на відносно стабільному рівні, з одного боку, та високих темпах економічного зростання – з іншого. Однак починаючи з 2008 року сума державного боргу та його відношення до ВВП зростає у зв'язку з розгортанням кризових явищ, і, відповідно, зростанням потреб держави у державних запозиченнях, а також у зв'язку з пригніченням економічної активності. Відношення державного боргу до ВВП на кінець 2008 року становило 20 %, а на кінець 2010 року – 39,9 % [12, с. 88]. Погіршення економічної активності та стрімке поширення наслідків фінансово-економічної кризи в житті українців призвело до того, що рівень тіньової економіки в кінці 2010 року підскочив до 38 % від ВВП.

Слід відмітити, що в 2011 та 2012 роках державний борг був на рівні трохи більше ніж 36 % ВВП. Пов'язано це, у першу чергу, зі зростанням активності уряду у сфері боргових кредитів, а в другу чергу – зі скорочення темпів економічного зростання (рисунок 2.8.). У ці роки рівень тіньової

економіки також залишався на одному рівні (34 % від ВВП) із зафіксованим зниженням його на 4 пункти.

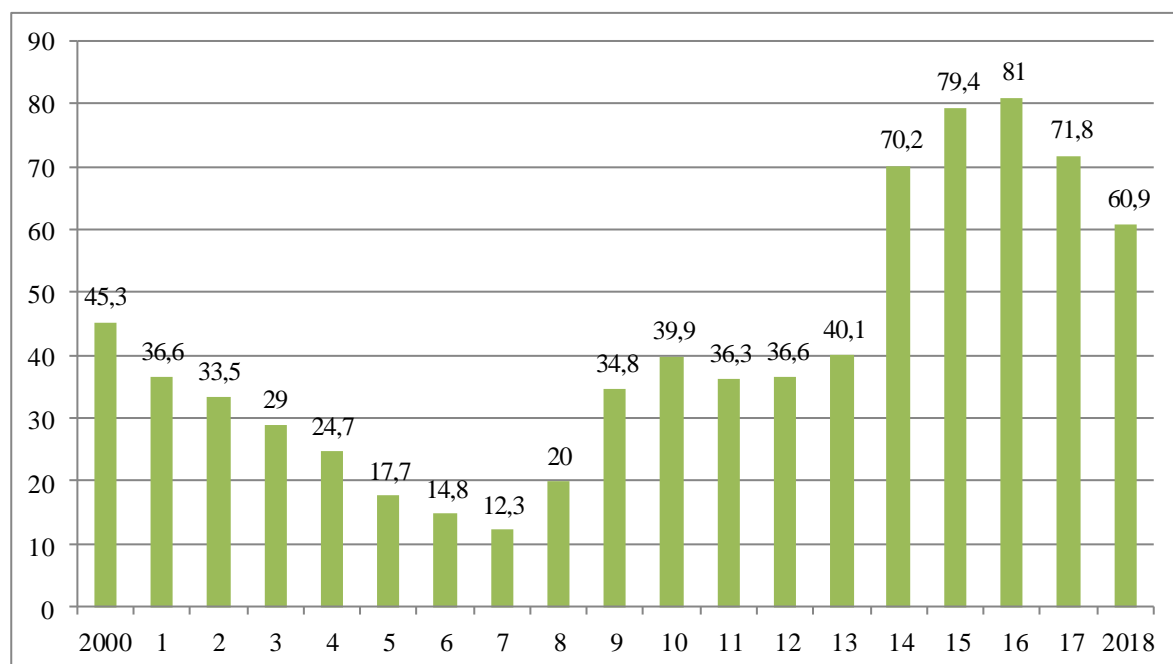

Рис. 2.8. Відношення державного боргу до ВВП в 2000 – 2018 роках, %

Джерело: Міністерство фінансів України [227]

На кінець 2014 року борг України склав 1,1 трлн. грн. Зовнішній борг, частка якого зараз становить 55,6 %, зріс порівняно з попереднім 2013 роком на 311,0 млрд. грн. Протягом 2014 року Україна отримала близько 8,9 млрд. грн. від зовнішніх кредиторів (МВФ, СБ, ЄС, США, Канади та Японії), які, проте, були використані на погашення старих боргів. Що реально вплинуло на розмір зовнішнього боргу, так це девальвація гривні: з 7,99 грн. за 1 дол. до 15,77 грн. за 1 дол. (станом на кінець 2014 року). Внутрішній борг, частка якого склала 44,4 %, зріс порівняно з попереднім 2013 роком на 204,8 млрд. грн. Нарощування внутрішнього боргу – результат дефіциту Державного бюджету, а також державної підтримки НАК «Нафтогаз» та Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО) [190]. У 2014 році «Нафтогаз» отримав 97 млрд. грн. державної підтримки, з яких 22 млрд. грн. були використані на погашення єврооблігацій, а решта 75 млрд. були енергетичною субсидією. У свою чергу, в 2014 році ФГВФО отримав від НБУ 4,2 млрд. грн.

На початку 2015 року Україна отримала державний борг в розмірі 70,2 % від ВВП. Такий показник не відповідає нормі 60 % від ВВП відповідно до п. 2 ст. 18 Бюджетного кодексу України, в якій зазначено, що загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60 відсотків річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України [16]. Однак, навіть показник в 60 % боргового навантаження перевищує оптимальний розмір боргу для країн з економікою, що розвивається, визначений відповідно до різних досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців у розмірах 20-35 % ВВП [24, с. 433].

Як відмічає О.І. Бец, з яким ми повністю погоджуємось, вищий за оптимальний рівень державного боргу в таких країнах негативно впливає на економічну активність, оскільки потребує вищого рівня оподаткування для його обслуговування і зумовлює зростання реальної процентної ставки. Дослідженнями встановлено, що зростання державного боргу є наслідком неспроможності уряду генерувати достатній рівень первинних профіцитів у країнах з ринками, що формуються, та пояснюється нестійкою доходною базою і неспроможністю контролювати витрати на етапі економічного зростання. Це положення підтверджується тенденціями в Україні у 2005-2008 роках [12, с. 89].

Аналізуючи структуру та динаміку державного боргу України (Додаток Г), можна відзначити, що вона характеризується переважанням зовнішніх запозичень (зовнішній борг більше внутрішнього боргу). Водночас висока частка зовнішніх запозичень у структурі державного боргу України знижує максимально допустимий для країни розмір державного боргу. На кінець 2018 року борг України склав 2,168 трлн. грн., або 60,9 % ВВП. За п'ять років борг збільшився майже вдвічі (на кінець 2014 року його розмір становив 1,1 трлн. грн.). У гривневому еквіваленті державний борг України у березні 2020 року зріс на 207,72 млрд. грн. до 2,225 трлн. грн. Виходячи з державного боргу України слід підкреслити, що в найближчі 4 роки Україна повинна виплатити більше 50 млрд. дол. США кредиторам.

Зростання внутрішнього і зовнішнього державного боргу тягне за собою реальні негативні економічні наслідки, тобто негативно впливає на економіку країни.

По-перше, виплата відсотків по державному боргу збільшує нерівність у доходах, оскільки значна частина державних зобов'язань сконцентрована у найбільш заможної частини населення. Погашення державного внутрішнього боргу призводить до того, що гроші з кишень менш забезпечених верств населення переходять до більш забезпечених, тобто ті, хто володіє облігаціями, стають ще багатшими.

По-друге, підвищення ставок податків як засіб виплати державного внутрішнього боргу або його зменшення, може підірвати дію економічних стимулів розвитку виробництва, знизити інтерес до вкладень коштів у нові ризиковані підприємства, а також посилити соціальну напруженість в суспільстві.

По-третє, існування зовнішнього боргу передбачає передачу частини створеного всередині країни продукту за кордон (у разі виплати відсотків або сум основного боргу).

По-четверте, коли уряд бере позику на ринку капіталів для рефінансування боргу або сплати відсотків за державним боргом, це неминуче призводить до збільшення ставки відсотка на капітал. Зростання процентної ставки тягне за собою зниження капіталізованої вартості, скорочення приватних капіталовкладень, – в результаті наступні покоління можуть успадкувати економіку зі зменшеним виробничим потенціалом і всіма витікаючими звідси негативними наслідками [107, с. 17-18].

Проведене вище дослідження дозволяє зробити висновок, що зростання державного боргу України та тіньової економіки на сьогоднішній день генерує ризику для економіки України. Збільшення боргу та вартості його обслуговування обмежило можливості бюджету щодо фінансування видатків для забезпечення соціально-економічного розвитку держави.

В результаті дефіциту бюджету України виник розрив між потребою держави у фінансових ресурсах для вирішення ключових завдань та їх фактичною наявністю. Наприклад, невирішеною залишилась проблема фінансування гідротехнічної системи, що спричинило виникнення стихійного лиха у 2008 та 2020 роках – повеней на Західній Україні. Через паводки постраждала територія Прикарпаття і Закарпаття. В 2008 році було підтоплено 40 601 житловий будинок і 33 882 га сільськогосподарських угідь, пошкоджено 360 автомобільний і 561 пішохідний міст, розмито 680,61 км автомобільних доріг [98]. Не обійшлося і без людських жертв. На відновлення інфраструктури та надання допомоги постраждалим в 2008 році державою було витрачено понад 5 млрд. гривень. Загальні збитки від повені 2020 року оцінюються на суму 4 млрд. гривень, а скільки коштів буде витрачено на повне подолання наслідків ще невідомо. Серед основних причин повені були названі: зношеність гідротехнічного устаткування; недостатній догляд за руслами річок і потоків; низький рівень і якість застосування нових природоохоронних технологій у процесі відновлення лісів.

Відзначимо, що у низці країн подібні природні явища є штатними ситуаціями, вирішеннями яких держава займається повною мірою, виділяючи для цього потрібні кошти. Наприклад, в Америці (Східне узбережжя) у зв'язку зі штормами й ураганами іноді виникають повені. Для запобігання негативним наслідкам влада стежить за станом та укріпленням дамб, метеорологічні служби спостерігають за формуванням ураганів та інформують населення у разі небезпеки, в містах створені та підтримуються в належному стані зливові стоки і т.п.

Гострою є проблема недостатнього фінансування оборонного комплексу України. Він багато років не отримував оновлення матеріальної частини, а те, що ще залишалось «на ходу», систематично розграбовувалося. Як наслідок, після подій 2014 року, Україна втратила частину своїх територій, а разом з ними – і матеріальні та людські ресурси. Економічні наслідки від цього виявилися катастрофічними: національна валюта знецінилася в 3,4 рази,

державний борг виріс більш ніж у 3,5 рази, дефіцит бюджету в 2018 році склав 59,2 млрд. гривень (при прогнозованому рівні в 94,1 млрд. гривень).

2. Економіка України підринається дією тіньової влади, яка створила «державу в державі», активно діє в різних галузях економіки, проникла в легальні сфери та суспільне життя.

В Україні ми зіткнулися з ситуацією, коли рішення в галузі економічної політики приймаються під впливом особистих (кланових) інтересів, що йдуть, у більшості випадків, врозріз із державними інтересами. Так, без достатнього економічного опрацювання було прийнято рішення про створення в Україні спеціальних економічних зон. Під це рішення прийняли Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13.10.1992 р. № 2673-ХІІ [129] та розробили Програму розвитку в Україні спеціальних (вільних) економічних зон і територій із спеціальним режимом інвестиційної діяльності на період до 2010 року, схвалену постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.1999 р. № 1756 [150], після чого на території України було створено 12 спеціальних (вільних) економічних зон.

За час свого існування СЕЗ не виконали покладених на них надій. Суми залучених інвестицій виявилися на низькому рівні – близько 1 млрд. 092 млн. доларів США, кількість відкритих підприємств і наданих робочих місць населенню СЕЗ була мізерною. Населення СЕЗ залишилось поза сферою діяльності структур вигодонабувачів особливого місця розташування і статусу зон. У більшості випадків фінансові привілеї, що надавались СЕЗ, створили нерівні умови конкуренції для всіх суб'єктів підприємницької діяльності в Україні: пільги надавались за практично необмеженим переліком видів діяльності, обсяг пільг був значним, як за сумами, так і за термінами. У результаті відбувалося прискорене зростання тіньового сектора в СЕЗ, основну частку якого становили ті, хто був пов'язаний із зовнішньоторговельними операціями [74]. Як правильно зазначив прем'єр-міністр України А. Яценюк: «вільні економічні зони перетворилися на анклав корупції ... Це не дало поштовху для розвитку економіки» [178].

Таким чином, незважаючи на позитивні перспективи й передумови, ідея зі створення на території України вільних економічних зон виявилася дискредитованою, що спричинило скасування у 2005 році пільгових митних і податкових режимів підприємницької діяльності на території СЕЗ.

В Україні слід тіньової влади чітко простежується у розробці законопроектів та прийнятті законів, які спрямовані на легалізацію незаконної діяльності або на полегшення її проведення. Згадаємо Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15.11.2011 р. № 4025-VI [136], який здійснив декриміналізацію низки злочинів у сфері економіки. Незважаючи на бажання полегшити підприємцям ведення бізнесу, а державі – збільшити надходження до бюджету за рахунок штрафів, Закон від 15.11.2011 р. № 4025-VI мав ще й інший ефект. В Україні «розцвіла» контрабандна злочинність, яка завдала багатомільярдних збитків бюджету України. До того ж, для багатьох підприємців вигідніше стало не припинити займатися незаконною діяльністю, а відкупитися від держави, заплативши штраф.

Також, як приклад виділимо Проект Закону «Про регулювання проституції та діяльності секс-закладів» від 18.09.2015 р. № 3139 [145], після прийняття якого в Україні офіційно буде легалізована проституція. Замість аналізу причин та розробки методів боротьби з цим ганебним явищем, багато хто наводить аргументи на користь його легалізації. Як зазначається в окремих публікаціях: в середньому за добу кожна повія обслуговує трьох клієнтів, заробляючи близько 1 тис. грн. в день. Таким чином, п'ятидесятитисячна армія «жриць кохання» за рік навіть при п'ятиденному робочому тижні отримує близько 13 млрд. грн. доходу. Якби держава встановила податок на послуги комерційного сексу на рівні, наприклад, 30 %, це дало б бюджету близько 3,9 млрд. грн. чистих надходжень. Це можна порівняти з відрахуваннями в минулому році Державної адміністрації залізничного транспорту «Укрзалізниця» до державного бюджету України (3,4 млрд. грн.). Це при тому,

що в структурах залізничного монополіста працює більше 300 тис. чол. Але навіть якщо «нічні метелики» почнуть сплачувати в казну мінімальний прибутковий податок, держава отримає 1,9 млрд. грн. на рік [27, с. 29]. Ми не схвалюємо прийняття законопроекту 18.09.2015 р. № 3139. Навіть якщо не звертати увагу на моральну сторону проблеми, то з економічної та соціальної точок зору вигод теж не передбачається. Прикладом може послужити досвід Німеччина, в якій уже понад 10 років діє закон про легалізацію проституції, і який хочуть скасувати. Приводом для перегляду закону послужило дослідження Єврокомісії, яке показало, що за останні роки обсяги торгівлі людьми для заняття проституцією постійно зростають. До того ж в самій Німеччині підвищилася кількість корисливих та насильницьких злочинів у районах, де масово надаються інтимні послуги.

При цьому, на наш погляд, враховуючи менталітет українців, легалізація проституції не гарантує того, що держава в повному обсязі буде отримувати з цього бізнесу прибуток. Як і в будь-якому бізнесі, в проституції, швидше за все, будуть діяти «схеми», що дозволятимуть ухилятися від сплати податку або мінімізувати його.

3. Основним джерелом наповнення державного бюджету України є податки. Податки, недоотримані з тіньового сектору внаслідок ухилення від оподаткування, не дають державі можливості вкладати доходи у довгострокові проекти, оновлювати науково-технічну базу, розвивати державні підприємства і т.п. Відзначимо, що за офіційними даними, підтвердженими в ході порушення кримінальних проваджень, сума збитків за несплачені податки, збори та інші обов'язкові платежі в 2019 році склала 27 988 197 грн.

Ухилення від сплати податків є порушенням суб'єктами господарювання інтересів державного бюджету в результаті умисних і протиправних дій. Усе різноманіття способів протиправного ухилення від сплати податків можна класифікувати наступним чином:

– повне або часткове невідображення фінансово-господарської діяльності підприємства в документах бухгалтерського обліку: здійснення угод без

документального оформлення, неопробування товарно-матеріальних цінностей, неопробування грошової виручки в касу;

- спотворення економічних показників, зменшення розміру оподаткованої бази, зокрема, шляхом віднесення на витрати виробництва витрат, не передбачених законодавством;

- віднесення на витрати виробництва витрат у розмірах, що перевищують встановлені законодавством; завищення вартості придбаної сировини, палива, послуг, віднесених на витрати виробництва та обігу; незаконне використання податкових пільг та знижених податкових ставок при обчисленні податків;

- спотворення об'єкта оподаткування: заниження вартості та обсягу реалізованої продукції; підміна об'єктів оподаткування;

- порушення порядку обліку цифрових показників, як правило, шляхом відображення результатів фінансово-господарської діяльності на неналежних рахунках бухгалтерського обліку;

- виведення фінансово-господарської діяльності з-під контролю податкових органів; відсутність обліку в податкових органах, відкриття додаткових рахунків у банках без повідомлення податкових органів [75, с. 19-20].

Через прихований характер ухилення від сплати податків дуже важко точно оцінити його розмір в економіці. Незважаючи на це, злочини у сфері господарської діяльності вже давно стали основою тіньової економіки в нашій країні. Злочини у сфері господарської діяльності посягаючи, у першу чергу, на нормальне функціонування господарських відносин, негативно впливають на виробництво, розподіл та споживання матеріальних благ.

У 2019 році правоохоронними органами було виявлено 5935 злочинів у сфері господарської діяльності або 1,4 % усіх зареєстрованих злочинів. Із загальної кількості злочинів у сфері господарської діяльності лише третина справ були направлені до суду. Частка тяжких і особливо тяжких злочинів у

сфері господарської діяльності зменшилась на 21,8 % у порівнянні з 2017 роком.

За 2019 рік, як і за попередній період, найбільш масовими злочинами у сфері господарської діяльності були ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (708 злочинів) та виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи голографічних захисних елементів (800 злочинів). Разом із тим, спостерігається зниження виявлених злочинів у сфері господарської діяльності, які й становлять основу економічної злочинності (на 25,8 % у порівнянні з 2017 роком). Найбільше зниження було характерне для виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи голографічних захисних елементів (21,8 %), зайняття гральним бізнесом (55,2 %), незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (28,6 %) та ін.

Зниження даних видів злочинності було обумовлено наступними негативними обставинами. По-перше, знизилася якість роботи правоохоронних органів у зв'язку із складнощами реформування міліції в Національну поліцію та створенням низки нових правоохоронних органів, які почали боротьбу за «сфери впливу». По-друге, постійно вдосконалюються способи приховування злочинів від правоохоронних органів. Дані фактори не дозволяють говорити про те, що зниження рівня розкриття пов'язано зі зниженням фактичної кількості скоєних злочинів. Відзначимо, що в нинішніх реаліях «трендом» серед злочинності стало прагнення закріпитися в органах влади, політики й економіки. Даному явищу сприяє відсутність з боку держави та суспільства ефективного контролю за утворенням, рухом і акумулюванням фінансових капіталів та матеріальних ресурсів.

Одним із показників покращення «якості» злочинів економічної спрямованості є збільшення розміру заподіяних даними злочинами збитків. Наприклад, незважаючи на зменшення у 2017 році кількості облікованих правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків та зборів (обов'язкових платежів) на 16,13 %, сума збитків від цих злочинів зростає у 3,23 рази.

Нині спостерігається тісний зв'язок між економічними злочинами та правопорушеннями з одного боку, і корупцією – з іншого. Корупція є основним способом приховування фактів тіньової економічної діяльності, в тому числі забезпечення функціонування кримінальної економіки. Між тіньовою економікою та корупцією існує складна взаємозалежність. За допомогою хабарів тіньові ділки впливають на державних службовців з метою приховування доходів, отриманих від незаконної діяльності. З іншого боку, частина доходів, отриманих від тіньової економічної діяльності спрямовуються на підкуп чиновників [87, с. 51]. Слід зазначити, що за офіційними даними кількість виявлених корупційних злочинів в Україні є незначною. Наприклад, у 2019 році кількість протоколів про корупційні правопорушення, направлених до суду, дорівнювала 11229. Штрафи були нараховані тільки відносно 5759 протоколів. Разом з тим, незважаючи на таку кількість, суми матеріальних збитків по зафіксованим правопорушенням є величезними.

Лише за 2019 рік встановлена сума матеріальних збитків, їх відшкодування та вилучення предметів злочинної діяльності за корупційні правопорушення склала 51,8 млрд. грн. Не дивлячись на це, експерти зазначають, що в Україні корупція завдає державі збитків на мільярди доларів США. Ми вважаємо, що слід погодитися з даними висновками. Відсутність податкових надходжень, викликаних корупцією та ухиленням від сплати податків, створює розрив між фактичним і потенційним надходженням податків, що, у свою чергу, збільшує дефіцит бюджету. Даний розрив є причиною різноманітних негативних наслідків для економіки країни: виникає заборгованість по заробітній платі для працівників бюджетної сфери;

припиняється фінансування соціальних державних програм, скасовуються соціальні виплати та пільги; урізаються витрати на довгострокові проекти та інноваційні програми і т.п.

Особливо від браку грошових надходжень страждають державні підприємства, які виробляють наукомістку продукцію. Гальмування в розвитку цих підприємств означає гальмування розвитку всього наукомісткого сектора економіки України та спад виробництва. В Україні більшість підприємств, що входять до наукомісткого сектору економіки, призупиняють наукові розробки через відсутність фінансування та замовлень. В жовтні 2014 року збанкрутувало Харківське державне авіаційне виробниче підприємство (ХАЗ). ХАЗ протягом багатьох років був одним з провідних підприємств на Україні, який мав повний цикл по виробництву літаків та авіаційної продукції. Станом на початок 2020 року на ХАЗ є задіяним 6 – 9 % усього наявного обладнання. Підприємство може випускати надлегкі літаки ХАЗ-30, випуск регіональних вантажо-пасажирських авіалайнерів Ан-140 та багатоцільових транспортних літаків Ан-74 не можливий.

У серпні 2015 року було припинено роботи на об'єкті «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод імені О.М. Макарова» (Південмаш). Південмаш є «флагманом» із виробництва вітчизняної ракетно-космічної продукції. Його зупинка стала одним із важких ударів по українській економіці. Станом на початок 2020 року Південмаш і ДП «Завод «Арсенал» є найбільш збитковими з усіх підприємств, підпорядкованих Державному космічному агентству України. Схожа ситуація спостерігається і на інших підприємствах цієї галузі, таких як КБ «Південне», ПАТ «Хартрон», НВО ім. М.В. Фрунзе та ін. І хоча дані підприємства працюють на межі рентабельності, через недостатність фінансування та замовлень вони – на межі закриття. Україна ще утримує позиції у низці сфер наукомісткої науки, але неминучий відтік кадрів, які не мають можливості реалізувати свої наукові плани, незабаром відсуне її у список другорядних держав, країн «третього світу». Україна може перетворитися на суто аграрну країну, проте аграрний сектор не

може становити значну частку ВВП європейської держави. Як показує досвід африканських країн і країн Латинської Америки – це, в тривалій перспективі, означає бідність населення і невисокий рівень соціальних стандартів [19].

Як ми вже зазначали, несплата податків є однією з причин виникнення бюджетного дефіциту. У свою чергу, рівень бюджетного дефіциту належить до найважливіших індикаторів економічної та фінансової безпеки будь-якої країни, в тому числі й України. Існують різні оцінки його граничного розміру, проте згідно з даними міжнародної статистики «нормальна» величина бюджетного дефіциту в індустріально розвинених країнах коливається в межах 3-4 % від розміру ВВП. В Україні спостерігається хронічний бюджетний дефіцит (табл. 2.14.).

Таблиця 2.14

Дефіцит бюджету в Україні у 2008 – 2018 роках (млн. грн.)

Рік	Сальдо (дефіцит бюджету)	Дефіцит бюджету від ВВП, %
2008	-12500,7	-1,32
2009	-35517,2	-3,89
2010	-64265,5	-5,95
2011	-23557,6	-1,79
2012	-53445,2	-3,79
2013	-64707,6	-4,45
2014	-78070,5	-4,98
2015	-45150,5	-2,28
2016	-70130,2	-2,94
2017	-47849,6	-1,60
2018	-59247,9	-1,66

Джерело: Міністерство фінансів України [227]

Для того, щоб компенсувати брак податкових надходжень та покрити загальні потреби у фінансуванні з державного бюджету, уряду доводиться збільшувати кількість державних позик, а Національному банку України проводити грошову емісію. Всі ці процеси змушують людей брати участь у тіньовій економіці, щоб уникнути необхідності сплачувати значні податки. Як результат, виникає «порочне коло», що спотворює економіку країни.

4. Тіньова економіка залучає до зони свого впливу все більшу кількість господарюючих суб'єктів. Підприємці можуть вижити в конкурентній боротьбі

лише при заступництві адміністративних структур, в іншому випадку вони опиняться у не вигідних умовах. Наприклад, пригнічуючи підприємства високими податками, уряд одночасно намагається підтримати деяких з них шляхом надання податкових пільг. Проте, це призводить до зворотного ефекту, оскільки досить часто пільги надаються тим суб'єктам господарювання, діяльність яких не завжди знаходиться в полі інтересів держави. Це змушує керівників додавати зусиль не в напрямі підвищення ефективності господарської діяльності їх підприємств, а до налагодження «тісних» стосунків з відповідальними чиновниками. З іншого боку, пільги розширюють розміри тіньової економіки, корупції, оскільки надають можливість пільговикам на законних засадах виводити з під оподаткування фінансові ресурси всіх зацікавлених партнерів на основі укладення фіктивних договорів. В результаті цього інші підприємства стають неконкурентноздатними [191, с. 64-65]. Таким чином, виникає ситуація, коли господарюючий суб'єкт або підкоряється законам тіньового бізнесу, або витісняється з ринку.

Відзначимо, що створивши «державу в державі» тіньова влада налагодила ефективний контроль тіньового бізнесу. Для багатьох господарюючих суб'єктів неформальні структури тіньового сектора економіки мають більшу корисність, ніж держава. Вони здатні надавати послуги, необхідні для ведення або розвитку економічної діяльності. Держава ж, в особі Державної фіскальної служби України та інших контролюючих органів виступає, швидше, як джерело невиправданих витрат, тобто сплата податків не супроводжується, з точки зору господарюючих суб'єктів, наданням конкретних послуг.

Посилення тіньового сектора економіки робить участь господарюючих суб'єктів у легальному секторі економіці малоприбутковою, а часто і нерентабельною справою.

5. Крім впливу на зменшення сплати податків, що спричиняє зростання державних позик та бюджетного дефіциту, тіньова економіка також негативно впливає на точність офіційних даних економічної статистики. Тому для

економістів дуже важливо не тільки розглядати, але й враховувати існування тіньової економіки при зборі статистичних даних.

Існування тіньової економіки робить офіційну статистику неточною, спотворює уявлення про справжню продуктивність економіки. Зокрема, офіційна статистика не враховує незареєстровані тіньові економічні процеси, що, у свою чергу, призводить до спотворення офіційно опублікованих даних ВВП. Отже, всі економічні показники, виражені у відсотках від ВВП, що використовуються при розрахунках, виявляються неточними. Навіть ми, посилаючись у даній дисертаційній роботі на офіційні дані Міністерства фінансів України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України та інших державних органів розуміємо, що статистична інформація не завжди відображає точні показники стану економіки України. Ці дані дозволяють нам виявити і проаналізувати лише загальну динаміку тієї частини економіки України, яка знаходиться в тіні. Наприклад, реальне значення дефіциту бюджету та державного боргу у відсотках від ВВП буде вищим від тих значень, якими оперує Міністерство фінансів України. З іншого боку, незареєстрована тіньова економіка впливає на недооцінку показника ВВП на душу населення, який часто використовується в якості показника рівня життя в країні та у якості міри порівняння між різними країнами.

Як ми вже визначили, високі податкові ставки стимулюють трудові ресурси до виходу з офіційної економіки в тіньову економіку. Відповідно, більшість робітників, які працюють у тіньовій економіці, не беруться до уваги офіційними даними, що розкривають проблеми зайнятості. В результаті, офіційно опубліковані статистичні дані щодо зайнятості не відображають справжню зайнятість на ринку праці, що, в свою чергу призводить, до спотворення рівня безробіття в країні та його переоцінки. Отже, інші економічні показники, пов'язані з безробіттям, такі як показники бідності, показники ефективності державного субсидування, статистика соціального забезпечення та ін., будуть спотворені.

Слід зазначити, що спотворюється й індекс споживчих цін, який вимірює середній рівень цін на товари та послуги в економіці за певний період. Індекс споживчих цін не включає в себе рівень цін у тіньовій економіці, який, як правило, виявляється нижчим, ніж в офіційній економіці. У зв'язку з цим реальний рівень інфляції в країні залишається невідомим і недооціненим, що призводить до спотворення відповідних економічних показників, таких як реальне економічне зростання, реальні відсоткові ставки та реальний обмінний курс.

Також негативний вплив на економіку держави тіньовий сектор завдає з боку грошового обігу. Не секретом є той факт, що люди, зайняті тіньовою економічною діяльністю, використовують у своїх операціях гроші. Збільшення розміру тіньової економіки призводить до пропорційного збільшення попиту на гроші в обігу. Оскільки розширення грошової маси визначається центральним банком на основі очікуваного зростання ВВП, то пропозиція грошей в обігу буде меншою, ніж попит. Невідповідність грошової маси попиту та пропозиції порушує рівновагу грошового ринку. Центробанк (в Україні – Національний банк України) для відновлення рівноваги повинен змінювати рівень відсоткових ставок, який, у свою чергу, впливає на інвестиції, зайнятість, обсяг виробництва та рівень доходів. Відзначимо, що активне використання даної політики, при постійній невідповідності грошової маси попиту і пропозиції, може призвести до потрапляння економіки в ліквідну пастку.

Ліквідна пастка – це ситуація, при якій ставка відсотка настільки низька, що люди воліють тримати гроші в готівковій формі (перевага ліквідності), а підприємці не збільшують інвестиції, оскільки подальше зниження відсоткової ставки неможливе [50, с. 424]. За ліквідної пастки зростає попит на гроші і посилюється інфляція, виникає «замок» інфляційних очікувань, які нагнітають ажіотажний попит, що спонукає людей позбавлятися грошей по причині різкого падіння їх купівельної спроможності. В 2014-2018 роках Україна перебувала в ліквідній пастці та не мала власних механізмів виходу з неї. Грошова політика,

спрямована на ліквідацію цієї пастки виявилася неефективною і призвела до девальвації національної валюти.

Різне знецінення гривні збільшує навантаження на державний бюджет України, борг зростає автоматично на величину «просідання» гривні. Не сприяють виходу з ліквідної пастки й зростання державних запозичень для покриття втрат від податкових надходжень унаслідок відходу економіки в тінь. Виникає конкуренція з приватним сектором банківських депозитів, які викликають зростання процентних ставок і, отже, збільшують вартість інвестицій. Ліквідна пастка в цьому випадку провокує інвестиційну пастку.

При інвестиційній пастці попит на інвестиції повністю нееластичний за ставкою відсотка. Інвестиційна пастка є наслідком песимістичної оцінки потенційними інвесторами перспектив розвитку, коли вони вважають, що вартість грошей настільки велика, що вірогідність отримати відповідну норму доходу на капітал занадто низька, а ризик втрати інвестицій суттєвий [122]. У зв'язку з цим потік інвестицій скорочується, й інвестори переходять на інші, більш перспективні ринки.

З урахуванням усіх цих негативних наслідків впливу тіньової економіки на економіку країни, уряд повинен приділяти більше уваги цьому явищу. На наш погляд, необхідно докладати більше зусиль для зменшення розміру тіньового сектора економіки та мінімізації його наслідків. Зменшення розміру тіньової економіки – не просте завдання, для цього потрібен час і реалізація низки економічних, правових та адміністративних заходів, а що найголовніше для цього потрібна політична воля вищого керівництва країни.

Тим не менш, ми вважаємо, що деякі негативні наслідки тіньової економіки, зокрема, ті, які пов'язані з даними офіційної статистики, можуть бути знижені навіть із незначними зусиллями з боку держави.

При розробці державної стратегії або програми розвитку тієї чи іншої галузі або сектора економіки обов'язково використовуються офіційні статистичні дані, при цьому ефективність таких розробок залежить від рівня точності цих даних. Оскільки, як ми вже з'ясували, офіційна статистика не

відображає реальний рівень економіки, фактичний результат впровадження державних стратегій і програм виявляється менш ефективним, ніж запланований. Уряд повинен спробувати зменшити розбіжність між офіційними та реальними показниками. Досягти цього можна лише в тому випадку, якщо у державі на всіх рівнях влади буде братися до уваги існування тіньової економіки, зокрема, при складанні різних програм і стратегій.

6. Тіньова економіка впливає на економічний розвиток областей та регіонів України. Незважаючи на дотаційну підтримку з державного бюджету багато областей та регіонів України перестають повноцінно розвиватися. Виникає економічний дисбаланс, нагнітається соціальна напруга, яка призводить до непередбачуваних наслідків.

Значна питома вага фінансової допомоги з вищестоящого бюджету в доходах місцевого бюджету продовжує провокувати негативні фактори. Зокрема, знижується відповідальність органу місцевого самоврядування у процесі вирішення питань місцевого значення, формуються умови для неефективного використання перерозподілених міжбюджетних трансфертів. Також це сприяє зниженню інтересу місцевих органів влади до пошуку внутрішніх джерел доходів, виникає дефіцит місцевих бюджетів та спокуса збільшувати обсяг витрат, що підтверджується не лише бюджетною практикою України, але й досвідом інших країн.

За останні роки тіньова економіка на Україні стала займати третину ВВП. Як зазначається в звітах Міністерства фінансів України в окремих галузях економіки цей показник значно вищий: у ритейлі тіньова економіка становить 60 %, у легкій промисловості 67 %. Відволікаючи масу трудових, матеріальних та фінансових ресурсів з легального сектору, тіньова економіка не дає можливості Україні й українському суспільству повноцінно розвиватися.

Підсумовуючи проведені дослідження, відзначимо, що в Україні на сучасному етапі її розвитку тіньова економіка з абстрактної загрози перетворилася на реальну. Основні негативні впливи тіньової економіки на економіку України полягають у наступному:

1. Тіньова економіка зменшує приплив грошових коштів до бюджету України у вигляді податків, скорочує потенційну базу оподаткування. Це призводить до: браку грошей у державному бюджеті України, нарощування позикових коштів та збільшення державного боргу України.

2. На території України під дією тіньової влади виникла «держава в державі», яка проникла у легальні сфери та суспільне життя. Відповідно, частина рішень у сфері економічної політики приймається врозріз із державними інтересами.

3. Тіньовий сектор економіки робить участь господарюючих суб'єктів у легальному секторі економіки малоприбутковою, а часто – й нерентабельною справою.

4. Тіньова економіка впливає на точність офіційних даних економічної статистики, спотворює уявлення про реальну продуктивність економіки України, ускладнює розробку адекватних державних стратегій або програм розвитку економіки.

5. Тіньова економіка впливає на економічний рівень розвитку областей та регіонів України, що спричиняє виникнення економічного дисбалансу, соціальної напруги та деструктивних явищ у масштабі всієї країни.

Висновки до розділу 2

У другому розділі дисертаційного дослідження розглянуті та вирішені теоретичні та практичні проблеми оцінки масштабів тіньової економіки та впливу тіньової економіки на економіку України. Проведений аналіз дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Було доведено, що оцінка тіньової економіки має багато методик. Але існуючі методики здебільшого є неточними, їх підрахунки приблизні та спотворені. Усе це робить застосування традиційних методів оцінки тіньової економіки приблизними. Тому потрібно намагатися відшукати нові універсальні індикатори і методи оцінки тіньової економіки або застосовувати їх у сукупності. Незважаючи на це, визначаючи розміри й динаміку тіньової економіки, нами був застосований інтегральний показник, який з найбільш повною достовірністю показує рівень тіньової економіки. За нашими оцінками, які супроводжуються описом методів, тіньова економіка становить близько 35 % від легальної (законної). З урахуванням існуючих методик були встановлені загальні тенденції розвитку тіньової економіки в Україні. На сьогоднішній день вони є критичними: тіньова економіка повністю інтегрувалася в офіційну економіку України, в ній переплетені найрізноманітніші інтереси, які, по суті, обумовлюють її розвиток.

2. В ході дослідження було встановлено, що в Україні тіньова економіка з абстрактної загрози перетворилася на реальну. На зменшення рівня тіньової економіки вплинули не розроблені в країні способи боротьби з нею, а фактичне зменшення реального ВВП. Основні негативні впливи тіньової економіки на економіку країни полягають у наступному: по-перше, тіньова економіка зменшує приплив грошових коштів до бюджету України у вигляді податків, скорочує потенційну базу оподаткування. Це призводить до: браку грошей у державному бюджеті України, нарощування позикових коштів та збільшення державного боргу України; по-друге, на території України під дією тіньової влади виникла «держава в державі», яка проникла у легальні сфери та

суспільне життя. Відповідно, частина рішень у сфері економічної політики приймається врозріз із державними інтересами; по-третє, тіньовий сектор економіки робить участь господарюючих суб'єктів у легальному секторі економіки малоприбутковою, а часто – й нерентабельною справою; по-четверте, тіньова економіка впливає на точність офіційних даних економічної статистики, спотворює уявлення про реальну продуктивність економіки України, ускладнює розробку адекватних державних стратегій або програм розвитку економіки; по-п'яте, тіньова економіка впливає на економічний рівень розвитку областей та регіонів України, що спричиняє виникнення економічного дисбалансу, соціальної напруги та деструктивних явищ у масштабі всієї країни.

РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ЗМЕНШЕННЯ РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

3.1. Зарубіжний досвід протидії тінізації економіки

В ході нашого дослідження особливий інтерес становить зарубіжний досвід, спрямований на боротьбу з тіньовою економікою, обмеження та запобігання її зростання. Досвід розвинених демократій актуальний для України, особливо з огляду на той шлях, який обрала наша країна. Слід зазначити, що Україна, яка знаходиться на середині шляху від командної економіки до ринкової, зобов'язана вчитися на досвіді, особливо на помилках тих країн, економіка яких давно перебуває «у повноцінному ринку».

Досвід США, Канади, центральноевропейських країн та ін. показує, що загалом державна надбудова в них розвивалася як інструмент захисту господарської діяльності. Випадання регулювання різних аспектів господарської діяльності з правового поля вело до дестабілізуючих процесів, одним із яких було зростання тіньової економіки. За кордоном давно прийшли до розуміння того, що тіньова економіка перебуває за межами правового поля і легальних методів, які позитивно регулюють конкуренцію в економіці; у нашій же країні даний факт став незаперечним лише після розпаду Радянського Союзу.

Принципова відмінність інституту конкуренції від приватної власності та інших ринкових інститутів полягає в тому, що вона внутрішньо нестійка, легко переростає в монополію і тому не може тривалий час існувати без цілеспрямованої політики держави щодо протидії монополіям та підтримки конкурентного середовища. Конкурентне середовище не може сформуватися самостійно, як наслідок узгоджених дій економічних суб'єктів або як побічний результат максимізуючої економічної поведінки індивідів. Дані обставини зумовлюють потребу в постійних зусиллях держави, спрямованих на створення конкурентних умов для інших суб'єктів ринку. Інститут конкуренції, таким

чином, втілює органічну єдність ринку і держави, які разом утворюють сучасну економічну систему [181, с. 107-108]. Управління інститутом конкуренції на державному рівні значною мірою визначає вільний вхід суб'єктів господарювання на ринок, мова йде про поширення суб'єктами своєї продукції (завоювання ринку), про відсутність нерівноправного субсидування державою інших суб'єктів господарювання тощо. Таким чином, досвід зарубіжних країн показує, що розвинене антимонопольне законодавство є одним із ефективних способів запобігання зростанню тіньової економіки.

Відзначимо, що досвід США у розвитку антимонопольного законодавства є, по суті, унікальним і корисним у процесі його адаптації до реалій України. На відміну від західноєвропейських країн, у США державний сектор ніколи не був визначальним, не здійснювалася великомасштабна націоналізація, відповідно до якої державне регулювання перетворювалося б на пряме державне управління. Американський уряд ніколи широко не застосовував політику заохочення картелізації, використовувану іншими країнами з метою посилення своїх позицій у конкурентній боротьбі на світовому ринку [72, с. 25]. У даних умовах основною формою регулювання господарської діяльності з боку держави стало антитрестівське законодавство. Основною метою антитрестівського законодавства було збереження чесних конкурентних взаємин серед суб'єктів господарювання шляхом обмеження корисливої політики великих монополій та монопольних конгломератів. Суть американського законодавства полягає в тому, що воно покликане захищати інтереси менших монополій від більших, оскільки при виникненні великих монополій та монопольних конгломератів конкуренція зростає й загострюється, що завдає шкоди вже самій державі. Основним правовим документом антитрестівського законодавства став Акт Шермана (1890). Акт зобов'язував федеральних прокурорів переслідувати такі злочинні об'єднання та встановлював покарання у вигляді штрафів, конфіскацій і позбавлення волі на термін до 10 років. Акт Шермана (з деякими змінами) на сьогодні є чинним і включений до ч. 15 пар. 1-7 Федерального Кодексу Сполучених Штатів [215].

Протягом наступних років антитрестівське законодавство розвивалося й ускладнювалося. Були прийняті Акт Клейтона (1914), Акт Робінсона-Патмана (1936), Акт Селлера-Кефопера (1950) та ін. Основним недоліком антитрестівського регулювання залишається: по-перше, сам процес розгляду, який дає великим монополістам (поки триває процес) можливість продовжувати займати монополіне становище та отримувати надприбутки; по-друге, законодавство не перешкоджає виникненню великих транснаціональних компаній, які, найчастіше, і стають надалі монополістами.

Антитрестівське законодавство існує не тільки в США, але і в європейських країнах. Європейська система дещо відрізняється від американської. Аналогічні закони діють у Канаді, Японії та інших країнах. Європейська система прийнята не лише в країнах Західної Європи (Англії, Франції та ін.), але й в Австралії, Новій Зеландії та інших країнах. В основі цієї системи (на відміну від Акту Шермана в США) не лежить принцип визнання монополії неправомірною. Визнаючи за монополією право на існування, закон бореться лише проти зловживань з її боку [36]. Діяльність фірм, запідозрених у монополії, перевіряється, а монополістичні зловживання припиняються шляхом накладення великих сум штрафів.

Наступним чинником, який обмежує зростання тіньової економіки, є посилення відповідальності за злочини в сфері оподаткування. Наприклад, в Німеччині, згідно з Положенням про податки основними податковими злочинами є:

- ухилення від сплати податків;
- порушення митних правил;
- підробка знаків сплати мита.

Згідно із законодавством, винний в ухилянні від сплати податків є той, хто незаконно домагається скорочення податкових пільг для себе або для іншого. Кримінальна відповідальність настає, якщо особа повідомляє фінансовим або іншим органам невірні чи неповні дані, які є важливими для оподаткування, або всупереч своїм обов'язкам не повідомляє їм такого роду

дані. Даний злочин карається позбавленням волі на строк до 5 років або штрафом. Покарання терміном від 6 місяців до 10 років загрожує тому, хто «з грубої своєкорисливості» домагається значного скорочення податків або значного обсягу податкових пільг. Таке ж покарання загрожує тому, хто зловживає повноваженнями посадової особи або використовує сприяння такої особи. Нарешті, таке ж покарання застосовується за використання підроблених або фальсифікованих документів [11, с. 87]. Порухення митних правил (аналог вітчизняної контрабанди) карається позбавленням волі на строк до 5 років або штрафом.

Цікавим з точки зору необхідності адаптації до вітчизняного законодавства є такий вид податкового злочину як «приховування особи, яка вчинила один із розглянутих вище злочинів, та приховування викраденого». Покаранням підлягає особа, яка заради власної вигоди або на користь третьої особи набуває або допомагає збуту товарів, прихованих від податку або митних зборів. Даний злочин карається так само, як і ухилення від сплати податків, причому покарання посилюється, якщо винний займається приховуванням у вигляді промислу. Якщо за вчинення одного з податкових злочинів винний засуджений до позбавлення волі на термін від 1 року і більше, то суд може позбавити його права займати державні посади на строк від 2-х до 5 років.

У США податкове законодавство, на відміну від країн Європи, передбачає кримінальну відповідальність не лише осіб, які ухиляються від сплати податків, а й посадових осіб та працівників податкової служби. Так, згідно із Зводом законів США, коли будь-яка особа, яка зобов'язана збирати, розраховувати та вносити будь-які податки, навмисно не збирає, неправильно розраховує та не вносить податок або розраховує його в зайвих розмірах, на неї накладається штраф до 10 тис. дол. та (або) позбавлення волі на термін до 5 років.

Особливістю кримінальної відповідальності є те, що вона настає як для фізичних, так і юридичних осіб (корпорацій) і не лише у випадках несплати ними податків, але навіть при спробі ухилитися від сплати податку. Будь-яка

спроба уникнути сплати податку передбачає, як правило, умисні дії, що виражаються у приховуванні або перекрученні інформації про доходи. Методом такого приховування є обман, шахрайство або пряма підробка. Всі злочини такого роду відносяться до розділу фелоній [11, с. 92]. Як зазначено у Зводі законів США: «Той, хто навмисне намагається будь-яким способом ухилитися від сплати або уникнути податку, передбаченого цим Зводом законів США, а також від сплати відповідного платежу, є винним у скоєнні фелоній і повинен бути покараний штрафом у розмірі до 100 тис. дол. або позбавленням волі на строк до п'яти років, або обома покараннями разом, зі сплатою понесених звинуваченням судових витрат» [223]. Для юридичних осіб (корпорацій) гранична сума штрафу збільшується до 500 тис. дол.

Будь-яка приватна особа, яка обманює свого роботодавця, надаючи йому неправдиву інформацію щодо податкових пільг або навмисно не надаючи таку інформацію, карається штрафом у розмірі 1 тис. дол. та/або позбавленням волі на строк до 1 року. Тяжкий злочин здійснює той, хто навмисно подає фальшиву декларацію або інший документ, що містить неправдиву інформацію, або підробляє підпис, запис у книзі тощо з метою приховування майна, приховує або спотворює відомості про доходи. Винний карається штрафом у розмірі до 100 тис. дол. та/або позбавленням волі на термін до 3 років; за участю корпорації штраф збільшується до 500 тис. дол. Податком обкладаються і випадкові доходи, тому особа, яка має намір не інформувати про такі доходи, здійснює місдмінор, що тягне за собою накладення штрафу до 10 тис. дол. та/або позбавлення волі на строк до 1 року [223]. На нашу думку, досвід США в аспекті відповідальності за несплату податків з випадкових доходів слід упровадити у вітчизняну практику. Згідно з даними Державної служби статистики України [229] у 2017 році чисельність неформально зайнятого населення у віці 15-70 років становила 3 млн. 695,6 тис. осіб, або 22,9 % від загальної чисельності зайнятого населення відповідного віку. За неофіційними даними, в Україні без оформлення трудових відносин працює не 3,7, а близько 4,3 мільйона осіб. Підкреслимо, що в нашій країні з кожним роком проводяться

заходи, спрямовані на боротьбу із зарплатами «в конвертах», але відчутних результатів вони не приносять. Таким чином, існує необхідність ефективного вирішення даної проблеми з іншого боку: слід боротися не лише з роботодавцями, які беруть на роботу людей без оформлення трудових відносин, а й безпосередньо з тими, хто отримує такий дохід, працюючи без офіційного оформлення. Такі працівники, по суті, стають власниками «випадкового доходу», відповідальність за який передбачена законодавством США.

Ще одним напрямом, який перешкоджає зростанню тіньової економіки, є введення жорстких заходів боротьби з відмиванням грошей. У законодавстві більшості розвинених держав передбачена кримінальна відповідальність посадових осіб банків за недотримання цих вимог і за сприяння у проведенні сумнівних та підозрілих банківських операцій, яка ґрунтується на Рекомендаціях FATF. FATF (The Financial Action Task Force) – група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей. FATF є міжурядовою організацією мета якої – розвиток і заохочення національної та міжнародної політики по боротьбі з відмиванням грошей і фінансуванню тероризму. Це основний орган із формування міжнародних стандартів для затвердження в країнах відповідних законодавчих та регулюючих актів у даних сферах. FATF видав 40 + 9 Рекомендацій з метою виконання даного завдання, а також низку додаткових документів, ревізія яких здійснюється, в середньому, один раз на п'ять років. На даний час до FATF входять 35 країн-учасниць та дві міжнародні організації. Україна членом FATF не є, хоча згідно Постанови Кабінету Міністрів України й Національного банку України від 28.08.2001 р. № 1124 [147] органи виконавчої влади, банківські та інші фінансові установи України повинні керуватися у своїй діяльності Сорока рекомендаціями Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей. Незважаючи на дану Постанову, Україна періодично потрапляє до «чорного списку» FATF. Даний список є переліком країн, які недостатньою мірою співпрацюють із FATF, відмовляються від взаємодії з даною організацією або підтримують міжнародний тероризм. На практиці внесення країни до «чорного

списку» має пряме відношення до банківської системи та міжнародної торгівлі. Будь-які платежі, які спрямовуються на користь суб'єктів, пов'язаних з країнами, які потрапили до списку, знаходяться під підозрою. У зв'язку з чим багато фінансових організацій з метою уникнення фінансових та іміджевих ризиків відмовляються здійснювати операції із суб'єктами з таких країн.

Завдяки наробках FATF на сьогодні в світовій практиці найбільш поширеною є «трифазна модель», яка передбачає поділ процесу легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, на розміщення, нашарування й інтеграцію. Залежно від схеми відмивання, яка визначається вимогами та можливостями злочинної групи, всі перераховані вище етапи легалізації можуть бути розпорочені як у часі, так і в просторі, охоплюючи кілька кредитно-фінансових установ у різних країнах.

Розміщення. Отримані в результаті вчинення злочину готівкові кошти фізично розміщуються в банках та небанківських фінансових установах (наприклад, валютні біржі) і конвертуються в інші мобільні фінансові інструменти (дорожні чеки, цінні папери, платіжні доручення). Розміщення готівки, як правило, здійснюється в територіальному віддаленні від місця її походження. Використовуючи можливості сучасної світової економіки, злочинні групи часто прагнуть розмістити гроші у банках країн з менш суворим регулюванням, а потім переводять ці кошти вже як «чисті» до банків із суворим регулюванням. Етап розміщення великих сум готівкових коштів – найбільш слабка ланка у процесі відмивання грошей. Незаконно отримані гроші найлегше можуть бути виявлені на даному етапі. Для ускладнення виявлення схеми легалізації злочинні групи використовують структурування – вид розміщення, коли значна сума готівкових коштів при внесенні до банку розбивається на невеликі суми для того, щоб не потрапити під вимоги місцевого законодавства щодо звітності про певні операції.

Нашарування – відділення виручки, отриманої в результаті злочинної діяльності, від її джерела за допомогою використання складного ланцюга фінансових операцій (численних переказів грошових коштів з однієї фінансової

установи до іншої, передчасної виплати ануїтету без урахування штрафних сум, кредитів із забезпеченням готівкою, акредитивів з фальшивими рахунками або накладними) для маскуванню джерела коштів, зриву «аудиторського сліду» та забезпечення анонімності. Злочинні групи прагнуть до того, щоб гроші перебували в русі, змінюючи їх форму та місцезнаходження для того, щоб ускладнити роботу правоохоронних органів. Якщо розміщення великих сум грошей відбулося успішно, то розкрити подальші дії «відмивачів» стає значно важче.

Інтеграція – повернення відмитої виручки в економічний оборот таким чином, що вона надходить до фінансової системи вже як законні кошти. Якщо «брудні» гроші не були виявлені на двох попередніх етапах, то зробити це на етапі інтеграції винятково складно [11, с. 82-83]. На основі цієї моделі FATF були вироблені спеціальні рекомендації для країн для ефективної боротьби з відмиванням грошей.

При цьому слід враховувати, що в країнах світу економічні компоненти можуть сильно відрізнятися між собою, а це не дає можливості встановити точну відсоткову цифру ефективності зменшення рівня тіньової економіки прямими методами контролю за рухом грошових мас в тіньовому секторі. Не існує єдиного ідеального підходу, але при цьому окремі типи й комбінації окремих напрямків політики у сфері боротьби з тіньовим капіталом можуть бути більш ефективними або мати меншу кількість побічних негативних наслідків при їх використанні в тій чи іншій країні. У даному випадку необхідно аналізувати досвід найбільш порівнянних країн: за рівнем економіки, населенням, територією, облаштуванням і т.п.

Слід зазначити, що контроль за тіньовим капіталом не є фактором, що зменшує тіньову економіку, він лише перешкоджає її зростанню. Тобто, сам контроль ніяк не замінить необхідність проведення адекватної, «здорової» та вивіреної економічної політики на мікро- і макрорівнях. Особливу увагу слід приділити антиінфляційним заходам, оскільки інфляція є супутником тіньової економіки і перебуває з нею в прямій залежності (зростання інфляції впливає на

зростання тіньової економіки). Незважаючи на це, контроль за рухом грошових мас повинен бути повним, оскільки вибіркковість контролю окремих сегментів тіньової економіки призводить до того, що тіньові суб'єкти переходять у менш контрольовані сегменти або знаходять лазівки для продовження тіньової діяльності. Даний фактор є причиною зростання нових форм і видів контролю, що в кінцевому підсумку лягає тягарем на державний бюджет, оскільки вимагає все більших фінансових витрат.

Для України показовим є досвід Китаю, який з метою зниження фінансових ризиків та підтримки здорового ділового середовища ввів тотальний контроль над рухом капіталу, чим і запобіг масовим економічним операціям, пов'язаним із тіньовим сектором економіки [189].

Протягом 1994-1997 рр. міжнародні резерви КНР різко зросли, склавши від 5,8 до 11-місячної норми платежів з імпорту, завдяки сильному платіжному балансу та масштабній інтервенції з підтримки стабільності номінального валютного курсу вітчизняної валюти по відношенню до долара США. Ці результати мали місце в рамках фінансової системи, яка має серйозні недоліки і характеризується відносно слабкими стандартами обліку. В той час як Китай мав змогу підтримувати стабільність своєї валюти в ході Азіатської кризи, відтік капіталу і зростання незаконних економічних операцій в кінці 1997 року та на початку 1998 р. стали серйозною державною проблемою. Зокрема, влада встановила, що протягом першої половини 1998 р. відтік капіталу за допомогою незаконних поточних операцій склав 11,9 млрд. дол. Потім було здійснено перевірку документації, пов'язаної з 51900 поточних міжнародних платежів, зроблених у першій половині 1998 р., 13900 з яких виявилися незаконними [4]. За підсумками перевірок владою Китаю було прийнято рішення про посилення заходів валютного контролю та контролю за рухом капіталу. Були розроблені наступні заходи:

- введені додаткові вимоги до перевірки операцій за рахунком руху капіталу;
- підвищені загальні вимоги до документації;

– введені систематичні перевірки поточних операцій з метою виявлення прихованих угод з тіншовим капіталом.

Завдяки вищевказаним заходам влада прагнула гарантувати дотримання зобов'язань перед МВФ, узятих на себе в 1996 р. Дані заходи призначалися для запобігання незаконному витоку капіталу і, в кінцевому рахунку, підтримання стабільного валютного курсу. При цьому в червні 1999 р. влада обмежила зарубіжні операції з юанем, заборонивши місцевим банкам акцептування грошових переказів, надісланих у країну в національній валюті. Така дія допомогла запобігти нелегальному вивезенню юаня за межі Китаю і була частиною зусиль щодо ускладнення офшорної торгівлі юанем китайськими фінансовими установами. З метою зниження фінансових ризиків та підтримки здорового ділового середовища влада також вживала заходів, які сприяли більш ефективній дії валютного контролю. Вони включали в себе:

- кроки щодо збільшення прозорості регулюючої структури;
- введення рейтингової системи для зовнішньоторговельних компаній;
- створення комп'ютерної мережі для прискорення перевірки документів з імпорту;
- суворі штрафи за шахрайство [11, с. 85].

Введення даних заходів повинно було привести до зменшення навантаження на легальний бізнес, який займається імпортом-експортом, шляхом суворого застосування валютного контролю, законів та регулювання прихованих операцій. Відзначимо, що заходи показали себе з кращого боку. Їх недоліком було те, що в короткостроковій період вони знизили активність зарубіжних інвесторів, але після декількох років, коли «правила гри» стали всім зрозумілими, ділове середовище Китаю почало активно розвиватися. Слід зазначити, що дані заходи, поряд з іншими заходами, які проводяться владою Китаю в економічній сфері, призвели до того, що на сьогоднішній день економіка Китаю є другою економікою світу за номінальним ВВП і першою – за паритетом купівельної спроможності.

Продовжуючи наше дослідження, слід підкреслити той факт, що зарубіжні країни, усвідомлюючи взаємозв'язок тіньової економіки та корупції, намагаються організувати комплексну протидію останній. Для цього були створені спеціальні структури й органи, залучені міжнародні організації, які становлять на сьогоднішній день інституційні основи міжнародної системи деактивації тіньової економіки. Розуміючи важливість боротьби з корупцією, як одного з основних елементів розвитку тіньової економіки, міжнародними організаціями були розроблені правові акти, що сформували законодавчий фундамент антикорупційної стратегії для країн, які ратифікували дані акти та прийняли їх за основу в своїй внутрішній політиці. Такими актами стали:

– Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27.01.1999 р. № ETS 173 [69] (ратифікована Україною 18.10.2006 р. [135]);

– Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000 р. [60] (ратифікована Україною 04.02.2004 р. [133]);

– Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 р. [61] (ратифікована Україною 18.10.2006 р. [134]).

Ефективність вжитих заходів організаціями та органами державного й міжнародного рівнів, які займаються в даний час питаннями протидії корупції, значною мірою залежить від узгодженості їх діяльності та наявності певного координаційного механізму деактивації тіньової економічної діяльності. Як правило, на практиці необхідна взаємодія забезпечується шляхом участі представників національних та міжнародних організацій і органів у спільних заходах, наприклад, у розробці відповідних антикорупційних кампаній. Крім того, діяльність зарубіжних інститутів деактивації тіньової економіки полягає в розробці правових актів для реалізації на їх основі комплексу заходів, що протидіють процесу максимізації економічної вигоди в тіньовій економіці. Підсумком їх функціонування є сформоване в економічних суб'єктів усвідомлення складності ведення тіньового бізнесу, що стає головним мотивом активізації та залучення економічних суб'єктів до легального сектору

економіки [179, с. 106]. Відзначимо, що інституційне середовище деактивації також доповнюють органи, що забезпечують зворотний зв'язок із громадськістю, до них відносяться громадські неурядові, некомерційні організації та мультинаціональні корпорації. Такі органи, як правило, оцінюють ефективність реалізованого механізму, координують урядові органи під час розробки ефективних норм і правил, створюють єдине інформаційне поле для прозорої взаємодії економічних суб'єктів (підприємців, держави та громадян), при якому використання корупції є ускладненим. Прозорість взаємодії економічних суб'єктів мінімізує інформаційну асиметрію ринку і тим самим ускладнює використання ними корупції для максимізації своєї економічної вигоди [180, с. 104]. Оскільки різним організаціям та корпораціям часто доводиться вести частину своєї діяльності за кордоном, то велике значення мають рейтинги корупції, які складають неурядові міжнародні організації по окремих країнах. Дані рейтинги є частиною інформаційного поля, яке спрямоване на підвищення інформованості громадськості про рівень корупції у тій чи іншій країні. За такими рейтингами особливо пильно стежать інвестори, і країни, щоб уникнути втрати капіталовкладень, прагнуть у своїх національних антикорупційних стратегіях передбачити підвищення прозорості влади, функціонування державних установ та службовців, незалежність судових органів і багато іншого.

В зарубіжних країнах для знищення корупційних ланцюжків «прийняті на озброєння» такі заходи:

- створення спеціального органу що займається розслідуванням фактів корупції;
- обмеження для державних службовців щодо зайняття приватним підприємництвом та участі в будь-якій діяльності, що приносить дохід (окремі обмеження поширюються також і на близьких родичів службовця);
- створення незалежних судових органів (у деяких країнах створюється окремий суд, який займається справами, пов'язаними з корупцією);
- підготовка висококваліфікованих кадрів для державних органів;

- створення для державних службовців високого рівня соціального, правового й матеріального забезпечення;
- введення високих етичних стандартів для державних службовців;
- усунення адміністративних бар'єрів для бізнесу;
- створення для громадян можливості вільно повідомити про факт хабарництва (через сайти, «гарячі» лінії і т.п.);
- підвищення обізнаності громадськості про роботу державних органів та державних службовців;
- значні санкції для службовців, які беруть участь у корупційних схемах (конфіскація майна, позбавлення волі, страта) і т.п.

Дані заходи в різних комбінаціях використовуються у своїх державних антикорупційних програмах країнами, які перебувають у стані боротьби з тіньовою економікою. Наприклад, в Ізраїлі антикорупційна атмосфера забезпечується системою «певного дублювання моніторингу» за можливими корупційними діями. Він здійснюється урядовими організаціями та спеціальними підрозділами поліції, відомством Державного контролера, що є незалежним від міністерств і державних відомств, та громадськими організаціями типу «Відомства за чистоту уряду». Дані організації досліджують можливі корупційні прояви, а в разі їх виявлення – інформують органи розслідування. Причому отримана інформація повинна в обов'язковому порядку доводитися до відома громадськості. В Ізраїлі, у зв'язку із значними соціальними пільгами для чиновників та неминучістю суворого їх покарання при виявленні випадків корупції, низова корупція практично відсутня. Доведених до суду корупційних злочинів в Ізраїлі не більше 5 %, проте репутація людини, яка має відношення до корупційного скандалу, вкрай небажана [37, с. 103]. Схожа система діє і в Нідерландах.

Система руйнування корупційних зв'язків у Нідерландах дозволяє досягти мінімальної інформаційної асиметрії. Важливим інституційним заходом є моніторинг можливих точок виникнення корупційних дій у державних та громадських організаціях і суворий контроль над діяльністю осіб,

які перебувають в даних точках. Зібрана та проаналізована інформація дозволяє здійснювати підбір осіб на посади, небезпечні з точки зору корупції [180, с. 106-107]. Крім цього, в країні діють наступні процедурні та інституційні заходи, спрямовані на запобігання корупції:

- покаранням за корупцію є заборона подальшої роботи в державних органах, із втратою службовцем усіх зароблених пільг та привілеїв;
- розвинена система заохочення за виконання службовцем своїх обов'язків суворо в рамках закону;
- для боротьби з корупцією створено спеціальний орган, який володіє значними повноваженнями щодо виявлення випадків корупції.

Швеція до середини ХІХ століття вважалася країною, наскрізь ураженою корупцією. Але після прийнятого елітою і керівництвом країни стратегічного рішення про повну модернізацію країни, в ній був розроблений і почав виконуватися комплекс заходів, спрямованих на повне вилучення меркантильних міркувань у чиновників. Держрегулювання було засновано на стимулах чесного і відповідального управління – через податки, пільги та субсидії, а не за допомогою заборон і дозволів, одержуваних з тих чи інших органів влади. Для громадян було відкрито доступ до внутрішніх документів державного управління, що дозволило всім бажаючим розуміти, як працює держава, а головне – була створена незалежна й ефективна система правосуддя. Одночасно шведський парламент і уряд встановили високі етичні стандарти для чиновників і стали домагатися їх виконання. Лише через декілька років чесність стала престижною нормою серед державної бюрократії. Заробітні плати чиновників спочатку перевищували заробітки робітників у 12-15 разів. Однак з часом цілеспрямованими зусиллями уряду країни дана різниця знизилася до двократної. Сьогодні у Швеції один із найнижчих рівнів корупції в світі. У Швеції велику роль у протидії корупції відіграють церква і громадська думка, завдяки яким у цій країні з підозрою поставляться до будь-якого бізнесмена, який зумів за короткий період отримати дуже високий дохід, або до чиновника, доходи якого є суттєво нижчими від витрат. Громадська

думка перетворить такого бізнесмена в «недоторканного», оскільки йому ніхто не буде довіряти ні в бізнесі, ні у побутовому спілкуванні. І громадська думка, в першу чергу, змусить такого чиновника піти з посади та не дозволить йому ніколи більше отримати роботу ні на державній службі, ні у приватному бізнесі. Громадська думка перетворила прояви корупції і в приватному бізнесі, і у державному управлінні на вкрай рідкісне явище. Ніякими заходами законодавчого регулювання або навіть кримінальними покараннями такого результату досягти не вдалося б [43, с. 15-16].

У ПАР рівень корупції сьогодні нижчий, ніж у багатьох європейських державах. Домоглися цього за допомогою прийняття нових законів (зокрема, зобов'язавши уряд звітувати перед парламентом), обов'язкового подання чиновниками і депутатами майнової декларації, максимальної відкритості державної системи. Наприклад, у ПАР регулярно проводяться публічні засідання державного комітету з контролю за витрачанням державних коштів. Інший приклад – Ботсвана. Там із зростанням корупції допомогли впоратися наступні заходи: прийняття законів, пов'язаних з підвищенням заробітної плати чиновникам з одночасним скороченням їх кількості та спрощенням структури державних установ, а також негайні й невідворотні санкції за будь-які прояви корупції [29].

Сьогодні Сінгапур є однією з найбільших «чистих» в корупційному відношенні азіатських держав. Влада Сінгапуру дійсно змогла створити ефективний механізм боротьби з корупцією, який реально діє і дає результати. Боротьба з корупцією тут ведеться безперервно. Про це свідчить наявність постійно діючого спеціалізованого органу по боротьбі з корупцією – Бюро з розслідування випадків корупції, засноване у 1952 році. Бюро перевіряє випадки зловживань серед державних чиновників та повідомляє про них відповідним органам для вжиття необхідних заходів у дисциплінарній сфері. Також бюро вивчає методи роботи потенційно схильних до корупції державних органів з метою виявлення можливих «слабостей» в системі управління. Якщо з'ясується, що подібні прогалини можуть призвести до корупції та

зловживань, Бюро рекомендує вжиття відповідних заходів начальникам таких відділів. Головна ідея антикорупційної політики Сінгапуру полягає у «прагненні мінімізувати або усунути умови, які створюють як стимул, так і можливість схиляння особистості до скоєння корумпованих дій». Це досягається за рахунок цілої низки антикорупційних принципів, наприклад:

- оплата праці державних службовців відповідно до формули, прив'язаної до середньої заробітної плати успішно працюючих у приватному секторі осіб;

- суворі заходи вживаються по відношенню до обох сторін: і тих, хто дає хабара, і тих, хто його бере;

- контрольована щорічна звітність державних посадовців з відомостями про їх майно, активи та борги;

- суворий розгляд справ про корупцію саме відносно високопоставлених чиновників для підтримки морального авторитету непідкупних політичних лідерів;

- жорстке забезпечення режиму конфіденційності для секретної інформації та захист інформаторів, які повідомляють про випадки корупції;

- ротація чиновників, непередбачені перевірки «за методом випадкових чисел»;

- ліквідація зайвих адміністративних бар'єрів для розвитку економіки;

- кожні 3-5 років – моніторинг, аналіз та перегляд антикорупційних заходів [112].

В іншій азіатській країні – Японії пріоритетним у сфері протидії корупції є:

- вивірена кадрова політика, заснована на принципі меритократії;

- підзвітність політичного керівництва;

- створення для службовців гідного рівня матеріального забезпечення за допомогою високої заробітної плати та розвиненої системи стимулів;

- створення системи соціально-правового контролю та морального впливу на державних службовців з боку громадянського суспільства.

Таким чином, проведений нами аналіз дозволяє зробити висновок, що «єдиного рецепту» боротьби з корупцією не існує. Але існує безліч успішних прикладів і методів, які вже впроваджені на практиці і довели свою ефективність. Україна завжди характеризувалася тим, що могла увібрати в себе успішний закордонний досвід, не соромилася вчитися у інших. Як влучно зазначив у своїх віршах Т.Г. Шевченко «... учітесь, читайте, і чужому навчаєтесь, ...». Українцям слід пам'ятати про свій особливий менталітет, гуманізм та повагу до особистості. Все сказане повною мірою відноситься й до ефективної практики боротьби з корупцією.

На нашу думку з усього наведеного вище зарубіжного досвіду перспективними в нашій країні будуть наступні заходи: по-перше, політична воля, метою якої повинна бути боротьба з корупцією по всій горизонталі та вертикалі влади, і сформована на її основі єдина державна антикорупційна політика; по-друге, створення атмосфери прозорості в роботі державних органів та службовців; по-третє, організований контроль з боку громадянського суспільства за роботою державного апарату; по-четверте, жорстка регламентація роботи різних антикорупційних органів України, які в цілому не виконують своїх правоохоронних функцій, а виконують винятково політичні функції, поділ їх повноважень та припинення боротьби за «сфери впливу». Дані положення, на нашу думку, є фундаментом для успішної боротьби в Україні з корупцією зокрема, та з тіньовою економікою загалом.

В цілому, зарубіжний досвід впливу на тіньову економіку показує, які помилки не слід робити і в яких умовах певні заходи стають більш ефективними. Урахування такого зарубіжного досвіду дозволить Україні істотно знизити рівень тіньової економіки в середньостроковій перспективі. Але для цього необхідна не лише, як ми вже відзначали вище, політична воля, а й цілеспрямована, довгострокова партнерська робота органів влади, бізнесу та громадянського суспільства.

3.2. Напрями зменшення тінізації економіки України

В сучасних реаліях функціонування економіки України вже немає сенсу заперечувати необхідність пошуку адекватних шляхів зменшення тіньової економіки. При цьому слід враховувати, що в Україні до розряду «тіньовиків» потрапляють «рядові» підприємці, не пов'язані з кримінальними структурами, що ставить перед державою проблему вибору різних методів боротьби з окремими видами тіньової економіки; по-друге, тіньова економіка вже поглинула і продовжує акумулювати суми, еквівалентні десяткам мільярдів доларів США.

В ході нашого дисертаційного дослідження, аналізуючи тенденції та характер розвитку «тіньової економіки» в Україні, ми прийшли до розуміння того, що головною проблемою ситуації, що склалася, став різкий перехід від планової економіки до ринкової. Неповне опрацювання правових актів, а, як наслідок, і реформ у різних сферах і галузях, мають ефект негативного накопичення, результатом якого є затягування періоду переходу економіки України у повноцінну ринкову. Таким чином, формуючи шляхи зменшення тіньової економіки слід враховувати кілька обставин. Перше – не можна зменшити тіньову економіку за допомогою повернення до адміністративно-розподільчої системи економіки; жорсткий централізм та монополія держави в принципі неможливі, оскільки Україна обрала свій шлях у рамках побудови демократичного і європейського суспільства. Друге – ринкова економіка в тому її вигляді, яка існує на даний момент в Україні, довела свою дефектність, що наштовхує на думку про необхідність зменшення обсягів тіньової економіки шляхом реформування економіки в цілому з висуненням на перший план інтересів вітчизняних виробників.

В Україні до неформального сектору економіки станом на кінець 2019 року було залучено від 4 до 6 млн. чоловік. Ці люди отримують стабільний дохід, який вочевидь перевищує зарплату будь-яких найманих працівників (рівних з ними по кваліфікації) з легального сектору економіки. Дана обставина

є основною причиною, яка спонукає звичайних громадян України брати участь у тіньовій діяльності. Наприклад, в Україні поширений такий вид тіньових схем, як переведення грошей у готівку з використанням фірм-одноденок. Існують цілі розгалужені структури, які займаються лише даним видом діяльності. Нижчою ланкою в даних організаціях є «знімачі» – люди які ходять по відділеннях банків і знімають з рахунків певні суми грошей. Їхній заробіток становить приблизно 0,05 % від розміру знятої готівкової маси. В середньому такий «знімач» отримує від 8 до 10 тис. грн. на місяць – як бачимо, вигода від участі в тіньовій діяльності є очевидною. У зв'язку з вищевикладеним необхідно знайти такий підхід у боротьбі з тіньовою економікою, який буде враховувати дані обставини і зможе забезпечити належні умови розвитку підприємництва, а також можливість звичайним людям заробляти собі на життя, а не на існування. При цьому такий підхід повинен враховувати й розмежовувати капітали кримінальних елементів та капітали «сірих» тіньовиків-підприємців.

Збалансована розумна податкова політика. Ми вважаємо, що з метою культивування на території України сприятливих умов господарювання необхідне послаблення податкового режиму, відповідність умов легітимної діяльності репресивним санкціям у випадку її порушення, тобто запровадження розумної податкової політики. В поняття «розумна податкова політика» ми вкладаємо необхідність дотримання балансу між інтересами держави та інтересами платників податків, що дозволить розвивати вітчизняну економіку і підтримувати необхідний рівень соціальних витрат. Модель такої політики на практиці є певним компромісом. Вона характеризується досить збалансованим рівнем податкового навантаження, що дозволяє не придушувати розвиток економіки. Використання такої політики характерно в основному для високорозвинених країн (США, Великобританії, Канади та ін.). Такі країни змушені підтримувати достатній рівень соціального забезпечення, тому прибуткові і майнові податки, страхові платежі тут досить високі. А розумні податки на виробництво і споживання їм необхідні в першу чергу для

збереження конкурентних позицій своїх товарів на існуючих світових ринках і захоплення пріоритетного положення на ринках, які формуються. Підвищення адресності податкових преференцій і регулювання галузевого податкового навантаження дозволяє їм здійснювати структурну перебудову економіки відповідно до перспективних потреб світового ринку: дестимулювати подальший розвиток застарілих виробництв і стимулювати розвиток нових виробництв [85].

На нашу думку податкова політика, яка на сьогоднішній день реалізується в нашій країні, є одним із істотних факторів, що провокують зростання тіньової економіки. Неможливість досягнення поставлених перед податковою політикою цілей є закономірністю того, що в умовах економічної слабкості держави уряд намагається впровадити на практиці податкові моделі економічно сильних і стабільних країн, без урахування реального економічного обґрунтування таких заходів в українських реаліях. Дані моделі характеризуються складністю своєї структури та високими податковими ставками, і можуть ефективно працювати лише при високому рівні розвитку інститутів влади й суспільства. Важливим є і якісне забезпечення податкових органів технікою, кадрами, інформацією і т.п. Якщо забезпечення неповне або воно здійснюється за залишковим принципом (центральні органи забезпечуються у повному обсязі, периферія – «як доведеться»), а державні інститути не розвинені, то високі податкові ставки будуть коригуватися тіньовою економікою та корупцією. Така ситуація спостерігається і в нашій країні, як і в багатьох країнах СНД.

При цьому економічні дослідження стверджують, що скорочення податкового тягара вплине на розміри тіньової активності підприємств. Якщо податковий тягар буде зменшено, то більше половини підприємств (54 %) мають намір повністю відмовитися від роботи в тіньовому секторі. Ще 32 % підприємств мають намір істотно скоротити масштаби тіньової діяльності. У свою чергу, підприємства з відносно невеликими розмірами тіньової активності більшою мірою готові скорочувати свою тіньову діяльність у відповідь на

істотне зниження податкового тягара. Серед підприємств, розмір тіньової активності яких становить менше 10 %, у відповідь на зниження податкового тягара близько 70 % підприємств мають намір повністю відмовитися від роботи в тіньовому секторі і ще 20 % підприємств мають намір істотно скоротити масштаби тіньової діяльності. Водночас, серед підприємств із розміром тіньового обороту вище 34 % лише 35 % підприємств мають намір повністю відмовитися від роботи в тіні і 48 % – істотно скоротити розміри тіньової діяльності [93]. Слід зазначити, що зменшення податкових ставок не тільки виступить фактором зменшення тіньової економіки, а й позитивно вплине на розвиток вітчизняного бізнесу. Більше половини усіх підприємств у відповідь на зниження податкових ставок збільшать темпи зростання бізнесу шляхом залучення звільнених капіталів у сферу свого розвитку та завоювання нових ринків збуту і розширення вже наявних. Зниження податкових ставок сприятиме збільшенню обсягу збору податків, що у свою чергу підвищить дохідну частину державного та місцевих бюджетів і збільшить фінансування соціальних сфер, таких як охорона здоров'я, освіта, культура.

Високі податки із заробітної плати та соціальні відрахування також породили масову тінь в оплаті праці, зарплата «в конвертах» давно стала в Україні звичним явищем. Найбільша «тінь» сьогодні спостерігається у сфері роздрібною торгівлі. Основна причина все та ж – непомірний податковий тягар. На сьогоднішній день податкова політика держави ніяк не дозволяє приватному капіталу працювати на легальну економіку країни. Наприклад, для того щоб працівник отримав мінімальну заробітну плату (станом на січень 2018 року), роботодавець повинен витратити 4542 грн. (3723 – мінімальна заробітна плата + 22 % або ж 819 грн. – єдиний соціальний внесок). У свою чергу, працівник із 3723 грн. «чистими» отримає лише 2997 грн. (відрахування до бюджету складуть 670,14 грн. (ПДФО) та 55,85 грн. (військовий збір)). Як показують дані статистики, в Україні мінімальну заробітну плату в грудні 2017 року одержували 6,6 % штатних працівників. При цьому з метою уникнення зростання податкових витрат багато підприємств «по документах» уже

перевели своїх працівників на неповний робочий день – на «пів ставки» або «чверть ставки», але фактично працівники продовжують працювати повний день і отримують частину зарплатні «в конвертах». Дана ситуація не може не викликати побоювання, оскільки державою анонсоване постійне зростання мінімальної заробітної плати, що автоматично призводитиме до зростання відрахувань, здійснених роботодавцем та працівником, тобто буде провокувати роботодавців переводити працівників на «конвертну» оплату праці.

Підкреслимо, що введення того ж ПДВ в Україні прямо суперечило світовому досвіду. Замість поступового зростання ставки з мінімально можливої до оптимальної відразу була введена максимально можлива ставка (28 % до оподаткованого обороту, 22 % при реалізації товарів (робіт, послуг) за регульованими цінами й тарифами, що включають податок) [192]. Еволюція стандартних ставок ПДВ у світовій податковій практиці відбувалася від рівня 8-10 % (Австрія, Англія, Данія, Туреччина, Німеччина) до нинішніх 19-21 % в Іспанії, Німеччині та 20-23 % у Великобританії, Греції, Італії, Франції. Найвища ставка ПДВ у 25 % встановилася в Данії та Швеції, при цьому частка ПДВ в загальних податкових доходах у Швеції найнижча – всього 13 %. Світовий досвід справляння ПДВ показав, що через високі фіксовані витрати та адміністративну складність даного податку його оптимальна ставка повинна становити 12-18 % [86].

Ми вважаємо, що «правила фіскальної гри» повинні: базуватися на реальних показниках економіки України; враховувати структурні, макроекономічні тенденції у середньостроковій та довгостроковій перспективі; спиратися на зростання обсягів промислового виробництва й торгівлі і т.д.

Дослідження проведені зарубіжними економістами пов'язані із макроекономічним та мікроекономічним моделюванням, засновані на даних по декількох країнах, показують, що основними рушійними силами, що визначають розмір і зростання тіньової економіки, є зростаючий тягар податків і виплат соціального страхування в поєднанні зі зростаючими обмеженнями на офіційному ринку праці.

Податки і відрахування на соціальне страхування збільшують вартість робочої сили в офіційній економіці і, отже, є ключовими факторами, що сприяють зростанню тіньової економіки. Чим більша різниця між загальною вартістю робочої сили в офіційній економіці і прибутком від роботи після сплати податків, тим більше стимулів у роботодавців і працівників уникати цієї різниці і брати участь в тіньовій економіці.

У кількох дослідженнях, в тому числі проведених Ф. Шнайдером та Д. Енсте були отримані переконливі докази того, що податковий режим впливає на тіньову економіку. В Австрії тягар прямих податків (включаючи виплати по соціальному страхуванню) справив найбільший вплив на зростання тіньової економіки. Досвід Канади показує, що громадяни країни в міру зростання чистої заробітної плати в офіційній економіці все менше працюють в тіньовій економіці. У цьому дослідженні також наголошується, що там, де люди вважають ставку податку занадто високою, збільшення (граничної) ставки податку призведе до зниження податкових надходжень. Інші дослідження показують аналогічні результати для скандинавських країн, Німеччини та США. Проведений аналіз показав, що при збільшенні граничної ставки податкового тягара на один процентний пункт, за інших рівних умов, тіньова економіка зростає на 1,4 процентних пункту [219]. Зважаючи на те, що в 2019 році податковий тягар в Україні знаходиться на рівні 45,2 %, його зменшення на 10 % може призвести до зменшення рівня тіньової економіки на 14 %. Зауважимо, що для максимального зменшення рівня тіньової економіки завдяки зменшенню рівня податкового тягара ми також пропонуємо зменшити час, необхідний для оформлення та сплати податків, тобто полегшити платникам податків організаційні аспекти по їх сплаті.

Репатріація капіталів. Тіньова економіка в Україні досягла гігантських масштабів і перевищила навіть рівень тіньової економіки Російської Федерації, яка завжди вважалася «лідером» у даній сфері. Але варто враховувати те, що в РФ величезний «запас міцності», гігантські поклади вуглеводнів та інших ресурсів, і виходячи з цього тіньова економіка може функціонувати на її

території тривалий час, поступово руйнуючи державу. У нашій же країні немає таких ресурсів, «запас міцності» давно вичерпаний і тіньова економіка вже привела до незворотних деструктивних наслідків усередині країни, що в кінцевому рахунку може стати причиною знищення України як країни або становлення її як протекторату іншої держави. Тіньова економіка вже давно стала однією із загроз для національної безпеки, сама держава виявилася залученою в тіньову діяльність. У зв'язку з цим ми пропонуємо щодо українців, які збагатилися незаконним шляхом та вивели свої незаконно отримані активи за кордон, використовувати процедуру репатріації капіталів з перетворенням їх на реальний інвестиційний ресурс нашої країни. Ми виступаємо за активізацію міжнародного співробітництва в цілях репатріації незаконно вивезених капіталів.

Ми вважаємо, що потрібна спеціальна програма, яка дозволить втілити процедуру репатріації в життя. Її можна розробити з огляду на міжнародний досвід та можливості нашої країни. Акцентуємо увагу на тому, що використовуючи норми Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 р. [61] процедуру репатріації капіталу застосовували не тільки провідні країни світу, а й такі як Замбія, Нігерія, Перу та ін. Ці країни спромоглися провели процедуру репатріації капіталу з Англії, Люксембургу, США, Швейцарії та ін. Слід зазначити, що існують різноманітні правові заходи, спрямовані на повернення активів. Вони включають в себе наступні механізми:

- кримінальне переслідування і конфіскація на території держави, слідом за якою слідує запит про надання взаємної правової допомоги з метою виконання постанови в іноземній державі;
- конфіскація поза межами кримінального провадження, за якою слідує запит про надання взаємної правової допомоги або інші форми міжнародної допомоги з метою виконання постанови в іноземній державі;
- цивільні позови, включаючи офіційну процедуру банкрутства;
- кримінальне переслідування і конфіскація або конфіскація поза межами кримінального провадження, які здійснюються за ініціативою іноземної

держави (потрібно, щоб злочин підпадав під юрисдикцію цієї країни; також необхідна співпраця з боку юрисдикції, яка постраждала від злочинів, пов'язаних з корупцією);

– адміністративна конфіскація [15, с. 24-25].

Крім цього, на рівні міждержавних взаємин необхідно укласти з іншими країнами міжнародні договори, які будуть спрямовані на реалізацію можливості повернення таких капіталів в Україну.

На сьогоднішній день багатьох бізнесменів від здійснення інвестицій в Україну стримує небезпека переслідування з боку кримінальних структур та правоохоронних органів. У зв'язку з цим разом з репатріацією капіталу необхідно передбачити і можливість амністії капіталу. Можливість амністії необхідно передбачити для тих, хто буде підтримувати економіку України інвестуючи до неї кошти.

Аналогічні ситуації спостерігалися і в Польщі, Угорщині, Чехії, Китаї, Туреччині, Австрії, проте практика даних країн свідчить, що одними деклараціями про амністію не обійтися – потрібні більш серйозні заходи. В якості одного з таких заходів можна запропонувати створення на території нашої країни спеціальної інвестиційної зони з наявністю депозитаріїв та реєстрів цінних паперів, з відповідними додатковими гарантіями збереження й конфіденційності операцій з титулами власності. Також не обійтися й без налагодження громадського контролю за діяльністю господарських суб'єктів у межах правового поля; зрозуміло, що передумовою тут має стати доступність для населення даних про правопорушення у сфері економіки. Крім того, легальний бізнес може і повинен особисто брати участь у витісненні тіньового бізнесу.

Втілювана в життя політика, спрямована на зниження податкового тягаря й амністування або повернення в Україну капіталу, буде сприяти легалізації сірої й неформальної тіньової економіки, її вливанню в офіційну. До того ж, дані заходи не стосуватимуться чорної – криміналізованої тіньової економіки, боротися з якою, на нашу думку, потрібно за допомогою рішучих дій

правоохоронних органів, тим більше, що за останні роки в Україні кількість таких органів зростає, а їх спеціалізація поглибилась.

Відзначимо, що наявність різноманітних чинників, які породжують тіньову економіку в Україні, не дає можливості говорити про повне її викорінення, але це не означає, що зростання тіньової економіки не може бути зменшено, а згодом – і припинено.

Легалізація тіньових капіталів та використання їх у офіційній економіці – це один із небагатьох шляхів виведення України із затяжної економічної кризи, оскільки інших шляхів, окрім нових кредитних запозичень у міжнародних організацій, на сьогодні не існує. Протягом усієї історії незалежності України, бізнес-структури отримали від держави багато причин і можливостей піти «в тінь» (у першу чергу, для уникнення оподаткування), тепер же держава повинна надати бізнесу причини й можливості вийти «з тіні». Виходячи з цього відзначимо, що каральні методи, які застосовуються до учасників сірої й неформальної тіньової економіки, можуть привести до втрати країною мільярдних капіталів, у створенні яких (як це не парадоксально) брали участь майже всі громадяни України.

Усунення адміністративних бар'єрів. Одним із дієвих шляхів зменшення тіньової економіки є усунення бюрократичних – адміністративних бар'єрів, які виникають на шляху суб'єктів господарювання, що займаються легальною підприємницькою діяльністю. Згідно даних International Country Risk Guide існує зворотна залежність між динамікою індексу «якість бюрократії» і часткою тіньового сектора. Вплив зміни індексу на 1 пункт (при діапазоні індексу від 1 до 6) на частку тіньового сектора був розрахований на рівні 8,5 % [208].

Підприємці, говорячи про свої проблеми, в першу чергу вказують на адміністративні бар'єри, що заважають виробничій діяльності. Бар'єри ці полягають у затягуванні рішень місцевими адміністраціями, неоднаковому відношенні до учасників економічних відносин, вимаганні чиновниками «відкатів» при виконанні своїх обов'язків [187]. Адміністративний бар'єр, по

суті, є формально обов'язковим правилом ведення господарської діяльності на ринках товарів, робіт і послуг, встановленим органами державної влади та місцевого самоврядування, приватними витратами, негативні наслідки від введення яких для господарюючих суб'єктів, що підпадають під їх дію, перевищують приватні вигоди від їх введення з урахуванням ефекту доходу [73]. Центральною проблемою існування адміністративних бар'єрів є їх фактичний вплив на конкуренцію серед господарюючих суб'єктів. Така ситуація актуальна не лише для України, але й для багатьох країн СНД, в яких ліцензії, сертифікати, дозволи і т.п. нерідко надаються заявнику без об'єктивної оцінки ринкової ситуації, з порушенням правил.

Підкреслимо, що адміністративні бар'єри є різноманітними. Найбільш повну їх класифікацію, на наш погляд, дають О.М. Дегтярьов, Р.І. Маліков та К.Є. Грішин [35]. У своєму дослідженні дані автори прийшли до висновку, що адміністративні бар'єри поділяються на:

1. Адміністративні бар'єри на вході підприємств на ринок:
 - ліцензування;
 - дозвіл;
 - реєстрація;
 - узгодження проектної документації;
 - необґрунтоване надання державою переваг.
2. Адміністративні бар'єри, пов'язані з випуском товарів, робіт і послуг:
 - сертифікація;
 - ідентифікація;
 - маркування.
3. Адміністративні бар'єри, що виникають у процесі діяльності:
 - інспекційна робота державних органів;
 - державний контроль;
 - надання обов'язкової звітності до державних органів.

Крім того, одним із потужних адміністративних бар'єрів є використання державним органами тендерів, в яких часто перемагає не той учасник, який

подає пропозицію з найкращими умовами, а той, який є «своїм». Наприклад, 27 лютого 2017 року в Києві обвалився Шулявський шляхопровід (Шулявський міст), який є однією з важливих столичних транспортних розв'язок. Після чого Київською міською державною адміністрацією було прийнято рішення про його реконструкцію і почався пошук підрядників для цього.

Було заявлено, що на реконструкцію буде витрачено 600 млн. грн. з можливим подорожчанням проекту до 1,5 млрд. грн. Департаментом транспортної інфраструктури виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) через Комунальне підприємство «Дирекція будівництва шляхово-транспортних споруд м. Києва» було оголошено тендер. У тендері взяло участь чотири компанії:

- ПАТ «АЛЬТІС-СПЕЦБУД»;
- ТОВ «МОСТОБУДІВЕЛЬНЕ ПІДПРИЄМСТВО «МОСТОСТРОЙ»»;
- ТОВ «ПІВНІЧНО-УКРАЇНСЬКИЙ БУДІВЕЛЬНИЙ АЛЬЯНС»;
- ТОВ «СПЕЦБУД-ПЛЮС».

Дві відомі компанії, які займаються будівництвом та реконструкцією мостів та шляхопроводів (ПАТ «АЛЬТІС-СПЕЦБУД» та ТОВ «МОСТОБУДІВЕЛЬНЕ ПІДПРИЄМСТВО «МОСТОСТРОЙ»») не пройшли перший тур тендеру, при цьому ТОВ «МОСТОБУДІВЕЛЬНЕ ПІДПРИЄМСТВО «МОСТОСТРОЙ»» в якості причини відмови було вказано «відсутність додатку до документації».

До фіналу вийшли дві маловідомі компанії (ТОВ «ПІВНІЧНО-УКРАЇНСЬКИЙ БУДІВЕЛЬНИЙ АЛЬЯНС» та ТОВ «СПЕЦБУД-ПЛЮС») при цьому ТОВ «СПЕЦБУД-ПЛЮС» теж не подала до тендерного комітету аналогічного додатку, у зв'язку з відсутністю якого до другого туру тендеру не потрапила ТОВ «МОСТОБУДІВЕЛЬНЕ ПІДПРИЄМСТВО «МОСТОСТРОЙ»». Тобто тендерний комітет, по-різному застосовуючи адміністративний бар'єр (обов'язок подання додатку до комітету), вирішив одну компанію допустити до другого туру, а іншу – «відсіяти». Відзначимо, що тендерний комітет, аналізуючи документи ТОВ «СПЕЦБУД-ПЛЮС» не звернув уваги на те, що

вони мають ознаки фіктивності. Наприклад, окремі документи (Відгук від Державного підприємства «ДЕРЖАВНИЙ БУДІВЕЛЬНИЙ КОМБІНАТ» щодо виконання будівельних робіт шляхопроводу через вул. Набережне шосе на підході до моста ім. Є.О. Патона з бульвару Дружби народів) були підписані директором, який вже чотири роки як звільнився з ДП «ДЕРЖАВНИЙ БУДІВЕЛЬНИЙ КОМБІНАТ». Відгук не містить номера та дати складання, бланк відгуку містить орфографічні помилки (замість Україна в бланку зазначено Уркаїна). Крім цього, журналістським розслідуванням було встановлений зв'язок між ТОВ «ПІВНІЧНО-УКРАЇНСЬКИЙ БУДІВЕЛЬНИЙ АЛЬЯНС» та ТОВ «СПЕЦБУД-ПЛЮС на рівні засновників та менеджерів. Але тендерний комітет теж проігнорував ці дані.

«Бар'єрна» система регулювання підтримує сама себе, незважаючи на її неефективність та суттєві втрати економіки. Для того, щоб перейти до інших, більш ефективних схем державного регулювання, потрібен кардинальний перегляд нормативної бази та суспільний тиск, що ставить перешкоди на шляху рентаорієнтованої поведінки окремих груп економічних агентів [70, с. 25-26]. При цьому державою робляться спроби поліпшення наявної ситуації. Як приклад можна навести законодавчі ініціативи, спрямовані на дебіюрократизацію економіки. Наприклад, прийняті останнім часом: Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 06.02.2018 р. № 2275-VIII [144], Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін у додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 25 грудня 1996 р. № 1548 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 07.06.2017 р. № 394 [148], Постанова Правління Національного банку України «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України» від 24.05.2016 р. № 331 [149] та ін. За задумом законодавця дані та інші нормативно-правові акти повинні полегшити підприємцям не лише вихід на ринок, а й подальше їх перебування на ньому.

При цьому ми можемо відзначити, що значна кількість правових актів, спрямованих на усунення адміністративних бар'єрів, не досягнули своєї мети. Так, наприклад, попит на послуги організацій, які займаються реєстрацією юридичних осіб, внесенням змін до статутних документів, залишився практично незмінним. Причиною цього є слабе опрацювання положень Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. В цілому якість нормативно-правових актів залишається на низькому рівні. Не сприяє поліпшенню їх якості і процедура прийняття, яка характеризується порушеннями процедури голосування. Голосування відбувається без обговорення в другому читанні, не розглядаються поправки та пропозиції народних депутатів, а само голосування відбувається з «фізичним перешкоджанням» та з використанням карток депутатів, які відсутні в залі засідань.

Правові норми, які регламентують ускладнений порядок здійснення будь-яких дій в сукупності з можливістю їх довільного застосування державними службовцями, є основою корупції. При цьому вибірковість їх застосування окремими суб'єктами господарювання виникає або, по-перше, за неможливості чи небажання законодавця детально регулювати дії державних службовців, ставити жорсткі рамки; по-друге, за можливості безкарного ігнорування норм правових актів.

У збереженні адміністративних бар'єрів на сьогодні зацікавлена значна група осіб, які перебувають на державній службі. Для їх збереження та зміцнення останні використовують цілий арсенал прийомів та способів. Як вірно зазначає І. Миколаїв та І. Шульга, у відповідь на заходи з дебіюрократизації економіки держслужбовці можуть безпосередньо ігнорувати або обходити норми закону; зміцнювати старі адміністративні бар'єри; а також створювати нові [105]. Наприклад, Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 р. № 755-IV (в редакції Закону України від 26.11.2015 р. № 835-VIII [131]) ввів норму згідно якої прийняття документів для державної реєстрації та

здійснення державної реєстрації можливо було за принципом екстериторіальності в межах України (п. 5 ч. 1 ст. 4), тобто реєстрацію можна було проводити по всій державі, незалежно від місця реєстрації («прописки»). Ця норма була позитивно сприйнята діловим населенням країни, бо суттєво спростила підхід до реєстраційної процедури, надала можливість подавати документи в менш завантажені відділи державних реєстраторів, які знаходились в інших містах та областях. Особливо це стосувалось м. Києва, в якому державні реєстратори завжди були перевантажені заявами на реєстрацію нових підприємств, змін старих та ін. З особистої практики можу відзначити, що більшість юридичних фірм, які надавали послуги по реєстрації скористались нововведенням Закону та почали подавати документи державним реєстраторам в таких містах, як Ірпінь, Буча, Вишгород, Біла Церква тощо, а не в самому Києві. Але Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності» від 06.10.2016 р. № 1666-VIII [142] принцип екстериторіальності був знову звужений. Відповідно до п. 2 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» [130], громадянам надається право здійснити державну реєстрацію юридичної чи фізичної особи-підприємця незалежно від місця знаходження юридичної чи фізичної особи в межах Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя. Тобто громадяни України можуть реалізувати свої права у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно шляхом звернення до будь-якого суб'єкта державної реєстрації в межах Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя. Наприклад, якщо громадянин має бажання зареєструвати підприємство по м. Києву то він може подати документи на реєстрацію тільки в межах м. Києва. Таким чином, адміністративний бар'єр, який спочатку був майже подоланий знов побудували.

Отже, боротьба з адміністративними бар'єрами в Україні перебуває в самому розпалі та відбувається з перемінним успіхом. При цьому вона повинна,

на нашу думку, здійснюватися не лише по лінії ліквідації надлишкових функцій органів влади, розширення прав суб'єктів господарювання, а й шляхом боротьби зі зловживанням повноваженнями державними службовцями. Зловживання повноваженнями – це один із способів отримання державним службовцем хабарів у вигляді грошових коштів, матеріальних благ, різних цінностей і т.п.

Незважаючи на постійне підвищення заробітних плат державних службовців, серед них зберігається диспропорція. Наприклад, у 2019 році розрахункова середньомісячна зарплата для різних міністерств варіювалася в діапазоні 3 524 (спеціаліст державного органу) – 10 990 грн. (керівник департаменту, головного управління, служби), тоді як середній показник у міністерствах становив 7 257 грн. на місяць. Така ж диспропорція, незважаючи на збільшення мінімальної заробітної плати, зберігається і на сьогоднішній день. Це приводить нас до закономірного висновку про те, що хабарництво для багатьох державних службовців (особливо низових рівнів: спеціалістів, провідних спеціалістів, головних спеціалістів тощо) є навіть не джерелом розкоші (наприклад, для керівників, завідувачів секторів тощо), а питанням виживання.

Створення сприятливого інвестиційного клімату. Тіньова економічна діяльність здатна значно вплинути на структуру всієї економіки. Вона викликає: зростання інвестиційних ризиків, зниження інвестиційної активності та зменшення попиту на інвестиційні ресурси. Тіньова економіка та інвестиційна діяльність взаємопов'язані, оскільки зниження рівня першої стимулює розвиток другої, і навпаки. Тому необхідне формування сприятливого для вкладення інвестицій економічного середовища. Потрібен обґрунтований вибір найбільш прийнятних інструментів активізації інвестиційних процесів, що сприяють легалізації тіньової економіки [5, с. 35].

За останні роки Україна отримала політичну волю у виборі напрямів використання своїх економічних та фінансових ресурсів, створення умов для формування позитивного і привабливого для зарубіжних інвесторів

інвестиційного клімату. Подальше проведення реформ актуалізує обрання ліберального підходу до структурної перебудови, що полягає у ставці на ведення підприємницької діяльності та приватних інвестиціях та створенні для них найбільш сприятливих умов. Однак, приватні інвестиції та прямі іноземні інвестиції, на які слід робити ставку в реструктуризації економіки та забезпеченні економічного зростання, надзвичайно чутливі до інвестиційного клімату. Досягнення даних цілей вимагає зусиль щодо забезпечення припливу інвестицій, спрямованих на модернізацію та заміну виробничого апарату, посилення інноваційного характеру розвитку, а також заходів із підтримки та створення загальноекономічної інфраструктури (транспортної, виробничої, системи професійної освіти і т.д.), необхідної для зниження трансакційних витрат в економіці та підвищення її ефективності [63, с. 107-108]. Також, дуже важливим елементом створення сприятливого інвестиційного клімату є процес розширення активності банків у сфері інвестиційного кредитування, «наріжним каменем» якого є ставка відсотка.

Згідно неокласиків ставка відсотка приводить в рівновагу пропозицію заощаджень та попит на інвестиції. Згідно з позицією Д.М. Кейнса, в реальному секторі ставка відсотка, сполучена з граничною продуктивністю капіталу, визначає попит на інвестиції, а в грошовому секторі ставка відсотка врівноважує попит на гроші (перевага ліквідності) та попит на інші активи. Якщо короткочасні, поточні коливання відсотка практично не впливають на заощадження, інвестиції, обрані методи виробництва, і в цілому – на економічну динаміку, то стійка висока ставка відсотка безумовно стримує економічне зростання. Вона ускладнює доступ до кредитів, веде до підвищення граничної прийнятної норми доходу на капітал та зниження рівня інвестицій [184]. Таким чином, у разі, якщо ставка відсотка неприйнятно висока (в Україні ставки по кредитах варіюються від 18 до 30 % на термін максимум 10 років, ставки в європейських країнах варіюються від 3,5 до 5,5 % на термін до 20 років), її зниження є одним із невідкладних завдань економічної політики.

Зниження ставки банківського відсотка є необхідною умовою зниження інфляції, підвищення якої впливає на зростання тіньової економіки. У зв'язку з цим обережність банків, які не мають бажання втрачати основну частку своїх доходів, що припадають на виплати за наданими кредитами, позначається на оцінці перспектив сталого пригнічення росту цін, а також на загальній ситуації на фінансових ринках.

Як показує дослідження проведене У. Мажаром та П-Г. Меоном між інфляцією та тіньової економікою існує прямий зв'язок. Науковці дійшли до висновку, що уряди держав коригують свою грошово-кредитну і податкову політику з урахуванням розмірів тіньової економіки таким чином, щоб це співвідносилось з інфляцією. Розмивання податкової бази через незаявлену діяльність є сильним фактором грошово-кредитної і податкової політики. Уряд, що зіштовхується з великим рівнем тіньової економіки, крім збільшення податкових надходжень починає все більше покладатись на сеньйораж [214, с. 18]. На те що Уряд України застосовую сеньйораж свідчить те, що незважаючи на зростаючий рівень інфляції в 2019 році, який склав 4,1 %, мінімальні заробітні плати були залишені на одному рівні – 4173 грн.

Згідно проведеного дослідження було встановлено, що збільшення рівня інфляції на 0,15 процентного пункту призводить до збільшення рівня тіньової економіки на 1 процентний пункт. Так, у 2021 році очікується, що інфляція становитиме 6,5 %, таким чином, рівень тіньової економіки буде знаходитись на рівні 43 % від легальної (законної). Наприклад в Німеччині в 2019 році за офіційними даними рівень інфляції склав 1,5 %, а рівень тіньової економіки – 9 %. Якщо провести розрахунок, то виходячи з рівня інфляції, рівень тіньової економіки складав 10 %, що майже відповідає офіційним даним Німеччини. Отже, рівень інфляції є наочним показником рівня тіньової економіки. Проте ці висновки є умовними, як вірно зазначають У. Мажар та П-Г. Меон тіньова економіка не може розглядатися як єдина причина епізодів гіперінфляції, вони не є незначними для країн, які з усіх сил намагаються збалансувати свої бюджети або взяли на себе зобов'язання встановити низький рівень інфляції.

Ще одне значення полягає в тому, що грошово-кредитні механізми, що обмежують можливість урядів стимулювати інфляцію, можуть викликати значне навантаження на уряди, які стикаються з великою тіньовою економікою. Це, зокрема, випадок валютної інтеграції, будь-то через режим фіксованого обмінного курсу або через валютний союз [214, с. 19].

В цілому ж серед заходів, спрямованих на формування сприятливого інвестиційного клімату в Україні можна виділити:

- вдосконалення законодавчої бази інвестиційної діяльності шляхом внесення змін до норм законодавчих актів, які ускладнюють ведення підприємницької та інвестиційної діяльності;

- формування інфраструктури інвестиційної сфери, шляхом розширення і зміцнення її об'єктів та суб'єктів;

- розвиток державно-приватного партнерства шляхом створення платформ для інвесторів, де збирається інформація про пріоритетні напрями розвитку країни, її регіонів; проектів, запланованих до запуску; підрозділів, що відповідають за взаємодію та координацію роботи органів влади та інвесторів і т.п.

- розвиток малого й середнього підприємництва;

- зниження впливу державних підприємств на інвестиційний клімат шляхом приватизації великих пакетів акцій, що перебувають у власності держави, та виключенням зі складу ради директорів публічних акціонерних товариств та приватних акціонерних товариств з державною часткою представників влади.

Відзначимо, що на сьогоднішній день державні підприємства та підприємства з державною часткою в статутному фонді все ще займають високий відсоток серед усіх підприємств України. При цьому в європейських країнах державні підприємства здійснюють діяльність у сферах, в яких неможливо або недоцільно використовувати приватний капітал. В Україні ж на сьогоднішній день значна кількість державних підприємств займаються забезпеченням потреби ринкової економіки. Дана ситуація є реліктом, який

залишився нашій країні у спадок від СРСР. Крім того, в 2016 р. в Україні з 3460 державних підприємств 608 виявилися збитковими, а 1666 – повністю не працюючими. Розуміючи важливість приватизаційних процесів та необхідність зміни наявної ситуації, на початку року було прийнято Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18.01.2018 р. № 2269-VI [143]. Потреба в новому регулюванні виникла давно й була зумовлена необхідністю усунення проблем, які перешкоджали процесам приватизації. І Верховній Раді вдалося закласти фундамент для уніфікації та оптимізації законодавства з питань приватизації та внести чіткість у регулювання цієї сфери [128].

У зв'язку з курсом на приватизацію державних підприємств викликають питання такі дії держави, як націоналізація окремих підприємств та фінансових структур. На нашу думку, держава повинна відійти від практики націоналізації різних об'єктів приватної власності. У разі ж необхідності такі об'єкти повинні виставлятися на торги із зазначенням окремих умов їх використання в майбутньому (з урахуванням важливості для функціонування держави).

Нейтралізація корупції. Існування тіньової економіки неможливе без такого явища суспільного життя, як корупція. Небезпека корупції як однієї з основних загроз економічній безпеці, виражається в тому, що:

- соціально-економічна політика диктується інтересами деяких осіб, які представляють владу, а також здатні на неї впливати, на протиположні інтересам;
- втрати від корупції безпосередньо сприяють зниженню надходжень до державного бюджету, тим самим скорочуючи обсяг виробленого ВВП;
- корупція, розширюючи тіньовий сектор економіки, ліквідує конкуренцію, оскільки хабар гарантує формування неконкурентних переваг;
- корупція позбавляє державні органи інструментів контролю за дотриманням правових нормативів ринкової конкуренції, що компрометує і ринкову систему, і авторитет влади як третейського судді;

– вплив корупції на реалізацію приватизації ускладнює процес формування ефективних ринкових підприємств.

Таким чином, корупція несе характер глобальної загрози, підриваючи віру в закон і справедливість [1, с. 115-116]. Корупція, по суті, є одним із основних елементів виживання тіньової економіки. Завдяки корупції тіньові елементи проникають у державні органи з метою співпраці та нейтралізації можливих форм протидії. В Україні корупція характеризується наступними особливими ознаками:

– вона вразила практично всі рівні державного апарату та, навіть, охопила управлінські структури приватного сектору;

– вона виступає набагато ширшим явищем, аніж в розвинених країнах, де корупція зводиться переважно до політичних її проявів;

– деякі її прояви вкорінюються у свідомості громадян як повсякденна норма суспільного життя, що зумовлює терпиме ставлення як до корупційних дій, такі до корумпованих осіб;

– прояви корупції віддзеркалюють існуючий у суспільстві рівень моралі та правопорядку, а окрім цього ще й несуть в собі відбиток попередніх років та минулого досвіду про управлінські механізми;

– вона постійно змінюється, пристосовується до вимог життя, набуває нових форм та проявів в обхід тих дій, що проти неї спрямовані;

– значний вплив на розвиток корупції в Україні здійснила невміла політика переходу до ринкових відносин, де ринкові засади проникли навіть у ті сфери, що ні за яких обставин не можуть містити елементи ринку, зокрема, система людських цінностей щодо понять честі, гідності, обов'язку тощо;

– однією із суттєвих характерних ознак корупції в Україні є її тісний зв'язок із станом економіки в країні, що сприяє її збільшенню, оскільки в умовах постійного виживання, навіть, людина, що визначально спрямована на чесне виконання службових обов'язків, в більшості випадків стає корумпованою;

– в переважній більшості випадків стримуючим фактором вчинення

корупційних правопорушень виступає можливе притягнення до відповідальності, що на сьогоднішній день дедалі більше втрачає свою актуальність та залишає без покарання корумпованих осіб за вчинення ними корупційних дій [49, с. 56].

Дослідження проведене С.Н. Борлео, М.В. Ахім та М.Г.А. Мірон присвячене тіньовій економіці шляхом аналізу даних, доступних по країнах ЄС виявило позитивний взаємозв'язок між рівнем корупції та рівнем тіньової економіки. Високий рівень корупції пов'язаний з більш високим рівнем тіньової економіки. У дослідженні було акцентовано увагу на тому, що близько $\frac{1}{5}$ ВВП Європейського Союзу втрачається через тіньову економічну діяльність. Було встановлено, що Болгарія, Румунія, Угорщина, Естонія, Греція та Італія мають найвищий рівень корупції і тіньової економіки. Таким чином, в країнах Північної Європи, таких як Данія, Фінляндія, Швеція, Нідерланди, а потім в Австрії та Люксембурзі, був виявлений найнижчий рівень корупції. Описова статистика проведеного дослідження показала, що найбільш корумпована і тіньова економіка знаходиться в країнах з низьким рівнем доходу – посткомуністичних країнах [221, с. 30].

Науковці встановили, що більш високий рівень корупції призводить до більш високого рівня тіньової економіки. Підвищення індексу корупції на 1 пункт збільшує рівень тіньової економіки на 0,253 процентних пункту. Якщо ми звернемось до індексу сприйняття корупції, то дослідженням проведеним Transparency International була виявлена зворотна залежність між динамікою індексу і часткою тіньового сектора. Вплив зміни індексу на 1 пункт (при діапазоні індексу від 1 до 10) на частку тіньового сектора був розрахований на рівні 5,1 % [226].

Відзначимо, що корупційна складова багато в чому притаманна чорній тіньовій економіці, пов'язаній зі злочинністю. Корупція як елемент виживання тіньової економіки є «лінією поведінки», завдяки якій остання розширює сфери свого впливу. Проблема полягає в тому, що менталітет українців сприймає корупцію як звичне і буденне явище, що дозволяє прискорити вирішення будь-

якої проблемної ситуації або справи. По суті, відбувся поділ поняття корупції на складові: побутову (дрібну) і решту – велику, до якої можна віднести корупцію у верхніх ешелонах влади та ділових колах. На нашу думку, дрібна корупція породжує корупцію велику. Не можна боротися з великою корупцією, не беручи до уваги її побутовий рівень. У даному випадку необхідна зміна правосвідомості громадян, пора вже звикнути до думки, що «подяки» державним службовцям за виконання їх функціональних обов'язків – це початок порочного кола, результатом якого є втрата бюджетом країни мільярдів гривень. Відзначимо, що частина цих грошей могла б бути спрямована на збільшення зарплат державних службовців, введення для них окремих соціальних пільг, що нівелювало би прибуток від тих же хабарів.

Зміна правосвідомості. Одним із шляхів зменшення тіньової економіки є якісне покращення правосвідомості громадян України, зміна їх менталітету в бік європейських базисів. Згідно даних International Country Risk Guide існує зворотна залежність між динамікою індексу правосвідомості/законослухняності (взаємної довіри влади і суспільства, правової культури) і часткою тіньового сектора. Вплив зміни індексу на 1 пункт (при діапазоні індексу від 0 до 6) на частку тіньового сектора був розрахований на рівні 10,6 % [208]. Особливо це стає актуальним у зв'язку з тим, що серед видів діяльності, що не суперечать закону, але при цьому порушують загальноприйняті соціальні норми, етику ділових відносин та моральні принципи, а також сприяють зростанню тіньової економіки, слід відзначити:

- умисне використання недоліків законодавства, правової нерегульованості низки аспектів підприємницької діяльності (в тому числі фінансові махінації, фіктивні угоди, шахрайство, заподіяння екологічних збитків);

- отримання вигоди за рахунок систематичного невиконання (або нечіткого виконання) договірних зобов'язань;

- недобросовісну конкуренцію (змови на ринку з метою обмеження чийось інтересів);

– нечесні відносини бізнесу і влади, побудовані на взаємовигідній основі, але не обов'язково пов'язані з отриманням хабарів. Наприклад, змова владних структур із представниками криміналу, оподаткування їх свого роду соціальним податком: обіцянка не втручатися в їх діяльність у обмін на фінансування будівництва певних соціальних об'єктів (доріг, теплоцентралей, лікарень і т.п.) [181, с. 144-145].

Таким чином, держава повинна займатися виховною роботою в середовищі українських бізнес-структур, спрямованою, в першу чергу, на культивування нормальних, європейських етичних форм взаємодії підприємців як між собою, так і з державними органами. Дана проблема повинна вирішуватися в тісній співпраці з інститутами громадянського суспільства – профспілками трудящих, організаціями роботодавців, творчими асоціаціями, засобами масової інформації. Ми підтримуємо тезу, що об'єднання підприємців повинні мати добре розроблені концепції своєї професійної етики, кодекси поведінки або спеціальні етичні статті, включені до їх статутів, де, в тому числі має бути висловлено ставлення до кримінальних і недобросовісних форм бізнесу [80]. Слід підкреслити той факт, що в бізнес-структурах ЄС (до яких прагнуть приєднатися вітчизняні компанії) дуже багато залежить від ділової репутації. «Пляма» на репутації обов'язково приверне негативну увагу до компанії та відверне потенційних клієнтів або інвесторів.

Важливим є розвиток у країні формальних угод бізнесу із представниками влади. Влада повинна почути бізнес, побачити в ньому партнера, який на взаємовигідних умовах хоче і буде співпрацювати з нею. Втілення обопільного співробітництва на практиці матиме своїм наслідком зниження реальних масштабів тіньового сектора, особливо процентного відношення останнього до ВВП країни.

Однак у взаєминах між бізнесом та владою існує серйозний дефіцит довіри і взаємна настороженість. Підприємці часто вбачають у кожному чиновникові бюрократа і хабарника, а чиновники підозрюють у кожному підприємцеві порушника закону. У цьому сенсі організація постійно

поновлюваного переговорного процесу між представниками бізнесу, а також між представниками бізнесу та представниками державної влади – виявляється важливішою за одну «проривну» ідею, закон або генеральну угоду [162, с. 151]. Таким чином, представникам бізнесу і влади слід налагодити між собою діалог, оскільки, по суті, обидві сторони зацікавлені в легалізації господарської діяльності, при цьому кожна зі сторін висуває свої умови такої легалізації.

Підсумовуючи відзначимо, що настав час дебюрократизації державної системи, створення всіх умов для підтримки вітчизняного підприємця, його розвитку, завоювання нових ринків. Адміністративні перешкоди, які при цьому ставляться державою, не сприяють розвитку бізнесу, в зв'язку з чим багато хто із представників бізнесу воліє залишатися «в тіні». При цьому ми в жодному разі не стверджуємо, що держава повинна самоусунутися від регулювання підприємницької діяльності. На нашу думку, «буква закону» повинна дотримуватися бездоганно, при цьому сам закон повинен відповідати реаліям і його реально можна було виконати. Вітчизняна модель поведінки, згідно з якою «суворість закону компенсується необов'язковістю його виконання» повинна зникнути. Ми вважаємо, що в Україні повинна діяти європейська модель, відповідно до якої «увійти на ринок коштує 3 копійки, зате неправильна поведінка на ринку – 3 долари, а іноді – й три роки в'язниці» [6].

3.3. Напрями вдосконалення діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з тіньовою економікою

На сьогоднішній день у зв'язку з трансформацією суспільства, кардинальною зміною політичного курсу країни, заміною економічних інститутів та проблемами, які через це виникають, основною вимогою, яка висувається до правоохоронних органів, є їх відповідність сучасним українським реаліям. Тобто, правоохоронні органи повинні відповідати тому рівню економічних загроз, які виникають перед ними сьогодні і можуть постати

завтра. Правоохоронці як організаційно, так і функціонально повинні бути на крок попереду злочинності, заздалегідь адаптуватися до її еволюції, попереджувати всі загрози та виклики національній безпеці України в економічній сфері.

Перед тим, як окреслити напрями вдосконалення діяльності правоохоронних органів в економічній сфері слід зазначити, що боротьбу правоохоронців з економічними злочинами та правопорушеннями можна поділити на чотири основні напрямки:

- перевірна діяльність;
- оперативно-розшукова діяльність;
- адміністративно-деліктна діяльність;
- кримінально-процесуальна діяльність.

Для всіх чотирьох напрямків боротьби правоохоронців з економічними злочинами та правопорушеннями характерні наступні недоліки [73, с. 188-241]:

1. Недостатня правова урегульованість порядку здійснення діяльності по боротьбі з економічними злочинами та правопорушеннями. Дана проблема має два аспекти: з одного боку, не повністю врегульовані деякі напрямки діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічним злочинам та правопорушенням, а з іншого боку – деякі напрямки надмірно захарашені процедурно (т.зв. адміністративні бар'єри), що призводить до можливостей зловживання з боку правоохоронних органів.

2. Відсутня єдина державна політика щодо протидії тіньовій економіці, забезпечення економічної безпеки, що призводить до низки негативних наслідків: правоохоронні органи дублюють один одного, ряд пріоритетних напрямків забезпечення економічної безпеки правоохоронними засобами залишається без належного «прикриття», заходи, що вживаються правоохоронними органами по боротьбі з економічними злочинами та правопорушеннями, носять розрізнений, несистемний характер.

3. Недостатня взаємодія правоохоронних органів між собою щодо протидії економічним злочинам та правопорушенням. Причини даного

недоліку криються у відсутності єдиної державної політики щодо протидії економічній злочинності, відсутності чіткого розмежування повноважень правоохоронних органів, у труднощах інформаційного обміну (в тому числі складність забезпечення конфіденційності переданих відомостей), у кадрових проблемах та ін.

4. Недостатньо налагоджена взаємодія між контролюючими та правоохоронними органами. Система протидії економічним правопорушенням і злочинам передбачає активне використання правоохоронними органами інформації про стан, структуру, динаміку і тенденції тіньової економіки, про розміри збитку, що завдається економічними злочинами та правопорушеннями. В даний час у правоохоронних органах інформаційно-аналітична робота в цьому напрямку практично не ведеться.

5. Неготовність правоохоронних органів вирішувати завдання, пов'язані з протидією економічній злочинності. Економічні злочини скоюються, як правило, з використанням складних «схем», що включають, у тому числі, використання офшорів. На їх вчинення спрямовані сили кращих фахівців у економічній та фінансовій сферах, при їх здійсненні використовуються останні розробки техніки й технології, а також високотехнологічні засоби телекомунікації. Більшість же виявлених і розкритих економічних злочинів становлять лише вершину кримінального «айсберга». Аналіз діяльності правоохоронних органів показує, що причинами неготовності держави до ефективної протидії економічній злочинності є: недостатнє кадрове забезпечення, недостатнє фінансування заходів з виявлення та розкриття економічних злочинів (зокрема, недофінансування витрат на утримання агентурного апарату та виплату винагород за допомогу в розкритті злочинів).

6. Недостатньо враховуються у практичній діяльності результати наукових досліджень у сфері тіньової економіки, боротьби з економічною злочинністю та забезпечення економічної безпеки.

7. Корумпованість правоохоронних органів. Економічна злочинність завжди пов'язана з величезними грошовими потоками, які опиняються в

розпорядженні злочинців. Вони готові ділитися частиною «прибутку», отриманого від злочинної діяльності, зі співробітниками правоохоронних органів, щоб ті «закривали очі» на порушення фінансово-економічного законодавства. З урахуванням свого низького рівня грошового забезпечення, посадові особи правоохоронних органів охоче йдуть назустріч проханням тіньових ділків. Тому багато економічних злочинів не виявляються, а бюджети всіх рівнів несуть величезні втрати [73, с. 188-241].

Виходячи з наведених вище недоліків діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з тіньовою економікою, ми можемо виокремити основні шляхи вдосконалення та підвищення ефективності їх діяльності.

Першим напрямом повинна стати єдина державна політика, спрямована на боротьбу з економічною злочинністю, з виробленням заходів протидії тіньовій економіці. Державна політика протидії злочинності об'єднує в собі не лише правові, а й соціальні, економічні та інші заходи, спрямовані на припинення, реагування та попередження злочинності, її скорочення, в тому числі скорочення найбільш небезпечних її проявів, подолання її негативних тенденцій, підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів та дієвості законодавчих й інших нормативних актів [81, с. 99]. Незважаючи на важливість державної політики протидії злочинності, слід констатувати факт відсутності в Україні єдиних підходів щодо економічних злочинів. Як показує практика, в нашій країні відповідальність за окремі економічні злочини то посилюється, то послаблюється. При цьому частина економічних злочинів переводиться в розряд проступків, і робиться це не у зв'язку з економічним обґрунтуванням, а на догоду політичній кон'юктурі та на вимогу західних партнерів.

Другим напрямом є розробка дієвої системи заходів протидії тіньовій економіці. Система протидії тіньовій економіці у своїй цілісності повинна комплексно охоплювати цілі, завдання, функції, ресурсне забезпечення даної системи, форми, засоби та методи її впливу на тіньові процеси в економіці країни, включати в себе взаємозв'язок та особливості вирішення внутрішніх

конфліктів між елементами системи протидії тіньовій економіці. Система в її цілісному вигляді є сукупністю різноманітних елементів, які безпосередньо пов'язані із вдосконаленням правоохоронних органів України в їх організаційно-правовому аспекті.

Наступним напрямом удосконалення діяльності правоохоронних органів в економічній сфері (який, на нашу думку є логічним продовженням попереднього) є посилення взаємодії між правоохоронними органами.

Проблеми формування та вдосконалення цілісної системи заходів протидії тіньовій економіці носять комплексний характер. При цьому очевидним є і те, що значною мірою вони пов'язані з проблемами компетенції та взаємодії органів, які здійснюють владні повноваження у сфері боротьби з тіньовою економікою. У нашій країні склалася парадоксальна ситуація: безліч силових структур займаються проблемами тіньової економіки, а вона продовжує розвиватися. Неузгодженість дій правоохоронних органів, дублювання функцій та повноважень, закулісний розподіл «сфер впливу» – усе це призводить до утворення «управлінського вакууму» і дозволяє суб'єктам тіньової економіки безкарно продовжувати свою злочинну діяльність. Дана ситуація вимагає швидкого вирішення, тим більше, це можливо зробити без залучення додаткових бюджетних коштів.

Четвертим напрямом ми вважаємо вдосконалення правової бази. Роль даного напрямку у поліпшенні діяльності правоохоронних органів в економічній сфері підвищується у зв'язку з тим, що норми права необхідно розглядати в інституціональному аспекті, оскільки вони покликані інституційно супроводжувати трансформацію правоохоронних органів України.

П'ятим напрямом удосконалення діяльності правоохоронних органів щодо протидії тіньовій економіці є вдосконалення ресурсного забезпечення правоохоронних органів, які включають: необхідність кадрового, матеріально-технічного, організаційного, інформаційно-аналітичного забезпечення боротьби з економічною злочинністю. Удосконалення кадрового забезпечення боротьби з економічною злочинністю має бути спрямовано на залучення до

правоохоронних органів висококласних фахівців у різних галузях економіки, правового забезпечення фінансової діяльності.

Шостим напрямом удосконалення діяльності правоохоронних органів в економічній сфері виступає боротьба з корупцією в цих органах. В ході нашого дослідження ми вже відзначали, що на сьогоднішній день корупція проникла в усі сфери суспільства та державні структури і, не дивлячись на численні зусилля, які докладаються останнім часом у нашій країні для боротьби з корупцією, покращити ситуацію ще не вдалося. Цьому свідчать дослідження і статистичні дані міжнародних організацій, які займаються боротьбою та обчисленням рівня корупції в різних країнах. Наприклад, Україна здобула 30 балів зі 100 можливих у дослідженні Transparency International «Індекс сприйняття корупції» (CPI) за 2019 рік і посіла 126 місце (зі 180 країн). На нашу думку, негативна динаміка (на два бали менше ніж в 2018 році) пояснюється такими обставинами, як брак політичної волі керівництва країни до рішучої боротьби з корупцією та низький рівень довіри до українських судів та прокуратури. Також варто відмітити постійні законодавчі ініціативи парламенту, які загрожують новоствореній антикорупційній інфраструктурі. Як результат, корупція залишається для бізнесу та звичайних громадян однією з головних проблем [166]. Дані факти вказують на те, що боротьба з корупцією повинна припинити носити в нашій країні декларативний та умовний характер.

В цілому, всі заходи, які можуть бути застосовані з метою посилення боротьби з корупцією у правоохоронних органах, можна поділити на кілька блоків:

1. Блок заходів, спрямованих на вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності службовців правоохоронних органів.

- розробка і ухвалення законодавчого акту, який комплексно регулював би порядок надходження на правоохоронну службу, її проходження та припинення, а також визначав правовий статус службовців правоохоронної служби;

– вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності службовців правоохоронних органів є зменшення кількості норм, що передбачають дискретні повноваження правоохоронних органів;

– необхідним є також приведення законодавства у відповідність з вимогами міжнародних правових актів у сфері протидії корупції;

– важливими заходами є також забезпечення антикорупційної експертизи відомчих нормативних правових актів;

– ще однією з ефективних заходів є усунення норм, що передбачають можливість накладення альтернативної санкції за правопорушення.

2. Блок заходів, спрямованих на адміністративно-правове забезпечення протидії корупції:

– впровадження системи обов'язкового декларування доходів, майна і фінансових зобов'язань службовців, що заміщають посади правоохоронної служби, а також їх близьких родичів;

– вдосконалення механізму службових перевірок (службового розслідування);

– класифікація та затвердження переліку посад правоохоронної служби в залежності від потенціалу корупціогенності;

– введення персональної відповідальності керівників за корупційну поведінку підлеглих.

3. Блок заходів, спрямованих на вдосконалення заходів соціально-економічного забезпечення і підтримки службовців правоохоронної служби:

– підвищення рівня оплати праці працівників правоохоронних органів до прийняттого рівня;

– матеріальне заохочення антикорупційної поведінки службовців правоохоронної служби.

4. Блок заходів, спрямованих на удосконалення організаційно-кадрового забезпечення протидії корупції в правоохоронних органах.

– впровадження систем професійного добору і розстановки кадрів на посади правоохоронної служби на підставі антикорупційних критеріїв;

- закріплення у відомчих нормативних правових актах обов'язкової ротації кадрів на посадах правоохоронної служби з періодичністю в залежності від потенціалу корупціогенності посади службовця правоохоронної служби;

- встановлення в якості підстав для звільнення службовця з посади правоохоронної служби порушення ним антикорупційних адміністративно-правових заборон;

- розробка та ведення єдиного реєстру службовців правоохоронної служби, притягнутих до кримінальної відповідальності за корупційні злочини та/або звільнених за корупційні правопорушення, які не містять ознак злочинів;

- розробка комплексу заходів щодо формування сучасного кадрового резерву для заміщення вищих посад службовцями з числа тих, які мають антикорупційну репутацію.

5. Блок заходів, спрямованих на морально-етичне забезпечення протидії корупції.

- розробка та впровадження чітких поведінкових стандартів службовців правоохоронної служби;

- створення та впровадження програм етичної освіти службовців правоохоронної служби.

6. Блок заходів щодо забезпечення громадського контролю щодо протидії корупції в правоохоронних органах:

- постійне проведення моніторингу повідомлень засобів масової інформації про факти корупції в правоохоронних органах з метою вивчення громадської думки з даної проблеми;

- правова освіта населення на основі формування нестерпного ставлення до проявів корупції у населення;

- забезпечення доступу громадян до інформації про діяльність органів правоохоронної служби, в тому числі через засоби масової інформації;

- підтримка діяльності та поширення взаємодії з громадськими організаціями антикорупційної спрямованості.

7. Блок спеціальних заходів протидії корупції:

- розвиток заходів ранньої профілактики корупції;
- удосконалення системи підготовки кадрів для підрозділів, що забезпечують власну безпеку правоохоронних органів [49, с. 147-163].

Ми вважаємо, що дані блоки необхідно включити до стратегії протидії корупції на найближчі роки.

Підсумовуючи слід зробити висновок, що основні напрями вдосконалення діяльності правоохоронних органів в економічній сфері повинні перебувати в руслі вирішення наступних проблем: створення єдиної державної політики, спрямованої на боротьбу з економічною злочинністю, розробка дієвої системи заходів протидії тіньовій економіці, посилення взаємодії між правоохоронними органами як всередині України, так і з закордонними колегами, вдосконалення правової бази, вдосконалення ресурсного забезпечення правоохоронних органів, боротьба з корупцією у правоохоронних органах. При цьому вирішення вищезазначених проблем має здійснюватися комплексно, одночасно. Боротьба з тіньовими проявами у правоохоронних органах повинна вестися без компромісів і послаблень. Лише очистивши ряди і знищивши тіньову складову в правоохоронних органах, які займають центральне місце в боротьбі з економічними злочинами, можна сподіватися на успішне вирішення проблеми тіньової економіки в цілому.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі дисертаційного дослідження розглянутий зарубіжний досвід боротьби з тіньовою економікою та визначені напрями впливу на зменшення рівня тіньової економіки в Україні. Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. В ході дослідження, аналізуючи тенденції та характер розвитку «тіньової економіки» в Україні, було виявлено, що головною проблемою ситуації, що склалася, став тривалий перехід від планової економіки до ринкової. У зв'язку з чим, серед основних шляхів зменшення тінізації економіки України були виявлені наступні: збалансована розумна податкова політика; репатріація капіталів; усунення адміністративних бар'єрів; створення сприятливого інвестиційного клімату; нейтралізація корупції; зміна правосвідомості. В Україні необхідно розробити і ввести в дію єдину політику боротьби з тіньовою економікою. Основними складовими такої політики повинні бути: створення системи антикризового регулювання та системи державного антимонопольного регулювання; фінансове оздоровлення економіки шляхом залучення заощаджень населення у ринкові процеси; проведення податкової реформи з метою зниження не лише загальної кількості податків, але й скорочення ставок оподаткування; децентралізація влади та обмеження державного регулювання економічних процесів; вдосконалення органів державної влади з метою зміцнення організаційних, матеріальних, інформаційних, професійних, правових, наукових та інших основ їх функціонування; контроль за дотриманням діючих норм законодавства та обмеження постійного внесення змін до існуючих законів і кодексів; кратне підвищення заробітної плати державним службовцям, введення для них та їх сімей системи пільг. Одночасно з цим – введення жорстких санкцій за порушення державними службовцями законів; боротьба з проявом правового нігілізму, формування в суспільстві політичної та податкової культури, а також негативного ставлення до тіньової економіки в будь-яких її проявах;

забезпечення сталого і гармонійного зростання продуктивних сил, модернізація вже існуючих та впровадження нових технологій на основі прискорення науково-технічного прогресу. Важливість проблеми пов'язана з масштабами тіньової економіки в Україні, а також із тим фактом, що вона може вирішуватися лише в тісному зв'язку з комплексом інших завдань. Усе це підводить нас до висновку про те, що політика державного впливу на «тіньову» економіку повинна знайти відображення в загальній стратегії соціально-економічного розвитку України.

2. Проаналізувавши зарубіжний досвід впливу на тіньову економіку були визначені перспективні заходи, які потрібно впровадити в Україні: по-перше, запровадити більш жорстке антимонопольне законодавство, яке б стояло на захисті економічної конкуренції; по-друге, встановити кримінальну відповідальність: за набування або допомогу збуту товарів, прихованих від податку або митних зборів (на практиці застосовуються в Німеччині), за «випадковий дохід», тобто притягувати до відповідальності осіб, які отримують дохід, працюючи без офіційного оформлення (на практиці застосовуються в США); по-третє, посилити контроль за тіньовим капіталом (виконувати рекомендації FATF); по-четверте, активізувати боротьбу з корупцією. З корупцією необхідно боротись наступним чином: потрібна політична воля, метою якої повинна бути боротьба з корупцією по всій горизонталі та вертикалі влади, і сформована на її основі єдина державна антикорупційна політика; потрібне створення атмосфери прозорості в роботі державних органів та службовців; потрібний організований контроль з боку громадянського суспільства за роботою державного апарату; потрібна жорстка регламентація роботи різних антикорупційних органів України, які в цілому не виконують своїх правоохоронних функцій, а виконують винятково політичні функції, поділ їх повноважень та припинення боротьби за «сфери впливу».

Дані положення, на нашу думку, є фундаментом для успішної боротьби в Україні з корупцією зокрема, та з тіньовою економікою загалом. В цілому, зарубіжний досвід впливу на тіньову економіку показує, які помилки не слід

робити і в яких умовах певні заходи стають більш ефективними. Урахування такого зарубіжного досвіду дозволить Україні істотно знизити рівень тіньової економіки в середньостроковій перспективі.

3. Основні напрями вдосконалення діяльності правоохоронних органів в економічній сфері повинні перебувати в руслі вирішення наступних проблем: створення єдиної державної політики, спрямованої на боротьбу з економічною злочинністю, розробка дієвої системи заходів протидії тіньовій економіці, посилення взаємодії між правоохоронними органами як всередині України, так і з закордонними колегами, вдосконалення правової бази, вдосконалення ресурсного забезпечення правоохоронних органів, боротьба з корупцією у правоохоронних органах. При цьому вирішення вищезазначених проблем має здійснюватися комплексно, одночасно. Боротьба з тіньовими проявами у правоохоронних органах повинна вестися без компромісів і послаблень. Лише очистивши ряди і знищивши тіньову складову в правоохоронних органах, які займають центральне місце в боротьбі з економічними злочинами, можна сподіватися на успішне вирішення проблеми тіньової економіки в цілому.

ВИСНОВКИ

Основні результати дисертаційного дослідження присвячені проблематиці протидії тінізації економіки України, можна резюмувати в наступному вигляді:

1. Тіньова економіка є зворотною стороною легальної економіки, вона «вбудована» в офіційну господарську діяльність суспільства і спрямована на незаконний перерозподіл доходів, на максимальне отримання незаконного прибутку. Тіньова економіка відноситься до економічної діяльності, яка знаходиться за межами сфери регулювання та здійснюється за певними правилами й законами (не офіційними). Ця діяльність, як правило, ніде офіційно не фігурує, а отже, не підлягають оподаткуванню і її фінансові операції, які не враховуються при розрахунку валового внутрішнього продукту. Виділимо критерії, які дозволяють інтерпретувати економіку як тіньову: по-перше, це здійснення діяльності, яка не контролюється офіційно та приховується від контролюючих органів суб'єктами підприємництва; по-друге, це здійснення діяльності, яка направлена на отримання вигоди у формі незаконного привласнення економічних благ та прав на економічні блага. Таке розуміння тіньової економіки хоча й не змінює обсяг даного поняття, але дає нам більш конструктивне уявлення про його структуру, що має значення для розробки напрямів боротьби з тіньовою економікою.

2. В ході дослідження генези розвитку поглядів на сутність тіньової економіки було виокремлено три історичні етапи. Перший етап (з 1970 по 1990 роки) можна охарактеризувати накопиченням інформації, присвяченої тіньовій економіці, її осмисленням та аналізом. Другий етап (з 1990 по 2000 роки), присвячений історії становлення поглядів на тіньову економіку, ми пов'язуємо з розпадом СРСР та зміною соціально-політичної ситуації в новоутворених країнах. У цей період на території СНД з'являється ціла плеяда робіт, присвячених тіньовій економіці. Третій етап (з 2000 року по теперішній час) характеризується дослідженнями тіньової економіки на міждержавному рівні

міжнародними організаціями та спільнотами. В Україні, починаючи з 2000 року, систематично захищаються дисертаційні роботи, які розкривають різні аспекти тіньової економіки. Новітні дослідження, в ролі головного посилу, вказують на необхідність врахування тіньового сектору при прогнозуванні розвитку всієї економіки України.

3. Аналіз тенденцій розвитку тіньової економіки дозволив виявити фактори, які викликають розвиток тіньової економіки. Ці фактори можна об'єднати в декілька груп за сферами прояву: економічні (високий податковий тягар, висока частка державного сектора в економіці, надмірна регламентація економічної діяльності, неефективна система управління економікою, економічна нестабільність та ін.); політичні («флюгерна» влада, політична нестабільність та ін.); соціальні (розшарування суспільства, зменшення доходів населення, падіння рівня і якості освіти, погіршення соціального фону, безробіття та ін.); правові (недосконалість та постійні зміни правової бази, диференціація населення при дотриманні норм законів та ін.). Основним фактором появи тіньової економіки у світі стали обмеження ринку та природа ринкових відносин.

4. Було доведено, що оцінка тіньової економіки має багато методик. Але існуючі методики здебільшого є неточними, їх підрахунки приблизні та спотворені. Усе це робить застосування традиційних методів оцінки тіньової економіки приблизними. Тому потрібно намагатися відшукати нові універсальні індикатори і методи оцінки тіньової економіки або застосовувати їх у сукупності. Незважаючи на це, визначаючи розміри й динаміку тіньової економіки, нами був застосований інтегральний показник, який з найбільш повною достовірністю показує рівень тіньової економіки. За нашими оцінками, які супроводжуються описом методів, тіньова економіка становить близько 35 % від легальної (законної).

5. В ході дослідження було встановлено, що в Україні тіньова економіка з абстрактної загрози перетворилася на реальну. Основні негативні впливи тіньової економіки на економіку України полягають у наступному: по-перше,

тіньова економіка зменшує приплив грошових коштів до бюджету України у вигляді податків, скорочує потенційну базу оподаткування. Це призводить до: браку грошей у державному бюджеті України, нарощування позикових коштів та збільшення державного боргу України; по-друге, на території України під дією тіньової влади виникла «держава в державі», яка проникла у легальні сфери та суспільне життя. Відповідно, частина рішень у сфері економічної політики приймається врозріз із державними інтересами; по-третє, тіньовий сектор економіки робить участь господарюючих суб'єктів у легальному секторі економіки малоприбутковою, а часто – й нерентабельною справою; по-четверте, тіньова економіка впливає на точність офіційних даних економічної статистики, спотворює уявлення про реальну продуктивність економіки України, ускладнює розробку адекватних державних стратегій або програм розвитку економіки; по-п'яте, тіньова економіка впливає на економічний рівень розвитку областей та регіонів України, що спричиняє виникнення економічного дисбалансу, соціальної напруги та деструктивних явищ у масштабі всієї країни.

6. Проаналізувавши зарубіжний досвід впливу на тіньову економіку були визначені перспективні заходи, які потрібно впровадити в Україні: по-перше, запровадити більш жорстке антимонопольне законодавство, яке б стояло на захисті економічної конкуренції; по-друге, встановити кримінальну відповідальність: за набування або допомогу збуту товарів, прихованих від податку або митних зборів (на практиці застосовуються в Німеччині), за «випадковий дохід», тобто притягувати до відповідальності осіб, які отримують дохід, працюючи без офіційного оформлення (на практиці застосовуються в США); по-третє, посилити контроль за тіньовим капіталом (виконувати рекомендації FATF); по-четверте, активізувати боротьбу з корупцією. З корупцією необхідно боротись наступним чином: потрібна політична воля, метою якої повинна бути боротьба з корупцією по всій горизонталі та вертикалі влади, і сформована на її основі єдина державна антикорупційна політика; потрібне створення атмосфери прозорості в роботі державних органів та службовців; потрібний організований контроль з боку громадянського

суспільства за роботою державного апарату; потрібна жорстка регламентація роботи різних антикорупційних органів України, які в цілому не виконують своїх правоохоронних функцій, а виконують винятково політичні функції, поділ їх повноважень та припинення боротьби за «сфери впливу». Дані положення, на нашу думку, є фундаментом для успішної боротьби в Україні з корупцією зокрема, та з тіньовою економікою загалом.

7. В ході дослідження, аналізуючи тенденції та характер розвитку «тіньової економіки» в Україні, серед основних шляхів зменшення тінізації були виявлені наступні: збалансована розумна податкова політика; репатріація капіталів; усунення адміністративних бар'єрів; створення сприятливого інвестиційного клімату; нейтралізація корупції; зміна правосвідомості. В Україні необхідно розробити і ввести в дію єдину політику боротьби з тіньовою економікою. Основними складовими такої політики повинні бути: створення системи антикризового регулювання та системи державного антимонопольного регулювання; фінансове оздоровлення економіки шляхом залучення заощаджень населення у ринкові процеси; проведення податкової реформи з метою зниження не лише загальної кількості податків, але й скорочення ставок оподаткування; децентралізація влади та обмеження державного регулювання економічних процесів; вдосконалення органів державної влади з метою зміцнення організаційних, матеріальних, інформаційних, професійних, правових, наукових та інших основ їх функціонування; контроль за дотриманням діючих норм законодавства та обмеження постійного внесення змін до існуючих законів і кодексів; кратне підвищення заробітної плати державним службовцям, введення для них та їх сімей системи пільг. Встановлено, що політика державного впливу на «тіньову» економіку повинна знайти відображення в загальній стратегії соціально-економічного розвитку України.

8. Основні напрями вдосконалення діяльності правоохоронних органів в економічній сфері повинні перебувати в руслі вирішення наступних проблем: створення єдиної державної політики, спрямованої на боротьбу з економічною

злочинністю, розробка дієвої системи заходів протидії тіньовій економіці, посилення взаємодії між правоохоронними органами як всередині України, так і з закордонними колегами, вдосконалення правової бази, вдосконалення ресурсного забезпечення правоохоронних органів, боротьба з корупцією у правоохоронних органах. При цьому вирішення вищезазначених проблем має здійснюватися комплексно, одночасно. Боротьба з тіньовими проявами у правоохоронних органах повинна вестися без компромісів і послаблень. Лише очистивши ряди і знищивши тіньову складову в правоохоронних органах, які займають центральне місце в боротьбі з економічними злочинами, можна сподіватися на успішне вирішення проблеми тіньової економіки в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаев И. А. Важность совершенствования структуры правоохранительных органов в контексте усиления борьбы с коррупцией. *Российское предпринимательство*, 2014. Том 15. № 11. С. 114 – 124.
2. Акопян Э. А. Проблемы теневой экономики в странах Европейского Союза. *Вестник университета*, 2018. URL: <https://vestnik.guu.ru/jour/article/view/1090/513> (дата звернення: 22.01.2021)
3. Алхлаев М. М. Теневая экономика как угроза экономической безопасности Республики Дагестан: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. Москва, 2003. 146 с.
4. Арийоши А., Хабермайер К., Лоренс Б. Контроль за движением капитала: опыт стран по его введению и отмене. М.: Весь мир, 2001. 146 с.
5. Арипов М. Г. Налоговые механизмы снижения уровня теневой экономики и стимулирования инвестиционной деятельности. *Финансы и кредит*, 2012. № 42. С. 35 – 41.
6. Афоризмы и цитаты про бизнес. URL: <https://cityu.su/aforizmy-i-cityu-pro-biznes> (дата звернення: 08.01.2021)
7. Базилюк А. В., Коваленко С. О. Тіньова економіка в Україні. К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. 206 с.
8. Балко О. В. Системний підхід до аналітичної оцінки тіньової виробничої діяльності промислових фірм: дис... канд. экон. наук: 08.07.01. Х., 2006. 225 с.
9. Баранов С. О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 2015. № 3. С. 47 – 55.
10. Безработица в Украине растет быстрее инфляции. URL: <https://rian.com.ua/analytics/20170221/1021612067.html> (дата звернення: 19.02.2018)
11. Белкина С. Е. Теневая экономика в структуре хозяйственной

деятельности современного российского общества: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. Москва, 2002. 149 с.

12. Бец О. І. Державний борг: макроекономічні аспекти розвитку в Україні: дис... канд. экон. наук: 08.00.08. Київ, 2014. 254 с.

13. Бокун Н., Кулибаба И. Проблемы статистической оценки теневой экономики. *Вопросы статистики*, 1997. № 7. С. 11 – 19.

14. Бочі А., Поворозник В. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. К.: МЦПД, 2014. 7 с.

15. Брюн Ж.-П., Грей Л., Стивенсон К., Скотт К. Руководство по возврату активов для специалистов-практиков / пер. с англ. М.: Альпина Паблишер, 2012. 356 с.

16. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2010. № 50-51. Ст. 572.

17. В НБУ порівняли доходи українців у 2013 та 2018 роках. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/12/18/643673/> (дата звернення: 10.01.2021)

18. В Україні зріс рівень бідності. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/09/13/novyna/suspilstvo/ukrayini-zris-riven-bidnosti> (дата звернення: 10.01.2021)

19. В Украине закрываются крупнейшие заводы. URL: <http://lifedon.com.ua/economy/production/22803-v-ukraine-zakryvayutsya-krupneyshie-zavody.html> (дата звернення: 20.02.2018)

20. В украинской экономике нет проблем, есть проблемы в управлении – эксперт. URL: <http://economics.unian.net/other/1059478-v-ukrainskoj-ekonomike-net-problem-est-problemyi-v-upravlenii-ekspert.html> (дата звернення: 19.02.2018)

21. Варналій З. С. Теоретичні засади детінізації економіки України. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*, 2014. № 1. С. 46 – 53.

22. Варналій З. С. Мале підприємництво: основи теорії і практики. 4-те вид., стер. К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. 302 с.

23. Василенко Ю. В. Дещо про тіньову економіку України. К., 2008. 169 с.
24. Вахненко Т. П. Зовнішні боргові зобов'язання у системі світових фінансово-економічних відносин. К.: Фенікс, 2006. 536 с.
25. Вінничук І. С. Моделювання процесів функціонування легального та тіньового секторів економіки: дис... канд. екон. наук: 08.00.11. Київ, 2015. 223 с.
26. Власюк В. Траєкторія українського ВВП: чи є можливість її змінити. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/05/7/647578/> (дата звернення: 20.02.2020)
27. Габрелян А. Ю. Проституція в сучасних українських реаліях. Новий погляд на проблему. *Економіка. Фінанси. Право*, 2016. № 12. С. 28 – 32.
28. Габрелян А. Ю. Аналіз сучасного стану ринку інтимних послуг в світі та в Україні. *Траєкторія науки*, 2020. № 6 (10). С. 2001 – 2013.
29. Гилевская М. А. Коррупция: национальные и международные средства противодействия. URL: <http://crime.vl.ru/> (дата звернення: 10.08.2018)
30. Головин С. Д. О классификации явлений теневой экономики. *Вестник Московского государственного университета*, 1990. Сер. 6 (Экономика). № 1. С. 40 – 47.
31. Головнъов С. Державний вугледобувний сектор – «чорна діра» української економіки. URL: https://biz.censor.net.ua/resonance/3110372/derjavniyi_vuglevidobuvniyi_sektor_chorna_dra_ukransko_ekonomki (дата звернення: 20.02.2020)
32. Гончарова В. О. Взаємозв'язок офіційної та тіньової економіки в умовах ринкової трансформації: дис... канд. екон. наук: 08.01.01. Х., 2001. 207 с.
33. Горбайчук Л. В., Габрелян А. Ю. Проблемні питання використання коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва. *«Правові системи». Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 1/2. С. 279 – 291.

34. Дегтярѡва С. Роль податкового навантаження як особливого складника податкової полїтики України. *Підприємництво, господарство і право*, 2017. № 5. С. 104 – 107.
35. Дегтярев А., Маликов Р., Гришин К. Коррупционная основа административных барьеров. *Вопросы экономики*, 2003. № 11. С. 78 – 87.
36. Дементьева Е. Е. Экономическая преступность и борьба с ней в странах с развитой рыночной экономикой (на материалах США и Германии). *Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом*. М., Выпуск 5. 1992. С. 13 – 14.
37. Джумабеков З. А. Борьба с коррупционными правонарушениями в странах Азии и Африки. *Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана*, 2015. № 6. С. 103 – 105.
38. Дивеев-Кириленко О. Р. Тїньова економїка та її вплив на розвиток малого і середнього підприємництва в Україні. *Інноваційна економїка*, 2013. № 3 (41). С. 16 – 20.
39. Дослідження тїньової економїки в Україні: майже чверть ВВП - або 846 млрд гривень - перебуває в тїні. URL: <https://bank.gov.ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuvaє-v-tini> (дата звернення: 20.02.2020)
40. Доцїльнїсть легалїзацїї проституцїї в Україні: аргументи «за» / авт. А. Ю. Габрелян. *Сучасні питання економїки і права: зб. наук. праць*, 2018. Випуск 2(8). С. 135 – 143.
41. Дубровский Л. Ю. Специфика управления теневыми хозяйственными процессами в России. *Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество)*, 2004. № 4. С. 52 – 53.
42. Економїчна енциклопедїя: у трьох томах. Т. 1 / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий центр «Академїя», 2000. 864 с.
43. Зарубежный опыт противодействия коррупции (Доклад Московского бюро по правам человека). М., 2012. 29 с.

44. Засанський В. В. Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період (фінансово-кредитний аспект): автореф... д-ра екон. наук: 08.02.03. К., 2003. 37 с.

45. Засанський В. В. Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період (фінансово-кредитний аспект): дис... д-ра екон. наук: 08.02.03. К., 2003. 407 с.

46. Заславская Т. И. О совершенствовании производственных отношений социализма и задачах экономической социологии. URL: <http://www.ru-90.ru/content> (дата звернення: 20.02.2018)

47. ЗВІТ про хід і результати виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України у 2019 році. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/zviti-pro-vikonannya/zvit2019r.pdf> (дата звернення: 10.01.2021)

48. Зінов'єв Ф. Держава та тіньова економіка. *Держава та регіони. Серія: «Економіка та підприємництво»*, 2009. № 4. С. 97 – 99.

49. Івасенко С. М. Запобігання та протидія корупції в правоохоронних органах: організаційно-управлінський аспект: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2015. 199 с.

50. Ивашковский С. Н. Экономика для менеджеров: микро- и макроуровень: учеб. пособие. 2-е изд., испр. М.: Дело, 2005. 440 с.

51. Исправников В. О., Куликов В. В. Теневая экономика в России: иной путь и третья сила. М.: «Российский экономический журнал», 1997. 192 с.

52. Как изменился объем наличных в экономике Украины – отчет НБУ. URL: <https://psm7.com/cashless-economy/kak-izmenilsya-obem-nalichnyx-v-ekonomike-ukrainy-otchet-nbu.html> (дата звернення: 08.01.2021)

53. Каратаева Т. А. Экономические и правовые особенности проблемы теневой экономики в Республики Саха (Якутия): дис... канд. экон. наук: 08.00.05. Якутск, 2002. 163 с.

54. Киран Р. Продавшие социализм: Теневая экономика в СССР. URL: <http://aleksandr-kommari.narod.ru/kiran.html> (дата звернення: 20.02.2018)

55. Кириленко О. П., Малиняк Б. С., Петрушка О. В. Розвиток державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 350 с.

56. Кіржецький Ю. І. Механізм зниження тінізації економіки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.03. Львів, 2009. 22 с.

57. Кіржецький Ю. І. Причини становлення та зростання тінізації економіки в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць*, 2006. № 575. С. 76 – 81.

58. Колесников В. В. Экономическая преступность и рыночные реформы: политико-экономические аспекты. СПб.: Изд-во. СПбУЭФ, 1994. 172 с.

59. Колесник М. І., Габрелян А. Ю. Аналіз доходів та витрат домогосподарств України. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*, 2019. № 1(26). С. 59 – 70.

60. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000 р. Дата оновлення: 04.02.2004. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_789 (дата звернення:

61. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 р. Дата оновлення: 18.10.2006. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 10.08.2018)

62. Копылова Ю. Г. Факторы эволюции форм теневой экономики. *Эволюционная и институциональная экономика: теория, методология, практика исследований*. П.: Изд-во ПетрГУ, 2012. С. 94 – 101.

63. Кормишкина Л. А., Лизина О. М. Теневая экономика: учеб. пособие для вузов. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2009. 136 с.

64. Корягина Т. И. Теневая экономика в СССР. *Вопросы экономики*, 1990. № 3. С. 110 – 119.

65. Костин А. В. Опыт измерения теневой экономики в западной литературе. *Вестник НГУ. Серия: Социально-экономические науки*, 2011. Том 11, выпуск 4. С. 33 – 43.

66. Кравченко М. В. Тіньова економіка як самоорганізоване явище в системі соціально-економічних відносин суспільства: підходи до вивчення. *Управління проектами та Розвиток виробництва: Збірник наукових праць*. Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2012. № 2 (42). С. 36 – 41.

67. Кравчук С. Й. Економічна злочинність в Україні. Курс лекцій. Навчальний посібник. К.: «Кондор», 2009. 282 с.

68. Кредиторы ПриватБанка затаскают его по судам. URL: <https://news.finance.ua/ru/news/-/414224/kreditory-privatbanka-zataskayut-ego-po-sudam> (дата звернення: 05.07.2018)

69. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27.01.1999 р. № ETS 173. Дата оновлення: 18.10.2006. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_101 (дата звернення: 10.08.2018)

70. Крючкова П. В. Административные барьеры в российской экономике. Ин-т нац. проекта «Обществ. договор». М.: Спрос, 2001. 48 с.

71. Кубатко В. В. Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03. С., 2019. 241 с.

72. Кузнецов А. А. Ответственность лиц, совершающих преступления с использованием служебного положения, по уголовному законодательству некоторых зарубежных стран. *Global science. Development and novelty. Collection of scientific papers, on materials of the IV international scientific-practical conference February 28, 2017 Ed. SPC «LJournal»*, 2017. С. 24 – 27.

73. Купрещенко Н., Вакурин А. Теневая экономика: Учебное пособие. М.: Академия экономической безопасности МВД России, 2005. 253 с.

74. Кухарская Н. А. Генезис, реалии и перспективы создания и функционирования свободных экономических зон в Украине. URL: <http://od.niss.gov.ua/public/File/kuharsyuka.pdf> (дата звернення: 20.02.2018)

75. Кучеров И. И. Расследование налоговых преступлений: автореф. дис... канд. экон. наук: 12.00.09. М., 1995. 26 с.

76. Латов Ю. В. Конкурентный неформальный бизнес – против меркантилистского государства. URL: <http://corruption.rsuh.ru/magazine /2/n2-19.shtml> (дата звернення: 20.02.2018)

77. Латов Ю. В., Ковалев С. Н. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов / под ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В. Я. Кикотя; д.э.н., проф. Г. М. Казиахмедова. М.: Норма, 2006. 336 с.

78. Леонова О. О. Механізми державного регулювання у сфері детінізації економічних відносин в Україні: дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.02. Х., 2019. 253 с.

79. Литвин О. В., Габрелян А. Ю. Правовой режим проституції в Польщі. *«Правові системи». Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 3. С. 232 – 242.

80. Лобанов В. Реформирование государственного аппарата: мировая практика и российские проблемы. URL: http://vasilievaa.narod.ru/5_1 _99.htm (дата звернення: 24.02.2018)

81. Лопашенко Н. А. Введение в уголовное право: учебник. М.: Волтерс Клувер, 2009. 224 с.

82. Мазур І. І. Детінізація економіки в трансформаційних суспільствах: автореф... д-ра экон. наук: 08.00.01. К., 2007. 30 с.

83. Мазур І. І. Детінізація економіки в трансформаційних суспільствах: дис... д-ра экон. наук: 08.00.01. К., 2007. 530 с.

84. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика. К., 2006. 239 с.

85. Майбуров И. А. Налоговая политика. Теория и практика: учебник для магистрантов, обучающихся по специальностям «Финансы и кредит», «Бухгалтерский учет, анализ и аудит», «Мировая экономика». Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 519 с.

86. Макарян Г. Теневая экономика и бизнес в Армении. URL: <https://mksorsite.files.wordpress.com/2016/08/makaryan.pdf> (дата звернення: 24.07.2018)

87. Манаенков А. М. Институциональные основы обеспечения экономической безопасности и противодействия теневой экономике: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01, 08.00.05. М., 1995. 166 с.

88. Мандибура В. О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження. URL: <http://elib.info/book.php?id=1116673847&p=0> (дата звернення: 19.02.2018)

89. Мельник Т. О. Економіка України в період незалежності: втрати, прорахунки і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми економіки*, 2012. № 8. С. 42 – 49.

90. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки, затверджені Наказом Міністерства економіки України від 18.02.2009 р. № 123. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME09499.html (дата звернення: 14.02.2018)

91. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm (дата звернення: 20.02.2018)

92. Методологічний коментар. *Бюлетень Національного банку України*, 2012. № 10. 191 с.

93. Мигин С. В., Шестоперов О. М., Шеховцов А. О., Щетинит О. А. Оценка доли теневого оборота в малом предпринимательстве в 2002-2006 гг. Москва: Национальный институт системных исследований проблем предпринимательства, 2007. 127 с.

94. Місцеві бюджети: експерти підбили перші підсумки 2017 року. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/8053> (дата звернення: 20.02.2020)

95. Мобільний зв'язок в Україні. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 20.02.2020)

96. Мороз С. С., Габрелян А. Ю. Актуальные проблемы формирования института частных исполнителей в Украине. *Траектория науки*, 2016. № 7 (12). С. 11 – 19.

97. Морозова Д. В. Теневая экономика в воспроизводственном процессе: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. М., 2012. 197 с.

98. МЧС сообщает о 22 погибших в результате стихии на западе Украины. URL: <http://www.unian.net/society/133197-mchs-soobschaet-o-22-pogibshih-v-rezultate-stihii-na-zapade-ukrainyi.html> (дата звернення: 20.02.2018)

99. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія. К.: КНТ: Академія прокуратури України, 2008. 368 с.

100. Недоліки законопроекту № 3139 «Про регулювання проституції та діяльності секс-закладів» / авт. А. Ю. Габрелян. *Верховенство Права*, 2020. № 1. С. 36 – 43.

101. Неформально зайняте населення за видами економічної діяльності. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gr/eans/eans_u/arch_nzn_ved_u.htm (дата звернення: 10.01.2021)

102. Никитин С. М., Степанова М. П., Глазова Е. С. Теневая экономика и налогообложение. *Мировая экономика и международные отношения*, 2005. № 2. С. 24 – 30.

103. Николаева М. И., Шевяков А. Ю. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов). *Экономика и мат. методы*, 1990. Т. 26. Вып. 5. С. 926 – 935.

104. Николаева М. И., Шевяков А. Ю. Теневая экономика: методы анализа и оценки (Обзор работ зап. экономистов). *Центр. экон.-матем. ин-т АН СССР*. М., 1987. 53 с.

105. Николаев И., Шульга И. Устойчивость административных барьеров. *Общество и экономика*, 2003. № 4-5. С. 197 – 224.

106. Новик С. Методы оценки теневой экономики. *Банковский вестник*, 2004. № 10. С. 25 – 33.

107. Оболенская Ю. А., Горелова Л. В. Внутренний и внешний государственный долг РФ и его влияние на экономическую безопасность. *Вестник екатерининского института*, 2018. № 2 (42). С. 12 – 19.

108. Об'єкт правопорушення передбаченого ст. 181-1 КУпАП / авт. А. Ю. Габрелян. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*, 2020. № 3 (13). С. 27 – 33.

109. Ореховский П. «Теневые» параметры реформируемой экономики: (по материалам науч. конференции). *Российский экономический журнал*, 1996. № 9. С. 25 – 32.

110. Основні показники ринку праці (річні дані). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gr/ean/ean_u/arh_osp_rik_u.htm (дата звернення: 10.01.2021)

111. Особливості та шляхи детінізації економіки України: матеріали засідання «круглого столу». *Національний інститут стратегічних досліджень*; за ред. З. С. Варналія. К.: НІСД, 2007. 110 с.

112. Отчет по анализу лучших практик международного опыта в сфере борьбы с коррупцией. URL: <http://www.akimvko.gov.kz/ru/right/otchet-po-analizu-luchshix-praktik-mezhdunarodnogo-opyita-v-sfere-borbyi-s-korrupcziej.html> (дата звернення: 10.08.2018)

113. Охрименко С., Бортэ Г. Методический подход к оценке масштабов теневой информационной (цифровой) экономики. *Научно-практическа конференция «Статистиката като наука и практика – традиции и съвременни измерения»*, 2017. С. 98 – 105.

114. Оцінка обсягів прямих іноземних інвестицій, в яких кінцевим контролюючим інвестором є резидент (round tripping) за 2010 р. – 2019 р. К., 2020. 14 с.

115. Оцінка чисельності наявного населення України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2020/zmist/novini/OnU_01_12_2019.pdf (дата звернення: 10.01.2021)

116. Поліщук Н. Є. Науково-методичні основи визначення тіньової економіки в системі зовнішньоекономічних операцій: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.02.03. К., 2003. 16 с.

117. Поліщук Н. Є. Науково-методичні основи визначення тіньової економіки в системі зовнішньоекономічних операцій: дис... канд. екон. наук: 08.02.03. К., 2003. 184 с.

118. Пономаренко А. Подходы к определению параметров теневой экономики. *Вопросы статистики*, 1997. № 1. С. 23 – 28.

119. Поняття та сутність дефініції податкове консультування / авт. А. Ю. Габрелян. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*, 2013. № 59. С. 270 – 276.

120. Попов В. В. Методы измерения теневой экономики и их использование в постсоветской России. Экономическая теория преступлений и наказаний. Теневая экономика в советском и постсоветском обществах / под ред. Л.М. Тимофеева и Ю.В. Латова. М., 2002. URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3114> (дата звернення: 14.02.2018)

121. Попов Ю. Н., Тарасов М. Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства: учебник. М.: Дело, 2005. 240 с.

122. Попов В. Ю. «Кейнсіанська пастка ліквідності» в реаліях української економіки. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=19845> (дата звернення: 20.02.2018)

123. Порахували, скільки готівки на руках в українців. URL: https://gazeta.ua/articles/economics/_porahuvati-skilki-gotivki-na-rukah-v-ukrayinciv/882235 (дата звернення: 10.01.2021)

124. Потокина С. А. Институциональные формы и методы нейтрализации «теневой» экономики в России: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. Тамбов, 2003. 166 с.

125. Правові аспекти віднесення секс-праці (проституції) до легальних видів економічної діяльності / авт. А. Ю. Габрелян. *Європейські перспективи*, 2020. № 1. С. 45 – 50.

126. Предборский В. А., Кунцевич В. П. Детенизация экономики на основе биполярной модели общественной организации. *Вопросы регулирования экономики*, 2010. Т. 1. № 4. С. 30 – 41.

127. Прес-релізи та звіти тіньова економіка в Україні. Результати дослідження 2019 року. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=897&page=1> (дата звернення: 15.08.2020)

128. Приватизация-2018: как это работает? URL: http://zib.com.ua/ru/132879-privatizaciya-2018_kak_eto_rabotaet.html (дата звернення: 05.07.2018)

129. Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон: Закон України від 13.10.1992 р. № 2673-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*, 1992. № 50. Ст. 676.

130. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2003. № 31-32. Ст. 263.

131. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV (в редакції Закону України від 26.11.2015 р. № 835-VIII. *Відомості Верховної Ради України*, 2003. № 31-32. Ст. 263.

132. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2003. № 39. Ст. 351.

133. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітря): Закон України від 04.02.2004 р. № 1433-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2004. № 19. Ст. 263.

134. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України від 18.10.2006 р. № 251-V. *Відомості Верховної Ради*

України, 2006. № 50. Ст. 496.

135. Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 18.10.2006 р. № 252-V. *Відомості Верховної Ради України*, 2006. № 50. Ст. 497.

136. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон України від 15.11.2011 р. № 4025-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2012. № 25. Ст. 263.

137. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 р. № 4452-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2012. № 50. Ст. 564.

138. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*, 2014. № 49. Ст. 2056.

139. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14.10.2014 р. № 1702-VII. *Відомості Верховної Ради України*, 2014. № 50-51. Ст. 2057.

140. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції: Закон України від 12.02.2015 р. № 198-VII. *Відомості Верховної Ради України*, 2015. № 17. Ст. 118.

141. Про регулювання проституції та діяльності секс-закладів: Проект Закону від 17.09.2015 р. № 3139. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc_4_1?pf3511=56559 (дата звернення: 20.02.2018)

142. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності: Закон України від 06.10.2016 р. № 1666-VIII. *Відомості Верховної Ради України*, 2016. № 47. Ст. 800.

143. Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України від 18.01.2018 р. № 2269-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2018. № 12. Ст. 68.

144. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. *Відомості Верховної Ради України*, 2018. № 13. Ст. 69.

145. Про регулювання проституції та діяльності секс-закладів: Проект Закону від 17.09.2015 р. № 3139. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56559 (дата звернення: 10.01.2021)

146. Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.1995 р. № 848. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/848-95-%D0%BF?find=1&text=%F1%F3%EA%F3%EF#w11> (дата звернення: 14.02.2018)

147. Про Сорок рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF): Постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 28.08.2001 р. № 1124. Дата оновлення: 20.04.2004. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1124-2001-%D0%BF> (дата звернення: 10.08.2018)

148. Про внесення змін у додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 25 грудня 1996 р. № 1548 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2017 р. № 394. Дата оновлення: 07.06.2017. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/394-2017-%D0%BF> (дата звернення: 10.08.2018)

149. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України: Постанова Правління Національного банку

України від 24.05.2016 р. № 331. Дата оновлення: 24.05.2016. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0331500-16> (дата звернення: 10.08.2018)

150. Програма розвитку в Україні спеціальних (вільних) економічних зон і територій із спеціальним режимом інвестиційної діяльності на період до 2010 року, схвалено Постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.1999 р. № 1756. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1756-99-%D0%BF> (дата звернення: 20.02.2018)

151. Протиправна поведінка неповнолітніх: проблеми та шляхи їх вирішення. *Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологи: сб. науч. статей / авт. А. Ю. Габрелян; под ред. М. Ф. Орзиха, В. Н. Дремина. О.: Феникс, 2007. С. 129 – 133.*

152. Регіональна методика нормування питомих витрат паливно-енергетичних ресурсів у суспільному виробництві Харківської області. Х., 2012. 185 с.

153. Рибчак О. С. Тіньова економіка та особливості її розвитку в Україні: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.01. К., 2011. 200 с.

154. Розанова Н. М., Алтынов А. И. Цифровая теневая экономика как новая реальность современного мира. *Вестник Института экономики Российской академии наук*, 2019. № 5. С. 43 – 61.

155. Розвиток державного пенсійного страхування в умовах пенсійної реформи: монографія [О. П. Кириленко, Б. С. Малиняк, О. В. Петрушка та ін.]; за ред. О. П. Кириленко, Б. С. Малиняка. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 350 с.

156. Россолов П. Г. Основные подходы к определению доли теневого сектора в экономике. *Terra economicus*, 2011. Том 9. № 3. С. 43 – 47.

157. Сажина М. А., Чибриков Г. Г. Основы экономической теории. Учебное пособие для неэкон. спец. вузов. М.: Экономика, 1995. 367 с.

158. Самаруха В. И., Буров В. Ю. Теневая экономика в системе предпринимательской деятельности региона. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2010. 243 с.

159. Саніна І. С., Ткачик Л. П. Оцінка рівня податкового навантаження в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*, 2015. Вип. 13. С. 211 – 216.

160. Силаева С. А. Статистические методы оценки масштабов теневой экономики в Российской Федерации: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.12. СПб., 2001. 168 с.

161. Сколько Украина зарабатывает на проститутках. URL: <http://www.dsnews.ua/society/skolko-deneg-ukraina-zarabotaet-na-prostitutkah> - 22092015170000 (дата звернення: 20.02.2018)

162. Сметанин А. Ю. Механизмы государственного противодействия теневой экономике и экономическая безопасность России: диссертация... кандидата экономических наук: 08.00.05. Москва, 2007. 215 с.

163. Старцев Ю. К. Сутність та причини виникнення тіньової економіки. *Управління ризиком*, 2013. № 21 (161). С. 126 – 128.

164. Таксанов А., Абдуллаева Т. Теневая экономика: краткая история и масштабы. URL: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1051094400> (дата звернення: 24.02.2018)

165. Тарасов М. Е. Государственное воздействие на теневую экономику: дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.01. Москва, 2001. 360 с.

166. Темпи ефективності боротьби з корупцією в Україні за рік знизилися вдвічі – Індекс сприйняття корупції 2017. URL: <https://ti-ukraine.org/news/tempy-efektyvnosti-borotby-z-koruptsiieiu-v-ukraini-za-rik-znyzylisia-vdvichi-indeks-spryiniattia-koruptsii-2017/> (дата звернення: 10.08.2018)

167. Теневая экономика в субъектах СКФО: возможности и пути ее трансформации в легальную. *Фонд перспективных исследований «Бастион»*. Москва, 2012. 154 с.

168. Тимченко Б. П. Вплив тіньової економіки на формування доходів населення в умовах ринкової трансформації: дис... канд. экон. наук: 08.01.01. Х., 2003. 185 с.

169. Тимченко Б. П. Вплив тіньової економіки на формування доходів населення в умовах ринкової трансформації: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01. Х., 2003. 18 с.

170. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: Монографія / за ред. З. С. Варналія. К.: НІСД, 2006. URL: http://old.niss.gov.ua/book/ty_n_ekon/index.htm (дата звернення: 14.02.2018)

171. Траєкторія українського ВВП: чи є можливість її змінити. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/05/7/647578/> (дата звернення: 10.01.2021)

172. Турчинов О. В. Тіньова економіка (методологія дослідження та механізми функціонування): дис... д-ра екон. наук: 08.01.01. К., 1997. 386 с.

173. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. К.: АртЕк, 1995. 300 с.

174. Турчинов О. В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки. *НАН України, Інститут Росії*. К., 1996. 199 с.

175. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 08.12.1991. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077 (дата звернення: 20.02.2018)

176. Україна стає все більш привабливою для інвесторів – Президент. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-staye-vse-bilsh-privablivoyu-dlya-investoriv-prezid-45594> (дата звернення: 05.07.2018)

177. Україна у рейтингу легкості сплати податків 2012-2016. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/53/98/ed6bcd435f293f92da1956849f0e1566_1512985859.pdf (дата звернення: 15.08.2020)

178. Украине не нужны свободные экономические зоны – Яценюк. URL: <http://www.segodnya.ua/economics/enews/ukraine-ne-nuzhny-svobodnye-ekonomicheskie-zony-yacenyuk-602744.html> (дата звернення: 20.02.2018)

179. Филиппова Т. В. Деактивация теневой экономики в России. Томск: СТТ, 2013. 254 с.

180. Филиппова Т. В. Деактивация теневой экономики в России: дисс. ...

канд. экон. наук: 08.00.01. Томск, 2012. 207 с.

181. Фирсова Т. С. Нейтрализация воздействия теневой экономики на хозяйственную деятельность региона: формы и методы: дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05. Москва, 2005. 178 с.

182. Халковський О. М. Антикорупційна політика в системі детінізації національної економіки: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.03. К., 2016. 247 с.

183. Харазішвілі Ю. М. Методологічні підходи до оцінки рівня економічної безпеки країни. *Наука та наукознавство*, 2014. № 4. С. 44 – 58.

184. Харрод Р. Теория экономической динамики / пер. с англ. В. Е. Маневича. М.: ЦЭМИ РАН, 2008. 210 с.

185. Хом'як К. А. Методика дослідження рівня тіньової економіки та аналіз її масштабів. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 2016. № 12. С. 170 – 173.

186. Чапля В. В. Определение предмета теневой экономике. *Экономический вестник Ростовского государственного университета*, 2008. Том 6. № 4 (Часть 2). С. 27 – 30.

187. Что это такое – административные барьеры? URL: <http://i-gazeta.com/news/dokole/13812.html> (дата звернення: 05.07.2018)

188. Шапуров О. О. Економічні аспекти тіньової економіки. *Економіка та держава*, 2011. № 10. С. 27 – 28.

189. Шебеко М. Н. Теневая банковская деятельность в Китае. *International Scientific Review*, 2016. № 10 (20). С. 33 – 36.

190. Шибалкіна Ю. За 2014 рік борг України зріс вдвічі. URL: <http://costua.com/news/143-debt-2014> (дата звернення: 20.02.2018)

191. Шиш А. М. Аналіз розвитку податкових відносин: дис... канд. экон. наук: 08.06.04. К., 2002. 243 с.

192. Шляхи удосконалення порядку бюджетного відшкодування податку на додану вартість. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_33460 (дата звернення: 08.01.2021)

193. Шохин А. О структуре и масштабах теневой экономики. *Финансы СССР*, 1990. № 7. С. 19 – 26.
194. Эминов Р. Развитие незаконной предпринимательской деятельности в современной экономике: монография. М.: Дашков и Ко, 2010. 22 с.
195. Эрнандо де Сото. Иной путь: невидимая революция в третьем мире: [Исслед. нелегал. экономики в Перу / пер. с англ. Б. Пинскер; авт. введ. М. В. Льюса]. М.: Catallaxy, 1995. 215 с.
196. Corruption Perceptions Index 2014. *Transparency International*, 2014. 12 p.
197. Corruption Perceptions Index 2016. *Transparency International*, 2017. 12 p.
198. Cristea L. A., Vodă A. D., Ciocanea B., Luca M. Is the Tax Burden a Generating Factor of Fiscal Evasion in South-East Europe? *KnE Social Sciences*, 2019. P. 152 – 169.
199. Bromley R. The Urban Informal Sector: Why Is It Worth Discussing? *World Development*, 1978. Vol. 6. № 9/10. P. 1033 – 1939.
200. Employment, incomes and equality: a strategy for increasing productive employment in Kenya. *Geneva: ILO*, 1972. 600 p.
201. Feige E. L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach. *World Development*, 1990. Vol. 18 (7). P. 989 – 1002.
202. Feige E. L. The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion. *Journal of Economic Issues*, 1990. Vol. 24 (3). P. 948 – 950.
203. Fraud and corruption – the easy option for growth? Europe, Middle East, India and Africa Fraud Survey 2015. *EY*, 2015. 26 p.
204. Grossman G. The «Second Economy» of the USSR. *Problems of Communism*, 1977. Sept.-Oct. P. 25 – 40.
205. Gutmann P. M. The Subterranean Economy. *Financial Analysts Journal*, 1977. November-December. P. 24 – 27.

206. Hart K. Informal urban income opportunities and urban employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 1973. Vol. 11. № 1. P. 61 – 89.

207. Henry S. Can the Hidden Economy Be Revolutionary? Toward a Dialectical Analysis of the Relations between Formal and Informal Economies. *Social Justice*, 1988. Vol. 15. № 3-4. P. 29 – 54.

208. International Country Risk Guide. URL: <https://www.prsgroup.com/explore-our-products/international-country-risk-guide/> (дата звернення: 10.01.2021)

209. Jensen C., Wöhlbier D. Shadow Economies All over the World. New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007. Policy Research Working Paper 5356, 2012. URL: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2010/10/14/000158349_20101014160704/Rendered/PDF/WPS5356.pdf (дата звернення: 10.01.2021)

210. Katsenelinboigen A. Coloured Markets in the Soviet Union. *Soviet Studies*, 1977. Vol. 29. № 1. P. 62 – 85.

211. Kaufmann D., Kaliberda A. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence. *World Bank Policy Research Working Paper 1691*, December 1996.

212. Material deprivation statistics – early results. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Material_deprivation_statistics_-_early_results#Factors_of_material_deprivation (дата звернення: 10.01.2021)

213. Mayhew H. London Labour and the London Poor (1851). 3 vols. Rpt. N.Y.: Dover, 1968. 472 p.

214. Mazhar U., Méon P.-G. Taxing the unobservable: The impact of the shadow economy on inflation and taxation. *World Development*, 2012. P. 1 – 34.

215. Office of Law Revision Counsel (Search the US Code House of Representatives Site). URL: <http://uscode.house.gov/> (дата звернення: 10.08.2018)

216. Palda F. Evasive Ability and the Efficiency Cost of the Underground Economy. *The Canadian Journal of Economics*, 1998. Vol. 31. Issue 5. P. 1118 – 1138.

217. Paying Taxes 2020. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/services/tax/publications/paying-taxes-2020/explorer-tool.html> (дата звернення: 10.01.2021)

218. Schneider F. Shadow Economies: Size, Causes, And Consequences. *Journal of Economic Literature*. URL: <http://www.economics.unilinz.ac.at/members/Schneider/files/publications/JEL.pdf>. (дата звернення: 20.02.2018)

219. Schneider F., Enste D. Hiding in the Shadows The Growth of the Underground Economy. *Economic Issues*, 2002. № 30. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/issues/issues30/index.htm> (дата звернення: 10.01.2021)

220. Smith P. Assessing the Size of the Underground Economy: the Statistics Canada Perspective. *Income and Expenditure Accounts technical series*, 2006. № 28. 25 p.

221. Sorin N. B., Achim M. V., Miron M. G. A. Corruption, shadow economy and economic growth: an empirical survey across the european union countries. *Studia Universitatis «Vasile Goldis» Arad. Economics Series*, 2017. Vol 27. Issue 2. P. 19 – 32.

222. Stankevičius E, Vasiliauskaitė A. Tax burden level leverage on size of the shadow economy, cases of EU countries 2003-2013. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 156, 2014. P. 548 – 552.

223. Statutes at Large. URL: <http://memory.loc.gov/ammem/amlaw/lwsl.html> (дата звернення: 10.08.2018)

224. Tanzi V. The Underground Economy in the United States: Annual Estimates, 1930-1980. *IMF-Staff Papers*, 1983. Vol. 30 (2). P. 283 – 305.

225. TRACE Bribery Risk Matrix. URL: <https://www.traceinternational.org/trace-matrix> (дата звернення: 20.02.2018)

226. Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/en/> (дата звернення: 10.01.2021)

227. www.minfin.gov.ua – офіційний сайт Міністерства фінансів України

228. www.me.gov.ua – офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України

229. www.ukrstat.gov.ua – офіційний сайт Державної служби статистики України

ДОДАТКИ

ДОДАТОК Б

Рейтинг корупційних ризиків TRACE Matrix за 2017 рік

Місце	Країна	Оцінка ризику	Ступінь свободи взаємодії бізнесу з державою	Практична і законодавча активність держави у боротьбі з хабарництвом	Прозорість уряду та державних служб для суспільного нагляду
1	Швеція	5	6	7	1
2	Нова Зеландія	6	7	11	2
3	Норвегія	7	13	1	3
4	Фінляндія	8	9	13	8
5	Великобританія	10	12	7	5
6	Нідерланди	11	13	15	6
7	Данія	11	12	14	18
8	Німеччина	13	15	19	12
9	Естонія	14	17	2	16
10	Швейцарія	14	17	12	17
11	Австрія	15	19	15	11
12	Канада	16	23	13	8
13	Сінгапур	16	1	8	16
14	Ісландія	16	18	18	13
15	Гонконг	16	4	5	12
16	США	17	22	23	8
17	Люксембург	17	18	18	17
18	Ірландія	18	12	22	29
19	Австрія	18	23	10	13
20	Франція	22	28	21	10
21	Бельгія	22	27	20	20
22	Литва	22	30	13	23
23	Португалія	22	28	17	22
24	Монако	23			
25	Грузія	23	16	17	31
26	Японія	24	22	27	28
27	Маршалові Острови	25	27		
28	Тайвань	26	24	53	31
29	Сан - Марино	26	28		
30	Андорра	26			
31	Чилі	27	31	11	25
32	Ізраїль	27	39	30	14
33	Республіка Корея	29	30	35	25
34	Словенія	29	38	18	24
35	Уругвай	30	42	10	30
36	Ліхтенштейн	30	37	15	
37	Чеська Республіка	31	40	27	29
38	ОАЕ	32	8	15	53
39	Польща	32	38	22	35
40	Словаччина	33	48	20	29
41	Коста-Ріка	33	44	15	39
42	Латвія	33	33	18	58
43	Італія	34	42	60	22
44	Палау	35	38	32	
45	Іспанія	35	39	36	35
46	Мікронезія	35	31		
47	Вануату	36	31	22	
48	Катар	36	24	26	49
49	Домініканська Республіка	37	36	38	34

	ка				
50	Мальта	37	47	20	38
51	Тонга	37	35		
52	Ямайка	38	49	36	33
53	Колумбія	38	45	34	28
54	Бахрейн	39	32	25	33
55	Гренада	39	29	70	49
56	Тувалу	39			
57	ЮАР	39	50	26	27
58	Антигуа і Барбуда	39	36	18	53
59	Самоа	39	41		
60	Хорватія	40	48	23	38
61	Сенегал	40	39	30	54
62	Руанда	40	23	18	52
63	Маврикій	40	39	20	59
64	Косово	40	39	37	
65	Кіпр	40	48	38	45
66	Сент-Вінсент Гренадіни	40	31	69	52
67	Румунія	41	53	19	39
68	Сент-Люсія	41	38	70	50
69	Болгарія	42	48	28	41
70	Бутан	42	44	18	44
71	Панама	42	43	31	56
72	Оман	42	32	65	38
73	Сент-Кітс і Невіс	42	35	67	60
74	Ботсвана	42	37	29	58
75	Папуа-Нова Гвінея	42	49	30	34
76	Намібія	43	46	23	47
77	Македонія	43	41	31	40
78	Кабо-Верде	43	44	47	51
79	Малайзія	43	36	16	46
80	Греція	44	50	32	47
81	Барбадос	44	47	54	54
82	Чорногорія	44	49	26	55
83	Вірменія	44	42	43	50
84	Перу	44	49	41	44
85	Аруба	44	40		
86	Гана	44	48	51	55
87	Індонезія	45	48	40	52
88	Індія	45	53	41	40
89	Йорданія	45	38	22	48
90	Сейшельські острови	45	47	62	52
91	Мальдіви	45	46	22	
92	Багамські о-ви	46	48	32	60
93	Таїланд	47	41	40	45
94	Албанія	47	52	33	46
95	Кайманові Острови	47	49	22	
96	Соломонові Острови	47	47		
97	Пуерто-Ріко	48	45	39	58
98	Тринідад і Тобаго	49	54	38	62
99	Фіджі	49	47	14	80
100	Угорщина	49	52	31	53
101	Сербія	49	57	33	47
102	Боснія і Герцеговина	50	64	30	34
103	Філіппіни	50	55	33	52
104	Сан-Томе і Принсіпі	50	45	58	64
105	Кенія	50	57	36	48
106	Саудівська Аравія	50	39	32	60
107	Туніс	50	56	46	57

108	Гамбія	50	40	72	36
109	Джибуті	50	36	31	
110	Непал	50	53	36	56
111	Буркіна-Фасо	50	54	44	57
112	Азербайджан	50	49	34	43
113	Кірибагі	50	57		
114	Маврикій	51	53	69	44
115	Гватемала	51	50	46	65
116	Нігер	52	53	34	56
117	Марокко	52	44	44	63
118	Мексика	52	56	40	50
119	Домініканська Республіка	52	54	38	64
120	Бруней - Даруссалам	52	51	21	62
121	Гаїті	52	44	44	72
122	Монголія	52	61	37	57
123	Лесото	52	46	28	68
124	Сальвадор	52	56	35	65
125	Малі	53	52	36	65
126	Бенін	53	48	57	62
127	Україна	53	65	36	52
128	Замбія	53	53	33	60
129	Бразилія	54	75	47	39
130	Східний Тимор	54	56	37	67
131	Аргентина	54	73	38	47
132	Парагвай	54	54	39	66
133	Киргизстан	54	64	43	53
134	Білорусь	55	46	43	60
135	Уганда	55	59	39	52
136	Гондурас	55	54	42	65
137	Кот-Д'Івуар	55	59	49	57
138	Танзанія	55	59	29	61
139	Туреччина	56	50	33	61
140	Молдова	56	64	41	56
141	Гаяна	56	56	39	73
142	Мозамбік	56	57	51	52
143	Кувейт	56	70	28	53
144	Російська Федерація	56	57	61	51
145	Малаві	57	65	33	66
146	Суринам	57	58	77	73
147	Сьєрра-Леоне	57	61	37	62
148	Гвінея	57	55	48	72
149	Гвінея-Бісау	57	56	40	
150	Еквадор	57	60	39	58
151	Свазіленд	58	52	39	66
152	Казахстан	58	55	41	58
153	Болівія	58	70	36	59
154	В'єтнам	58	54	32	60
155	Ліван	59	61	44	77
156	Беліз	59	56	60	81
157	Пакистан	59	66	48	51
158	Китай	60	53	40	57
159	Шрі-Ланка	60	49	50	77
160	Коморські острови	61	48	69	85
161	Камерун	61	62	58	61
162	Єгипет	61	52	35	71
163	Алжир	61	66	33	76
164	Бермудські острови	61	81	14	
165	М'янма	61	58	42	72
166	Нікарагуа	61	61	37	78

167	Судан	61	55	61	59
168	Габон	61	71	46	55
169	Іран	62	59	61	59
170	Афганістан	63	71	41	60
171	Конго	63	66	40	66
172	Нігерія	63	73	38	61
173	Ліберія	63	73	42	76
174	Макао	65	78		
175	Демократична Республіка Конго	65	65	53	60
176	Таджикистан	66	64	45	72
177	Куба	66	78	29	59
178	Ефіопія	67	64	42	60
179	Лаос	67	51	44	86
180	Мадагаскар	67	71	50	74
181	Ірак	67	62	48	84
182	Гаїті	68	69	49	85
183	Екваторіальна Гвінея	68	57		93
184	ЦАР	68	65	50	88
185	Бангладеш	68	82	41	56
186	Ємен	69	69	43	74
187	Зімбабве	71	69	52	81
188	Бурунді	72	58	48	93
189	Узбекистан	73	66	48	80
190	Ангола	73	80	44	82
191	Сирія	73	67	50	77
192	Камбоджа	77	83	42	88
193	Еритрея	77	55	98	89
194	Лівія	77	78	52	96
195	Чад	81	76	93	91
196	Південний Судан	82	80	90	86
197	КНДР	82	86	86	
198	Туркменістан	85	83	88	85
199	Венесуела	85	100	60	81
200	Сомалі	88	78	100	100

Джерело: TRACE Bribery Risk Matrix [225]

ДОДАТОК В

Результати дослідження Fraud and corruption - the easy option for growth?, проведеного Ernst&Young у 2015 році

Місце в рейтингу	Країна	Частка згодних респондентів, %
1	Хорватія	92
2	Кенія	90
3	Словенія	87
4	Сербія	84
5	Португалія	82
6	Індія	80
7	Україна	80
8	Словаччина	78
9	ПАР	78
10	Угорщина	73
11	Нігерія	72
12	Греція	69
13	Іспанія	69
14	Італія	67
15	Єгипет	64
16	Туреччина	63
17	Чехія	61
18	Російська Федерація	60
19	Латвія	55
20	Ірландія	50
21	Литва	45
22	Саудівська Аравія	44
23	Польща	43
24	Австралія	42
25	Румунія	39
26	Оман	36
27	Бельгія	34
28	Франція	29
29	Великобританія	27
30	Німеччина	26
31	ОАЕ	24
32	Естонія	21
33	Норвегія	21
34	Нідерланди	13
35	Швейцарія	12
36	Фінляндія	11
37	Швеція	10
38	Данія	4

Джерело: Fraud and corruption - the easy option for growth? [203]

ДОДАТОК Г

Динаміка державного та гарантованого державою боргу України в 2000 – 2018 рр. станом на кінець року, млрд. грн.

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Державний борг	64,23	63,27	64,46	66,12	67,67	63,13	66,1	71,28	130,68
- внутрішній	20,78	21	21,38	20,52	20,95	19,18	16,6	17,8	44,66
- зовнішній	43,45	42,27	43,08	45,6	46,72	43,95	49,5	53,48	86,02
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу									
Державний борг до ВВП, %	45,3	36,6	33,5	29	24,7	17,7	14,8	12,3	20

Показник	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Державний борг	301,42	434,32	357,28	399,21	480,22	946,81
- внутрішній	105,13	156,24	161,47	190,29	256,96	461
- зовнішній	196,29	278,08	195,81	208,92	223,26	485,81
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	316,88	432,23	473,19	515,51	584,11	1100,56
Державний борг до ВВП, %	34,8	39,9	36,3	36,6	40,1	70,2

Показник	2015	2016	2017	2018
Державний борг	1333,9	1650,82	1724,71	1860,49
- внутрішній	508	670,64	699,71	761,09
- зовнішній	825,9	980,18	1025	1099,4
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	1572,18	1929,75	2141,67	2168,62
Державний борг до ВВП, %	79,4	81	71,8	60,9

Джерело: Міністерство фінансів України [227]